

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

VALODA: NOZĪME UN FORMA
3

**Teorija un metodoloģija
latviešu valodniecībā**

Andra Kalnača un Ilze Lokmane
(krājuma sastādītājas un redaktors)

LANGUAGE: MEANING AND FORM
3

**Theory and Methodology
in Latvian Linguistics**

Andra Kalnača and Ilze Lokmane
(editors)

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811.174(082)

Va 390

Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā = Language: Meaning and Form 3. Theory and Methodology in Latvian Linguistics : LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2013. 172 lpp.

Rakstu krājums „Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā” izdots ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Domes 2013. gada 4. marta lēmumu, protokola Nr. 2251-V2-2/11.

Redaktore / Editor

Andra Kalnača, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redaktore vietniece / Assistant Editor

Ilze Lokmane, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Ilze Auziņa, Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Juris Grigorjevs, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Magdalene Hilmane (Magdalene Huelmann), Vestfāles Vilhelma universitāte, Minstere, Vācija

Jurgis Pakeris (Jurgis Pakerys), Viļņas Universitāte, Lietuva

Svetlana Polkovņikova, Daugavpils Universitāte

Ilze Rūmniece, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Ilja Seržants, Konstances Universitāte, Vācija; Lietuviešu valodas institūts, Viļņa, Lietuva

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Korektore *Ruta Puriņa*

Angļu teksta redaktors *Imants Mežaraups*

Maketu un vāka noformējumu veidojusi *Andra Liepiņa*

© Latvijas Universitāte, 2013

ISSN 2255-9256

ISBN 978-9984-45-699-7

Saturs

Priekšvārdi	5
Ilze Lokmane, Andra Kalnača IEVADS. Paradigma morfoloģijā un sintaksē <i>The paradigm in morphology and syntax</i>	6
Valts Ernštreits, Gunta Kļava Dažas gramatiskas pārmaiņas lībiešu valodā latviešu valodas ietekmē <i>Some grammatical changes in Livonian triggered by language contact with Latvian</i>	19
Anna Frīdenberga Prefiksālie atvasinājumi ar negāciju <i>ne-</i> <i>Prefixed derivatives with the negation ne-</i>	28
Juris Grigorjevs Diftongiskie savienojumi <i>Diphthongical combinations</i>	38
Daiki Horigučī (Daiki Horiguchi) Priedēkļi kā internacionālismu „nacionalizācijas” līdzekļi <i>Prefixes as means of "nationalization" of internationalisms</i>	45
Andra Kalnača Atgriezeniskuma formālie rādītāji latviešu valodā <i>Reflexivity markers in Latvian</i>	57
Liene Kalviša Partikula <i>SAK</i> un modalitāte <i>Particle SAK 'that is to say' and modality</i>	67
Ieva Kuplā Kustības verba <i>celt</i> daudznozīmība domu telpas teorijas aspektā <i>Verb of movement celt 'to build' polysemy and mental spaces theory</i>	75
Ilze Lokmane Paralēli teikuma locekļi sintaktisko sakaru aspektā <i>Parallel parts of sentence in the aspect of syntactic relations</i>	87
Gunta Nešpore, Baiba Saulīte Latviešu valodas verbu valences marķēšana <i>Annotation of verbal valency in Latvian</i>	97

Inta Urbanoviča

Lietvārdu lokatīva formu desemantizēšanās lietišķajos rakstos
Desemantization of locative case forms in business writing 107

Aina Urdze

Par kļūdām jeb variācijām 2. personas daudzskaitļa paradigmā
About mistakes (or variations?) in the 2nd person plural paradigm 118

Līga Vogina

Objektu tipi latviešu valodā
Types of objects in Latvian 132

Evelīna Zilgalve

Partikulas gramatizēšanās aspektā
Particles in the aspect of grammaticalization 142

Egle Žilinskaitė-Šinkūniene (Eglė Žilinskaitė-Šinkūniė)

Prievārdu pētīšanas metodes
Methodology for describing prepositions 159

Priekšvārdi

Rakstu krājums „Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā” tapis kā apvienotā Pasaules latviešu zinātnieku 3. kongresa (PLZK) un Letonikas 4. kongresa Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes (LU HZF) Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras 26.10.2011. rīkotās sekcijas „Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā” materiālu apkopojums par dažādu laikmetīgu metodoloģisku principu izmantošanu konkrētu valodas aspektu analīzē (plašāku informāciju sk. Kalnača, A. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā. *Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte. Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku 3. kongress un Letonikas 4. kongress. Rīga, 2011. gada 24.–27. oktobris. Plenārsēžu materiāli*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2012, 177–178).

Krājumā „Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā” ietilpst piecpadsmit rakstu, kuru autori ir gan apvienotā Pasaules latviešu zinātnieku 3. kongresa un Letonikas 4. kongresa dalībnieki (Aina Urdze (Brēmenes Universitāte), Egle Žilinskaite (*Eglē Žilinskaitē*, Viļņas Universitāte), Daiki Horiguči (*Daiki Horiguchi*, Tokijas Svešvalodu universitāte), Ilze Lokmane, Andra Kalnača, Evelīna Zilgalve (visas – LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra), Gunta Nešpore un Baiba Saulīte (LU Matemātikas un informātikas institūts), Ieva Kuplā (LU Latviešu valodas institūts)), gan LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras 2012. gada zinātniskā semināra „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā” dalībnieki (Valts Ernštreits un Gunta Kļava (Tartu Universitāte un Latviešu valodas aģentūra), Inta Urbanoviča, Līga Vogina, Liene Kalviša (visas – LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra), Anna Frīdenberga (LU HZF Baltu valodniecības katedra)). Ar īpašu pētījumu, kas veltīts jaunai latviešu valodas diftongisko savienojumu interpretācijai, krājumā piedalās Juris Grigorjevs (LU Latviešu valodas institūts). Tematiski visos rakstos risinātas dažādas mūsdienu valodniecības metodoloģiskas un praktiskas problēmas kognitīvās lingvistikas, valences teorijas, gramatizēšanās teorijas, evidencialitātes teorijas, semantisko lomu teorijas, komponentu analīzes metodes, autosegmentālās fonoloģijas, korpusa lingvistikas un areālās lingvistikas aspektā.

Īpašs lingvistiskās teorijas un metodoloģijas jautājumiem veltīts rakstu krājums latviešu valodniecībā tiek publicēts pirmo reizi. Tas būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas valodniecības teorijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektus Nr. 2011/ZP-113 un Nr. AAP2012/15, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača, Ilze Lokmane,
krājuma „Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā”
sastādītājas un redaktors

IEVADS

Paradigma morfoloģijā un sintaksē *The paradigm in morphology and syntax*

Ilze Lokmane, Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilokmane@latnet.lv; kalnaca@latnet.lv

Rakstā iztīrīts paradigmas jēdziens, paradigmu tipoloģija un izpratne morfoloģijā un sintaksē gan vispārīgā aspektā, gan latviešu valodas gramatisko formu sistēmas un vienkārša teikuma struktūras analīzē. Latviešu valodā iespējamas gan pilnas, gan nepilnas paradigmas, no kurām katra var īstenoties kā jaukta vai homonīmiska (sinkrētiska) paradigma. Latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā iespējami visi paradigmu tipi visās kombinācijās, sintaktiskajā sistēmā parasti tiek runāts par pilnu vai nepilnu vienkārša teikuma paradigmu. Taču gan morfoloģijas, gan sintakses paradigmu struktūrā vērojama savstarpēja mijiedarbība, kas vismaz daļā gadījumu īstenojas kā formas un satura asimetrija. Kopumā paradigmatisks skatījums valodas analīzē ļauj īstenot sistēmiskuma principu, pēc līdzīgiem kritērijiem interpretējot kā formu, tā vienkārša teikuma savstarpējo semantisko un strukturālo hierarhiju.

Atslēgvārdi: paradigma, paradigmu tipoloģija, morfoloģiskā paradigma, sintaktiskā paradigma.

1. Paradigmas jēdziens

Pētījuma ideja radusies, virknē pētījumu aplūkojot gramatisko kategoriju formālu un semantisku īstenošanos latviešu valodas morfoloģijā un sintaksē (Kalnača 1999; Lokmane 2002; Kalnača, Lokmane 2010; Kalnača 2011, 72–81). Interesi par paradigmas jēdzienu un tā interpretāciju noteicis arī Andras Kalnačas un Ilzes Lokmanes iepriekšējo gadu darbs autoru kolektīvā Valentīnas Skujiņas vadībā, sagatavojot „Valodniecības pamatterminu skaidrojošo vārdnīcu” (Rīga, 2007). Proti, pašreizējā vārdnīcas izdevumā īstenoja ļoti plaša paradigmas izpratnes koncepcija, kas latviešu valodniecību atšķir no principiem, kuri dominē mūsdienų gramatikas teorijā: „1. Pēc noteikta principa, noteikta pazīmju kritērija grupēts (viena līmeņa) valodas vienību kopums, kurā katrs tās loceklis noteiktās attiecsmēs saistīts ar citiem šīs kopas locekļiem. Sākotnēji paradigmas jēdziens attiecināts uz morfoloģijas parādībām. Mūsdienās paradigma tiek veidota visu valodas līmeņu vienībām – fonoloģijā, sintaksē, leksikā, arī vārddarināšanā. 2. Sk. *morfoloģiskā paradigma*. Sk. arī *leksiskā paradigma*; *sintaktiskā paradigma*; *vienkārša teikuma paradigma*.” (VPSV 2007, 279)

Savukārt *morfoloģiskajai paradigmai* dota šāda definīcija: „Vārda gramatisko formu kopums atkarībā no izsakāmās gramatiskās nozīmes, piem., latviešu valodā lietvārda skaitļa paradigmā ietilpst vienskaitļa un daudzskaitļa formas, locījuma paradigmā – septiņas locījuma formas, darbības vārda izteiksmes paradigmā – piecas izteiksmju formas.” (VPSV 2007, 241) *Sintaktiskā paradigma* definēta šādi: „Plašākā nozīmē – sintaktiskās struktūras ziņā atšķirīgu, bet semantiskās struktūras ziņā vienādu vai tuvu sintakses vienību kopums. Piem., teikumi *Mēs strādājam. Mēs sākam strādāt. Mēs gribam strādāt* ietilpst vienā paradigmā. Šaurākā nozīmē – vienkārša teikuma paradigma.” (VPSV 2007, 357–358)

Tik plaša paradigmas izpratne nav atrodamā nevienā citā valodniecības terminu vārdnīcā, ne arī gramatikas teorijas jautājumiem veltītās monogrāfijās – izņemot vienīgi, piemēram, čehu valodniecību, kur gramatikā iekļautas arī leksiskās paradigmas, ar kurām tiek saprasta sinonīmija un hiperonīmija (sk., piem., Příruční mluvnice čestiny 1995, 79–88). Lielākajā daļā avotu paradigmas jēdziens definēts tā, kā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” definēta morfoloģiskā paradigma un nekāda jēdziena paplašināšana attiecībā uz leksiskām vai sintaktiskām paradigmām nav pat pieminēta (sk., piem., Matthews 1997; Crystal, Spencer 2000, 214–235; Haspelmath 2002, 115–147; Trask 2007, 202–203; Aronoff & Fudeman 2011, 44).

Toties, piem., paradigmu definīciju komentāros un paradigmu aprakstos sastopams latviešu valodniecībā līdz šim neaktualizēts viedoklis, ka arī nomenu deklinācijas un verbu konjugācijas ir uzskatāmas par paradigmām (Spencer 2000; Haspelmath 2002 u. c.). Pie šī jautājuma rakstā tuvāk nepakavēsimies, jo tas ir atsevišķa pētījuma objekts.

Šāda latviešu un citu valodniecisko tradīciju atšķirība, kā arī acīmredzamā morfoloģiskās un sintaktiskās paradigmas polaritāte klasificējamo objektu sakarā (paradigmātiski saistīts gramatisku formu kopums un sintagmātiskas teikuma modeļu variācijas) arī mudinājusi pievērsties paradigmas jautājuma izpētei gramatikā, jo latviešu valodniecībā līdz šim teorētiskā ziņā nav pievērsta pietiekama uzmanība gramatisko paradigmu struktūrai un tās tipoloģijai. Proti, tam, kādas morfoloģiskas un sintaktiskas paradigmas vispār iespējamas, kādas to variācijas latviešu valodā novērojamas un kas to varētu būt noteicis. Pētījums uzskatāms par ievirzi gramatisko paradigmu problemātikā, jo rakstā nav iespējams iztirzāt visus paradigmu tipoloģijas jautājumus.

2. Morfoloģiskās paradigmas

Ikvienas morfoloģiskās paradigmas pamatu veido noteikts formu kopums, kuru saista savstarpēja formāla un semantiska opozīcija, piem., lietvārda locījuma paradigma ar septiņām gramatiski marķētām locījumu formām (nominatīvu, ģenitīvu, datīvu, akuzatīvu, instrumentāli, lokatīvu un vokatīvu), darbības vārda laika paradigma ar sešām gramatiski marķētām laika formām (vienkāršo tagadni, vienkāršo pagātņi, vienkāršo nākotni, salikto tagadni, salikto pagātņi un salikto nākotni) u. tml.

Minētā tipa paradigmas uzskatāmas par morfoloģisko paradigmu struktūras centru. Struktūras perifēriju veido dažādas atkāpes no minētā principa – paradigmas elementu sakritums, sajaukšanās vai neesamība.

Tātad attiecīgi var uzskatīt, ka morfoloģiskajām paradigmām kopumā iespējami šādi pamattipi:

- 1) pilnas paradigmas;
- 2) nepilnas jeb defektīvas paradigmas.

Gan pilnās, gan nepilnās paradigmas valodā var īstenoties divējādi:

- 1) kā jauktas jeb heteroklītiskas paradigmas;
- 2) kā homonīmiskas jeb sinkrētiskas paradigmas.

Tādējādi paradigmu tipi var arī kombinēties ar citām pazīmēm, piem., pilnās paradigmas var būt jauktas un homonīmiskas, arī nepilnās paradigmas var būt jauktas un homonīmiskas u. tml.

Piem., latviešu valodā 4. deklinācijas lietvārdu pilnā paradigma, kas vienlaikus ir arī homonīmiska – sal. galotnes *-as*, *-u* un *-ām* (sk. 1. tab.).

MĀSA

	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Nominatīvs	<i>mās-a</i>	<i>mās-as</i>
Ģenitīvs	<i>mās-as</i>	<i>mās-u</i>
Datīvs	<i>mās-ai</i>	<i>mās-ām</i>
Akuzatīvs	<i>mās-u</i>	<i>mās-as</i>
Instrumentālis	<i>(ar) mās-u</i>	<i>(ar) mās-ām</i>
Lokatīvs	<i>mās-ā</i>	<i>mās-ās</i>
Vokatīvs	<i>mās-ø!</i>	<i>mās-as!</i>

1. tabula

Nepilnas un vienlaikus homonīmiskas paradigmas latviešu valodā ir, piem., atgriezeniskajiem lietvārdiem – tikai divas morfoloģiski dažādas formas vai nu ar galotni *-ās*, vai arī ar galotni *-os* (sk. 2. tab.).

ATGRIEŠANĀS

	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Nominatīvs	<i>atgriešan-ās</i>	<i>atgriešan-ās</i>
Ģenitīvs	<i>atgriešan-ās</i>	<i>atgriešan-os</i>
Datīvs	-	-
Akuzatīvs	<i>atgriešan-os</i>	<i>atgriešan-ās</i>
Instrumentālis	<i>(ar) atgriešan-os</i>	-
Lokatīvs	-	-
Vokatīvs	<i>atgriešan-ās!</i>	<i>atgriešan-ās!</i>

2. tabula

Jauktas un vienlaikus homonīmiskas paradigmas ir īpašības vārdiem, kuri darināti ar piedēkli *-ēj-* un kurus lieto ar noteikto galotni – abu skaitļu datīvā un

lokatīvā, kā arī daudzskaitļa instrumentālī parasti ir īpašības vārda nenoteikto galotņu formas (sk. 3. tab.).

PĒDĒJAIS

	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Nominatīvs	<i>pēdēj-ais</i>	<i>pēdēj-ie</i>
Ģenitīvs	<i>pēdēj-ā</i>	<i>pēdēj-o</i>
Datīvs	<i>pēdēj-am</i> (* <i>pēdēj-ajam</i>)	<i>pēdēj-iem</i> (* <i>pēdēj-ajiem</i>)
Akuzatīvs	<i>pēdēj-o</i>	<i>pēdēj-os</i>
Instrumentālis	(<i>ar</i>) <i>pēdēj-o</i>	(<i>ar</i>) <i>pēdēj-iem</i> (* <i>pēdēj-ajiem</i>)
Lokatīvs	<i>pēdēj-ā</i> (* <i>pēdēj-ajā</i>)	<i>pēdēj-os</i> (* <i>pēdēj-ajos</i>)
Vokatīvs	<i>pēdēj-ais!</i> / <i>pēdēj-o!</i>	<i>pēdēj-ie!</i>

3. tabula

Jauktās paradigmas šai gadījumā var uzskatīt par alternatīvu risinājumu nepilnajām paradigmām, lai izvairītos no neērtām skaņu kopām morfēmu kombinācijās, turklāt šādu īpašības vārdu paradigmātika un vispār īpašības vārdu ar noteikto galotni locīšana latviešu gramatikā ir sena problēma (par to sk. Blinkena 2002, 158–159).

Kā redzams no piemēriem 1.–3. tabulā, latviešu valodā pārstāvēti abi paradigmu pamattipi, kā arī to variācijas. Protams, ka visvairāk sastopamas pilnās paradigmas – lietvārda u. c. nomenu sistēmā ar septiņiem locījumiem, darbības vārda finīto formu sistēmā ar trim vienskaitļa un trim daudzskaitļa personām visās laika formās u. c. Uz pilnajām paradigmām balstās valodas sistēma, turklāt tās ir arī atskaites punkts nepilno u. c. veida paradigmu fiksēšanā. Tomēr mūsdienā latviešu valodā gan galotņu fonētisku un morfoloģisku pārveidojumu dēļ, gan dažādu analogijas u. c. vēsturisku procesu dēļ nomenu, pronomenu un verbu sistēmā praktiski visās morfoloģiskajās paradigmās ir sastopams gramatisko formu sinkrētisms, t. i., homofomas. Piem., visā latviešu valodas darbības vārda finīto formu kopumā 3. persona ir gramatisks vienskaitļa un daudzskaitļa homonīms sintētiskajām darbības vārda formām: *viņš nāk, run-ā-ø-ø, las-a* un *viņi nāk, run-ā-ø-ø, las-a* (1., 2., un 3. konjugācijas darbības vārdi) (sk. 4. tab.).

NĀKT, RUNĀT, LASĪT

	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1. persona	<i>nāk-u, run-ā-j-u, las-u</i>	<i>nāk-am, run-ā-j-am, las-ām</i>
2. persona	<i>nāc-ø, run-ā-ø-ø, las-i</i>	<i>nāk-at, run-ā-j-at, las-āt</i>
3. persona	<i>nāk-ø, run-ā-ø-ø, las-a</i>	<i>nāk-ø, runā-ø-ø, las-a</i>

4. tabula

Savukārt darbības vārda īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formās lielai daļai darbības vārdu (1. un 2. konjugācijā) homonīmiska ir vienskaitļa 2. un 3., kā arī daudzskaitļa 3. personas forma (sk. 5. tab.).

SIST, MEDĪT

	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1. persona	<i>sit-u, med-ī-j-u</i>	<i>sit-am, med-ī-j-am</i>
2. persona	<i>sit-ø, med-ī-ø-ø</i>	<i>sit-at, med-ī-j-at</i>
3. persona	<i>sit-ø, med-ī-ø-ø</i>	<i>sit-ø, med-ī-ø-ø</i>

5. tabula

Martins Haspelmaths par morfoloģisko paradigmu struktūras perifēriju uzskata arī dažādu gramatisko elementu apvienojumu vienā paradigmā (Haspelmath 2002, 143–144), piem., sintētisku un analītisku formu kopumu darbības vārda laika kategorijā vācu, angļu valodā u. c. valodās, kur vienkāršās laika formas ir sintētiskas un saliktās laika formas – analītiskas. Tas attiecināms arī uz latviešu valodas laika formu paradigmu, kur ietilpst sintētiskas un analītiskas, t. i., vienkāršās un saliktas formas (sk. 6. tab.).

LASĪT

	Vienkāršā laika forma	Saliktā laika forma
Tagadne	<i>lasu</i>	<i>esmu lasījis, -usi</i>
Pagātne	<i>lasīju</i>	<i>biju lasījis, -usi</i>
Nākotne	<i>lasīšu</i>	<i>būšu lasījis, -usi</i>

6. tabula

Šai kontekstā aplūkojams arī instrumentāla kā vienīgās analītiskās nomenu formas iekļāvums latviešu valodas locījumu paradigmā. Tam ir vēsturiski cēloņi – locījuma galotņu vēsturiskā attīstība homonīmijas virzienā; tā radījusi nepieciešamību pēc prievārda *ar* lietojuma, lai formāli stiprinātu vienskaitļa instrumentāla un akuzatīva vai daudzskaitļa instrumentāla un datīva atšķirību, sk. 1. tabulu, kur redzama vārda *māsa* locījumu paradigma (plašāk sk. Kalnača 1999).

Par perifēriju uzskatāmas arī paradigmas ar supletīviem elementiem – piem., vietniekvārdu *es, tu* locījuma formas (N. *es, tu*, atkarīgie locījumi – sakne *man-, tev-*), darbības vārda *būt* laika un personas formas (*esmu, ir, biju, būšu* u. c.) (plašāk sk. Kalnača 2000).

Morfoloģisko paradigmu tipoloģijā vērojama arī morfoloģijas un sintakses visai cieša saikne resp. robežošanās. Pirmkārt, tā attiecas uz sintētisku un analītisku formu apvienojumu vienā paradigmā. Analītiska forma pēc savas struktūras parasti ir perifrastiska – tā sastāv no vairāku sintaktiskā statusa ziņā atšķirīgu vārdu savienojuma, t. i., patstāvīga vārda un palīgvārda apvienojuma (sk. arī VPSV 2007, 31). Darbības vārda formu sistēmā perifrāze izpaužas kā palīgdarbības vārda un lokāmā pagātnes divdabja savienojums, lietvārda sistēmā – kā prievārda *ar* un lietvārda savienojums. Attiecībā uz darbības vārdiem Eiropā vēsturiski

valdošā latīņu gramatikas tradīcija noteikusi perifrastisku formu iekļāvumu laika kategorijas morfoloģiskajā paradigmā, joprojām piesardzīgi izturoties pret līdzīga tipa lietvārda formām (plašāk sk. Kalnača 2000). Taču ir iespējams šādas darbības vārda perifrastiskas formas traktēt nevis kā verbālu izteicēju, bet gan kā nominālu izteicēju – saitiņas un lokāmā pagātnes divdabja savienojumu (piem., latviešu valodas darbības vārda formu aprakstā Holst 2001).

Morfoloģijas un sintakses robežošanās tieši gramatisko formu paradigmatikā fiksējama arī tad, ja nepilnas un homonīmiskas paradigmas sintaktiskā lietojuma iespaidā unificējas. Latviešu valodā te spilgts piemērs ir atgriezeniskie divdabji. Teikumā tie parasti tiek lietoti saskaņota apzīmētāja funkcijā, taču datīva un lokatīva formas neesamība un to kompensēšanas nepieciešamība radījusi pretēju efektu. Nereti reālais valodas materiāls rāda, ka atgriezeniskajiem divdabjiem visās saskaņotā apzīmētāja gramatiskajās formās tiek lietota tikai viena forma, t. i., zudusi formu atšķirība un notikusi paradigmas unifikācija (par šo problēmu valodas prakses aspektā sk. Endzelīns 1980, 14–15; atgriezenisko lietvārdu sakarā arī Kalnača 2011, 80–81), piem., neliterāra atgriezeniskā divdabja *darbojošies, darbojošās* forma ar *-amies* dažādos locījumos – VSK. N. *Aiz viņa nestāv pats nopietnākais – veiksmīgi uzcelts un darbojošamies business* (G); VSK. Ģ. *Ciemā nav centralizēta visu gadu darbojošamies ūdensvada* (G); *Nav spēcīgas, darbojošamies sociālās partnerības* (G); VSK. D. *Tam jābūt pastāvīgi darbojošamies parlamentam* (G); DSK. N. *Darbojošamies personas gausi slīd pa nejaušību trajektorijām* (G); *Ir arī patiesi mākslas darbi, bet vairāk tikai estētiskajā vai emocionālajā līmenī darbojošamies* (G); DSK. D./I. *Brauciens uz vienu no darbojošamies vulkāniem* (G); DSK. A. *..izmantojot maketus un darbojošamies mehanizācijas līdzekļus* (G) (piemēri no Kalnača, Lokmane 2010). Apzīmētājā gramatiskā forma šādos gadījumos vairs nav būtiska, jo gramatisko pazīmju izsacītājs ir lietvārds, bet ne tam piesaistītais saskaņotais apzīmētājs (plašāk sk. Kalnača, Lokmane 2010).

3. Paradigma sintaksē

Tradicionāli sintaksē nozīmīgāka bijusi sintagmatiska jeb distributīva pieeja. Paradigmas ideju sintaksē pirmie apzinājuši čehu valodnieki (Daneš 2000 (1964), Адамец 1973 un 1978). Vēlāk šis jēdziens pārņemts krievu un latviešu valodniecībā (sk., piem., Kārklīš 1985; Valdmanis 1988; Freimane 1992; СРЯ 1999; Lokmane 2002). Čehu valodnieks Františeks Danešs 1964. gadā publicētajā darbā "A Three Level Approach to Syntax" aplūko teikuma modeļus, norādot, ka teikuma modelim ir invariants un varianti (tātad teikuma modelis variējas noteiktās robežās), un secina, ka šis aspekts būtu saucams par sintaktisko paradigmatiku (Daneš 2000 (1964), 134).

Paradigmatisks skatījums uz sintakses parādībām palīdz realizēt sistēmiskuma principu, proti, padarīt sintakses sistēmu vienkāršāku, labāk izprotamu, apvienojot bezgalīgo izteikumu daudzveidību noteiktos tipos un apakštipos. Arī sintaksē iespējams iegūt sarežģītākas vienības no vienkāršākām ar noteiktiem pārveidojumiem (likumiem) (Санников 2008, 73).

Paradigmatiskas attieksmes tiek izmantotas par kritēriju, lai noteiktu teikumu piederību pie viena strukturāla tipa, resp., modeļa, vai pie dažādiem tipiemi. Piem., teikumus *Es to redzēju* un *Man to gribējās redzēt* var uzskatīt vai nu par divām

viena un tā paša modeļa realizācijām, vai par diviem dažādiem strukturāliem paraugiem. Saskaņā ar paradigmatisko pieeju tās ir viena un tā paša modeļa jeb strukturālā parauga dažādas izpausmes jeb realizācijas.

Paradigmatiska pieeja atvieglo teikuma locekļu noteikšanu gadījumos, kad vērojama formas un satura asimetrija – formālās un semantiskās pazīmes nonāk pretrunā, tāpēc, balstoties uz šiem diviem kritērijiem, teikuma locekļu funkciju noteikt nevar. Tas attiecas, piem., uz darītāja un izjutēja datīva sintaktisko funkciju izpratni tādos teikumos kā *Man jāiet, Viņam bail*. Darītāja un izjutēja nozīme mudina datīva formas uzskatīt par teikuma priekšmetiem, bet atkarīgā locījuma forma liek domāt, ka tās jāuzskata par palīglocekļiem. Paradigmatiskais skatījums spēj atrisināt principiālo formas un satura asimetriju: teikumam *Man jāiet* varam konstatēt paradigmas pamatformu reālajā modalitātē *Es eju*, turpretim teikumam *Viņam bail* nav citas vienkāršākas paradigmas formas. Tātad paradigmatisks skatījums palīdz pamatot gramatiskā centra izveidi – pēc analogijas ar pamatformu morfoloģijā. Datīva pozīcija vajadzības izteiksmē regulāri atbilst nominatīva pozīcijai citās izteiksmēs.

Tādējādi paradigmatiskā pieejas pamatā ir atzinums, ka teikuma struktūras shēma nav nemainīga, tā pieļauj variēšanos zināmās robežās. Vienkāršam teikumam, tāpat kā vārdam morfoloģijā, ir formu sistēma jeb paradigma. Vissvarīgākais ir jautājums par paradigmas robežām – kuras teikuma kategorijas paradigmā drīkst mainīties.

Par pamatu ņemot divas pieejas valodas izpētē – formālo un semantisko –, šķiramas gan formālas, gan semantiskas paradigmatisks attieksmes. Šo attieksmju nosaukšanai latviešu valodniecībā tiek lietoti termini *formāla realizācija* un *semantiska realizācija*. Formālā realizācijā mainās teikuma forma tādā ziņā, ka trūkst kāda struktūras shēmas komponenta, bet nemainās semantika. Semantiskajā realizācijā mainās noteiktas gramatiskās nozīmes, bet nozīmju maiņa, protams, saistīta arī ar dažām formālām pārmaiņām.

3.1. Sintaktiskās paradigmas formālais aspekts: pilna un daļēja struktūras shēmas jeb teikuma modeļa realizācija

Vienkārša teikuma struktūras shēmas jeb modeļa **formas realizācija** var būt pilna vai daļēja. Par daļēju formas realizāciju runājam tad, ja kāds struktūras shēmas komponents paliek nerealizēts – virsējā struktūrā neparādās. Citiem vārdiem, teikumā ir struktūras shēmas komponenta – teikuma priekšmeta vai izteicēja – regulāra nullforma. Pilnā un nepilnā realizācijas forma ir vienas paradigmas locekļi. Teikuma nozīme nemainās, var mainīties vienīgi stilistiskā nokrāsa un emocionālā ekspresija.

Latviešu valodā konstatēti divi nepilnas formas realizācijas gadījumi. Pirmkārt, teikumos ar izteicēju pirmās vai otrās personas formā iespējama teikuma priekšmeta nullforma: *[Es] Gāju un gāju, taču viņu nepanācu. [Mēs] Iesim, izpētīsim bijušo ābeļdārzu. Vai [tu] nāksi man līdzi?* Teikuma priekšmeta nullforma iespējama tāpēc, ka darbības vārda finītās formas galotne nepārprotami norāda uz vienīgo iespējamo teikuma priekšmetu – pirmās vai otrās personas vietniekvārdu. Tādēļ latviešu sintaksē šie teikumi saukti par teikumiem ar ietvertu teikuma priekšmetu.

Otrkārt, izteicēja nullforma iespējama teikumos, kuros par izteicēju ir patstāvīgas nozīmes darbības vārds *būt* vai tam sinonīmisks verbs. Teikumi ar izteicēja nullformu pēc morfoloģiskā tipa ir potenciāli verbāli, un tie uzskatāmi par verbālu divkomponentu teikumu nepilnām formām: *Uz vārtniņiem [ir] vējrādītājs ķēmīga putna izskatā.* (S. Kaldupe); *Galvā [ir] nošķiebtā naģene, rokā [ir] zizlis ar sarkanu apli galā.* (N. Ikstena)

Potenciāli verbālos teikumos nav realizēts verbs *būt* visās trijās patstāvīgajās nozīmēs: *Sāk palikt auksts, [ir] rudens* (eksistenciāla nozīme), *Laivas stūrī [ir] trīs lieli, lieli dzintara graudi* (atrašanās nozīme), *Kam [ir] prāts, tam [ir] bēdas* (piederības nozīme). Potenciāli verbāli teikumi ir paradigmātiski ierobežoti, jo pastāv tikai indikatīvā vienkāršajā tagadnē. Pārējās realizācijas formās teikumā parādās verbāls izteicējs – darbības vārds *būt*: *Laivas stūrī bija trīs lieli, lieli dzintara graudi.*

Par divkomponentu shēmas daļēju realizācijas formu varam uzskatīt arī teikumus ar vispārinātas vai nenoteiktas personas nozīmi. Šādus teikumus veido, ja runātājs negrib uzsvērt konkrēto darbības veicēju un to vispārina: *No šejienes [visi] var labi redzēt meža svītru tālumā. Viņiem [kāds, kādi] deva rīkojumu palīdzēt, bet neredzēt. Pamestajā laidarā [ikviens, jebkurš] varēja satilpināt veselu ganāmpulku.* (Ē. Hānbergs)

Vērtējot formas daļēju realizāciju, jāņem vērā iespēja paralēli lietot pilno formu. Pavēles izteiksmē pilno formu parasti nelieto, vienīgi emfātiskā nolūkā, kā arī tad, ja darbības darītājs tiek īpaši izcelts, izdalīts no citu līdzīgu subjektu vidus: *Lasi tu!* Tātad pavēles izteiksmē teikuma priekšmeta klātiešana nav brīvi regulējama, tomēr tā ir iespējama.

Pilnā un daļējā forma var atšķirties ar stilistisku ekspresiju, piem., teikuma priekšmeta nullforma biežāk sastopama daiļliteratūrā un publicistikā, retāk – sarunvalodā.

3.2. Sintaktiskās paradigmas semantiskais aspekts: šaura paradigmas izpratne

Saskaņā ar šauru izpratni paradigma ir teikuma formu sistēma, kas saistīta ar predikativitātes izteikšanu (Freimane 1992). Šajā izpratnē paradigmā mainās tikai laiks un modalitāte – gramatiskās nozīmes, kas teikumu padara par saziņas vienību. Paradigma balstās uz dabības vārda morfoloģiskās formu sistēmas. Dabības vārda forma var mainīties tikai laikos un izteiksmēs, bet teikuma priekšmets var mainīt locījuma formu: *Es skrienu, Es skrietu, Es skriešu, Man jāskrien* utt. Tātad, ja izteicējs ir vajadzības izteiksmē, teikuma priekšmets nostājas datīvā. Viens no paradigmātiskā skatījuma pamatpostulātiem ir tāds, ka teikuma predikatīvā kodola komponenti var mainīt formu noteiktās robežās, paturot savu sintaktisko funkciju.

Tādējādi teikuma paradigma ir līdzīga vārda formu sistēmai jeb paradigmati morfoloģijā. Šādas izpratnes trūkums ir tas, ka sintaktiskā paradigma balstās uz darbības vārda morfoloģiskās paradigmas, turklāt tikai uz vienas tās daļas. Tomēr nevar noliegt, ka darbības vārda laika un modalitātes formu maiņai teikumā ir būtiska nozīme, jo laiks un modalitāte ir gramatiskās nozīmes, kas veido predikativitāti.

Konkrēta teikuma paradigma var būt pilna un nepilna. Kādas paradigmas formas trūkums var būt atkarīgs gan no struktūras shēmas īpatnībām, gan leksēmām, kas veido konkrētu teikumu. Piem., teikumiem ar nenoteiksmi izteicēja vai galvenā locekļa funkcijā nav laika formu un nav reālās modalitātes formu: *Ko nu tur runāt! Kāpēc bēdāties?*

Konkrētā informācija, kas teikumā ietverta, var būt šķērslis kādas paradigmas formas veidošanai. Piem., teikumi pēc modeļa V_{inf} ar kategoriska aizlieguma nozīmi (*Netrokšņot!*) iespējami tikai vienā noteiktā formā (Valdmanis 1988, 82). Tādējādi teikuma paradigma ir vispārināts noteikta modeļa pārmaiņu tips, bet ne obligāts katra konkrēta teikuma pārmaiņu kopums.

3.3. Plaša paradigmas izpratne: struktūras shēmas semantiskā realizācija

Saskaņā ar plašu sintaktiskās paradigmas izpratni tajā ietilpst ne tikai dažādas teikuma laika un modālās formas, bet arī regulārās semantiskās realizācijas formas. Semantiskā realizācija ir struktūras shēmas variēšanās noteiktās robežās: teikuma denotatīvais saturs nemainās, bet mainās dažādas gramatiskas vai tām tuvas nozīmes, kas tiek izteiktas nevis ar darbības vārda formu (kā šaurā izpratnē), bet ar atsevišķām leksēmām. Teikuma modelī iesaistās kāds vārds palīgnozīmē – modificētājs, pievienojot modālu, fāzes vai nejausības nozīmi: *Es strādāju literatūras kritikas nozarē – Es **gribu** strādāt literatūras kritikas nozarē, Es **sāku** strādāt literatūras kritikas nozarē, Man **laimējās** strādāt literatūras kritikas nozarē* utt. Plašā teikuma sintaktiskās paradigmas izpratnē paradigmātiskās attieksmes sintaksē līdzinās derivatīvām attieksmēm, bet teikuma paradigma – vārddarināšanas ligzdai (CPЯ 1999, 752–753).

Šīs modifikācijas ir teikuma modeļa izmaiņas, kas neizjauc modeļa identitāti. Tomēr pieļaujamo paradigmātisko pārmaiņu robežas nepavisam nav acīmredzamas, un dažādu autoru darbos tās tiek noteiktas atšķirīgi. Robežas, kurās modelis saglabā savu identitāti, savu kādību, var tikt noteiktas šaurākas vai plašākas (Valdmanis 1988, 86).

Par paradigmātiskiem pārveidojumiem būtu lietderīgi atzīt tādus pārveidojumus, kuros nemainīga paliek gan teikuma propozīcija, gan komponentu vārdšķira, gan to sintaktiskās funkcijas. Mainās nozīmes, kas neskar teikuma propozitīvo saturu, proti, nozīmes, kas izteikumu piesaista runas situācijai: laika nozīme un modāla nozīme (tas var būt arī subjektīvs runātāja viedoklis par propozitīvā satura ticamību). Tātad paradigmā mainās modāli, temporāli vai aspektuāli nozīmes elementi, piem., *Es **varu** studēt filoloģiju. Es **sāku** studēt filoloģiju. Man **laimējās** studēt filoloģiju.* Nav svarīgi, vai attiecīgo nozīmi izsaka struktūras shēmas komponenta morfoloģiskā forma vai palīgnozīmē lietots vārds: *Man **jāstudē**. Man **vajag** studēt.* Tādus pārveidojumus kā *Es studēju. Es sāku studēt. Es gribu studēt. Man **laimējās** studēt* var saukt par viena modeļa semantiskām realizācijām, resp., vienas sintaktiskas paradigmas locekļiem. Tajās teikuma strukturālais paraugs paliek nemainīgs, savu tāpatību nezaudē – līdz ar to visi komponenti patur savu teikumlocekļa funkciju: *Es studēju. Es sāku studēt.* (Abos piemēros *es* ir teikuma priekšmets, bet *studēju* un *sāku studēt* – izteicēji.)

Ja modificētājs finītājā formā iesaistās teikuma struktūras shēmā, izteicēja dabības vārds maina formu un nostājas infinitīvā. Iesaistoties teikumā, modificētājs var mainīt arī teikuma priekšmeta formu, proti, nominatīva vietā piesaistīt datīvu, kuram paliek tā pati nozīme un teikuma priekšmeta funkcija kā nominatīvam, piem., *Pirmā pasaules kara bēgļu laikos mums iznāca nejauši iegadīties vienā un tanī pašā aizmirstā kaktā ..* (A. Eglītis); *Man ir nācies strādāt literatūras kritikas nozarē.* (K. Skujenieks)

Latviešu valodā konstatēti trīs galvenie semantiskās realizācijas tipi. Fāzes realizācijā shēmā iesaistās semantiskie modificētāji ar fāzes nozīmi; parasti tie ir verbi, kuri nosauc darbības sākumu, turpinājumu un nobeigumu: *sākt, beigt, turpināt, pārstāt, mitēties. Puķes **sāk** atdzīvoties. Lietus **bija mitējies** liņāt.* Modālajā realizācijā shēmā iesaistās semantiskie modificētāji ar dažādām modālām nozīmēm (iespējamība un nepieciešamība vai to noliegums), piem., *driksēt, jaudāt, mācēt, spēt, prast, varēt, mēgt, gribēt, censties, gatavoties, kārot, tīkot, mēģināt, vēlēties; derties, kaunēties, kautrēties, riebties, vilcināties, vairīties, baidīties; vajadzēt, nākties, klāties, pieklāties. Tādās runās klausīties viņai **nepieklājās**. Man **pietika** grāmatā tikai vienu aci iemest. Ar piedzērušiem cilvēkiem pat runāt **derdzas**. Visi **grib** izskatīties smuki un čakli, saņemt lielākas algas.* (A. Kolbergs); *Kas gan var būt riebiģāks par vienprātības trūkumu!* (Z. Skujiņš)

Izpausmes veida realizācijā shēmā iesaistās modificētāji ar nejaušības, gadījuma nozīmi: *gadīties, izdoties, laimēties, iznākt, veikties. Man aizvien biežāk **iznāca** viņu satikt. Reiz man **gadījās** viņu redzēt. Pēdīgi man **izdevās** viņu pierunāt. Varbūt **laimēsies** satikt cilvēces dižgaru dvēseles ..* (Ē. Kūlis)

Nav nepieciešams, lai visas iespējamās paradigmas formas varētu veidot no jebkura teikuma, kas veidots pēc attiecīgas shēmas. Tas atkarīgs no vārdu leksiskajām nozīmēm un visa teikuma satura – īstenības situācijas, ko teikums apraksta. Piem., ja teikumam ir stihiskas darbības vai stāvokļa nozīme, tam nav iespējama modāla realizācija ar vēlējuma vai gribas nozīmi, piem., *Bērns baidās. *Bērns grib baidīties. Satumst. *Grib satumst.* Savukārt teikumiem ar pabeigtas darbības nozīmi, piem., *Grāmatas ir izmētātas*, nav iespējama fāzes realizācija (**Grāmatas sāk būt izmētātas*) utt.

Par semantisku realizāciju varētu uzskatīt arī noliegto realizāciju (Kārklīš 1985, 178; CPЯ 1999, 744). Eksistenciālas nozīmes teikumos, ja noliegums attiecas uz predikatīvo centru, mainās teikuma priekšmeta forma no nominatīva uz ģenitīvu: *Saule bija visu dienu – Saules nebija visu dienu.* Tomēr nolieguma veidošanā nav pietiekama regulārums – teikuma priekšmeta formas maiņa attiecas tikai uz eksistenciālas nozīmes teikumiem. Ģenitīvs teikuma priekšmeta funkcijā sastopams ne tikai pie verba *nebūt*, bet arī pie *(ne)trūkt* un *(ne)pietikt*. Tāpēc noliegti teikumi ar ģenitīvu teikuma priekšmeta funkcijā uzskatāmi par atsevišķu modeli jeb strukturālu tipu.

Gan latviešu, gan slāvu valodniecībā izteikts uzskats, ka arī teikumi ar nenoteiksmi izteicējā būtu uzskatāmi par atkarīgām paradigmas formām (Kārklīš 1985, 178), piem., *Visi pieceļas – Visiem piecelties, Ko mēs tagad darām – Ko mums tagad darīt? Es neceru uz atpūtu – Man uz atpūtu necerēt.* Teikumu pārveidojumus mainās modālās nozīmes, mainoties izteicēja gramatiskajai formai. Šādi teikumi latviešu valodā ir perifēriska parādība, un minētie pārveidojumi nav

pietiekami regulāri, lai te varētu saskatīt paradigmatisks attieksmes. Tāpēc teikumi ar nenoteiksmi izteicēja vai galvenā locekļa funkcijā uzskatāmi par atsevišķu strukturālu tipu.

3.4. Sintaktiskā sinonīmija

No sintaktiskās paradigmas jāšķir sintaktiskā sinonīmija, kas ietver vienas propozīcijas izteikšanas visas iespējas: *es atvēru durvis; durvju atvēršana; manis atvērtas durvis; durvis, kuras es atvēru; es, durvis atvēris, .. u. c.* Sinonīmijā apvienojas dažādu sintakses līmeņu parādības – vārdkopa, vienkāršs teikums, salikts teikums. Par sintaktisko sinonīmiju jeb transformatīvām attieksmēm uzskatāmas attieksmes starp teikumiem ar vienu propozīciju, bet dažādu gramatisko realizāciju (Адамец 1978, 13). Sinonīmiskos pārveidojumos nemainās leksēmas, bet var mainīties to forma un vārdšķiras piederība. Noteikti mainās komponentu sintaktiskās funkcijas, piem., *Vējā lokās koki, Vējš loka kokus, Koki tiek locīti vējā.* Tieši tāpēc šajā gadījumā terminu *sintaktiskā paradigma* lietot nevajadzētu. Paradigmatiskas attieksmes sintaksē veidojas starp viena modeļa variantiem, bet transformatīvas jeb sinonīmiskas attieksmes – starp dažādiem sintaktiskiem modeļiem (Daneš 2000 (1964), 134).

Par vienas sintaktiskas paradigmas locekļiem, resp., viena modeļa pārveidojumiem, nebūtu atzīstami tādi teikumi kā *Es baidos, Man bail*, jo te mainās komponentu vārdšķiras piederība, turklāt šādi pārveidojumi valodas sistēmā nav regulāri. Par regulārām paradigmatisks attieksmēm neliecina arī teikumi *Man salst, Es salstu*. Paradigmā nevar mainīties personas nozīme, jo personai ir ļoti daudz leksisku ierobežojumu – valodā ir vienpersonas darbības vārdi, kurus vai nu vispār nevar lietot pirmās un otrās personas formā (*vajadzēt, gribēties, rūpēt, sāpēt, klāties, veikties*), vai arī var lietot tikai pārnestā nozīmē: *Es līstu, Es skanu* (bet ne **Es rību, *Es ducinu, *Es čurkstu*). Tad pilna paradigma būtu iespējama vienīgi teikumiem, kur subjekts ir personas nosaukums, un būtu ārkārtīgi daudz teikumu ar nepilnu paradigmu.

Secinājumi

1. Raksts uzskatāms par tēmas pieteikumu, jo latviešu valodas gramatisko paradigmu struktūras izpēte vēl turpināma gan vispārīgu likumību izziņāšanā, gan atsevišķu vārdšķiru paradigmatikas un sintagmatikas analīzē.
2. Morfoloģisko paradigmu struktūras analīzē svarīgs ir paradigmas elementu savstarpējās saiknes interpretācijas jautājums – vai paradigma strukturējas no formveidošanas ziņā nesaistītiem celmiem, vai arī tās struktūra izriet no viena formveidošanas celma.
3. Gan morfoloģisko, gan sintaktisko paradigmu struktūrā latviešu valodā vērojama arī morfoloģijas un sintakses robežošanās.
4. Neraugoties uz dažādiem risināmiem jautājumiem, kas saistīti galvenokārt ar sintaktiskās paradigmas robežu noteikšanu, paradigmas jēdziens sintaksē ir lietderīgs, jo ļauj, pirmkārt, īstenot līdzīgu pieeju abās gramatikas daļās – morfoloģijā un sintaksē, otrkārt, īstenot sistēmiska principu.

Saīsinājumi un apzīmējumi

A.	akuzatīvs
D.	datīvs
DSK.	daudzskaitlis
G	www.google.lv
Ģ.	ģenitīvs
I.	instrumentālis
inf	nenoteiksme
N.	nominatīvs
СРЯ	<i>Современный русский язык</i>
V	darbības vārds
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>
VSK.	vienskaitlis
*	neesoša forma vai tās lietojums
∅	nulles morfēma

Literatūra

1. Адамец, Пржемысл. 1973. *Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка*. Praha: Univerzita Karlova.
2. Адамец, Пржемысл. 1978. *Образование предложений из пропозиций в современном русском языке*. Praha: Univerzita Karlova.
3. Aronoff, Mark. & Fudeman, Kirsten. 2011. *What is Morphology?* Wiley-Blackwell.
4. Blinkena, Aina. 2002. Īpašības vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. 1. Rīga: LU LVI, 140–242.
5. Crystal, David. 1997. *A Dictionary of Linguistics and Phonology*. Blackwell Publishers.
6. Daneš, František. 2000. A Three-Level Approach to Syntax. *Jazyk a tekst*. II. Praha, 124–139. [pirmizdevums 1964.]
7. Endzelīns, Jānis. 1980. Dažādas valodas kļūdas. *Darbu izlase*. III₂. Rīga: Zinātne.
8. Freimane, Inta. 1992. Vienkārša teikuma paradigma. *Valodas aktualitātes 1991*. Rīga: Zinātne, 9–21.
9. Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Hodder Education, part of Hachette Livre, UK.
10. Holst, Jan Henrik. 2001. *Lettische Grammatik*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
11. Kalnača, Andra. 1999. Lietvārda locījuma formu paradigmatika latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 3. Liepāja: LiePa, 81–97.
12. Kalnača, Andra. 2000. Formveidošanas līdzekļi mūsdienu latviešu valodā – tradīciju kritiska analīze. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 4. Liepāja, 90–96.
13. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2010. Defective Paradigms of Reflexive Nouns and Participles in Latvian. *Defective Paradigms: Missing Forms and What They Tell Us (Proceedings of the British Academy)*. Baerman, M., Corbett, G. G. and Brown, D. (eds). Oxford: Oxford University Press, 53–67.

14. Kārklīņš, Jūlijs. 1985. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 174–186.
15. Lokmane, Ilze. 2002. Paradigmas jēdziens sintaksē. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 6. Liepāja: LiePa, 168–174.
16. Matthews, Peter H. 1997. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
17. *Příruční mluvnice čestiny*. 1995. Brno: Nakladatelství lidové noviny.
18. Санников, Владимир Зиновьевич. 2008. *Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве*. Москва: Языки славянских культур.
19. *Современный русский язык* (под ред. В. А. Белошапковой). Москва: Азбуковник, 1999.
20. Spencer, Andrew. 2000. *Morphological Theory*. Blackwell Publishers.
21. Trask, Robert L. 2007. *Language and Linguistics*. Ed. by Stockwell, P. Routledge.
22. Valdmanis, Jānis. 1988. Vienkārša teikuma paradigma. *LPSR ZA Vēstis*. Nr. 9, 80–89.
23. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The current paper is devoted to the analysis of morphological and syntactical paradigms in Latvian. Syntactical paradigms are understood as morphosyntactic realizations of the simple sentence in different personal, mood and voice forms as well as representations of structural variations of the subject or the predicate. If the morphological system of Latvian demonstrates full / defective and mixed / syncretic paradigms (in different combinations in the system of nouns, adjectives and verbs), for the syntactic paradigms only the first type is possible.

Therefore, the article discusses theoretical problems of notion and interprets the readings of paradigm. Traditionally, the paradigm is understood as the object of morphology. However, following the ideas of the Prague linguistic circle the Latvian grammarians have accepted that it is possible to postulate paradigms in the syntactical level of language system as well.

Dažas gramatiskas pārmaiņas lībiešu valodā latviešu valodas ietekmē

Some grammatical changes in Livonian triggered by language contact with Latvian

Valts Ernštreits

Tartu Universitāte
E-pasts: valt@ut.ee

Gunta Kļava

Latvijas Universitāte
Latviešu valodas aģentūra
E-pasts: gunta.klava@valoda.lv

Raksts sniedz ieskatu par dažām gramatiskajām pārmaiņām, kuras lībiešu valodā izveidojušās kontaktos ar latviešu valodu. Ciešajos un ilgajos kontaktos ar latviešiem, ņemot vērā lībiešu valodas runātāju divvalodību ilgu gadu garumā, notikusi spēcīga latviešu valodas ietekme lībiešu valodā dažādos līmeņos, kā arī, protams, lībiešu valoda ir atstājusi pēdas latviešu valodā. Visspilgtāk šis savstarpējās aizgūšanas process izpaužas leksikā, tomēr ilgo kontaktu rezultātā ir notikušas arī pārmaiņas fonētikā un gramatikā. Latviešu valodas ietekmē lībiešu valodā, iespējams, ir notikušas pārmaiņas locījumu sistēmā – ārvietais locījums izzušana un datīva izveidošanās, translatīva un komitatīva saplūšana un instrumentāļa izveidošanās, piedēkļu rašanās no mantotajiem vārdiem, nolieguma veidošana, ciešamās kārtas veidošana, kā arī vietniekvārda lietojums artikula funkcijā.

Atslēgvārdi: lībiešu valoda, latviešu valoda, valodu kontakti, gramatiskās pārmaiņas.

Ievads

Valodu kontaktu izraisītām pārmaiņām būtisks ir sociolingvistiskais konteksts. Lai gramatiskās pārmaiņas notiktu kontaktu valodas ietekmē, pirmkārt, šiem kontaktiem jābūt nepieciešamai tiešai un aktīvai komunikācijai starp valodu runātājiem, otrkārt, kontaktiem jābūt intensīviem, ilgstošiem un tajos jāiesaistās pēc iespējas lielākam valodas kolektīva locekļu skaitam. Turklāt jāņem vērā, ka bilingvu runātājās valodās notikušās pārmaiņas atšķirsies no monolingvālu runātāju iekšējo valodas faktoru motivētām pārmaiņām, resp., bilingvu runātās valodas ietekmē cita citu dažādos veidos (Sankoff 2001, 638). Tādējādi pārmaiņas valodu kontaktu rezultātā var notikt, ja ir regulāri un intensīvi lingvistiskie kontakti (gan indivīda, gan sabiedrības līmenī), atbilstoša lingvistiskā situācija (īpaši – valodu prestižs, ekonomiskā vērtība un lingvistiskā attieksme), kā arī iepriekš esošas strukturālas valodu līdzības.

Latviešu (indoeiropiešu valodu saime) un lībiešu (somugru valodu saime) valoda nav ģenētiski radniecīgas, bet tām ir kopīga atrašanās teritorija ļoti ilgā laika posmā, tāpēc abās valodās atrodamas šo kontaktu pēdas. Latviešu un lībiešu valodas runātāji ir bijuši kontaktsituācijā gadu tūkstošus, tas neizbēgami radījis arī dažāda līmeņa pārmaiņas abās valodās. Turklāt devējas un ņēmējas bijušas abas valodas (Rudzīte 1996, 3). Lībiešu valoda no latviešu valodas ir pārņēmusi daudzus senākus un jaunākus vārdus, izrunas īpatnības, gramatiskas formas, savukārt lībiešu valoda arī ir dažādi bagātinājusi latviešu valodu (Ernstreits 2011, 13). Analizējot materiālu un izdarot secinājumus, jāņem vērā, ka lingvistiski korektas zināšanas par lībiešu valodas senāko vēsturi ir apjoma ziņā nepietiekamas (Bušs 2008, 200).

Ciešajos un ilgajos kontaktos ar latviešiem divvalodība lībiešiem ir bijusi ļoti izplatīta jau vairāku gadsimtu garumā. Atskatoties tuvākā pagātnē, konstatējams, ka kopš Pirmā pasaules kara Kurzemes lībiešu kopienā tā ir bijusi aptveroša (Ernstreits 2011, 14; sk. arī Rudzīte 1994, 288), ņemot vērā arī latviešu valodas augstāku statusu, prestižu un ekonomisko vērtību.

Valodu kontaktu rosinātas pārmaiņas valodā notiek tādēļ, ka runātāji tulko un meklē leksiskus un gramatiskus ekvivalentus savā valodā, šis process saistīts arī ar cilvēku domāšanu un tās izpausmi valodā, mainot un pielāgojot jauno materiālu. Lingvistiskās kopienas kontaktsituācijā pārņem runas žanru, naratīva veidošanu, runas marķēšanu, resp., veidu, kā pateikt lietas (Aikhenvald, Dixon 2007, 17). Būtiski, ka valodas gramatisko pārmaiņu process notiek secīgi un ilgā laika posmā. Šajā rakstā mēģināts ieskicēt ilgajos kontaktos ar latviešu valodu radušās lībiešu valodas gramatiskās pārmaiņas, kuras jāturpina analizēt turpmākos pētījumos.

1. Pārmaiņas locījumu sistēmā

Uzskatāmākā latviešu valodas ietekme lībiešu valodas gramatikā ir pārmaiņas lībiešu valodas locījumu sistēmā, kuru skāruši apjomīgi pārveidojumi. Lībiešu valoda ir zaudējusi ārvietas locījumus, turklāt adesīvs un allatīvs lielākoties ir pilnībā saplūduši, kā arī ir izveidojies jauns locījums – datīvs, savukārt translatīvs un komitatīvs ir apvienojušies vienā locījumā.

1.1. Ārvietas locījumu izzušana un datīva izveidošanās

Baltijas jūras somu valodās vietas izteikšanai primāri izmanto trīs ārvietas (uz (virziens), uz (vieta), no (virsas) un trīs iekšvietas (iekšā (virziens), iekšā (vieta), no iekšas) locījumus, kas norāda attiecīgi gan virzienu, gan lokalizāciju. Lībiešu valodas runātāju apziņā latviešu valodas ietekmē šī sistēma zaudējusi skaidrību un ārvietas locījumi runātajā valodā ir gandrīz pilnībā izzuduši, saglabājoties tikai ar laiku un vietu saistītos apstākļa vārdos, kā arī atsevišķās vietvārdu grupās (piem., *Irēl* ‘Mazirbē ~ uz Mazirbi’). Kopš 20. gadsimta 30. gadiem ir sākusies šo locījumu atjaunošana lībiešu valodā, tādējādi ārvietas locījumi puslīdz regulāri konstatējami lībiešu (it īpaši rakstu) valodas paraugos, tomēr vispārīgu paradigmatisku lietojumu tie nav atguvuši. Vienlaikus pat tur, kur ārvietas locījumi ir rudimentāri saglabājušies, piem., apstākļa vārdos un vietvārdos, adesīvs un allatīvs lielākoties ir pilnībā saplūdis, un abiem locījumiem nav formālu atšķirību, piem., *almōl* ‘lejup ~ lejā’, sal. ig. *allapoole* (ALL.SG) ~ *allpool* (AD.SG); *Sīkrōgōl* ‘Sīkragā ~ uz Sīkragu’;

lekštā Irēl ‘gāja uz Mazirbi’, sal. ig. *lāksid Irēle* (ALL.SG) (LEL); *ta jelāb Irēl* ‘viņš dzīvo Mazirbē’, sal. ig. *ta elab Irēl* (AD.SG).

Latviski šādas ārvieta nozīmes pārsvarā izsaka ar prievārdu palīdzību (piem., *uz tirgus, uz lauka*), un līdzīgas ārvieta locījumus aizvietojošas konstrukcijas ir novērojamas arī lībiešu valodā (*tōrg pāl, nurm pāl* ‘uz tirgus, uz lauka’; sal. ig. *turul, nurmel* (AD.SG) ‘uz tirgus, tirgū, uz lauka’; *tōrg pāld, nurm pāld* ‘no tirgus, no lauka’; sal. ig. *turult* (ABL.SG), *nurmelt* ‘no tirgus, no lauka’). Ārvieta locījumus aizvietojošas un ar tiem paralēlā aprītē esošas konstrukcijas ar palīgdarbības vārdiem ir iespējamas arī citās Baltijas jūras somu valodās, tomēr tieši lībiešu valodā tās ir pilnībā stājušās ārvieta locījumu vietā.

(1)	<i>Aimrovzt</i>	<i>lekštō</i>	<i>tōrg</i>	<i>pāl</i>
	saimes_ļaudis	iet.PST.3PL.	tirgus.GEN.SG	uz.AUX
	‘Saimes ļaudis devās uz tirgu ’			
	Sal. ig. <i>Pererahvas lāks turule</i> (ALL.SG). (LEL)			

Baltijas jūras somu valodās ārvieta locījumus (AD un ALL) izmanto arī datīva nozīmju izteikšanai (piem., ig. *minule*, somu *minulle* (ALL.SG) ‘man (virziens)’; ig. *minul*, somu *minulla* (AD.SG) ‘man’), kurpretim lībiešu valodā latviešu valodas ietekmē izveidojies un tiek lietots jauns locījums ar pilnu paradigmu – datīvs. Piem., *Gādōn* (DAT.SG.) ‘Ģēdai (DAT.SG.)’, sal. ig. *Gādale* (ALL.SG).

(2)	<i>Minn-ōn</i>	<i>āb</i>	<i>ūo</i>	<i>sinštō</i>	<i>āb</i>	<i>lemmō,</i>	<i>āb</i>	<i>kilmō</i>
	es.DAT.SG	ne	būt	tu	ne	silts,	ne	auksts
	‘Man par tevi ne silts, ne auksts’							
	Sal. ig. <i>Minul</i> (AD.SG.) <i>pole sinust ei sooja ega kūlma</i> . (LEL)							

Zīmīgi, ka ārvieta locījumi datīva nozīmē ir saglabājušies lībiešu valodas Salacas dialektā (visticamāk, pateicoties ciešajiem kontaktiem ar igauņu valodu): *minnel* ‘man’ (ALL.SG), sal. Kurzemē *minnōn* (DAT.SG) ‘man’.

Šeit varētu piebilst, ka datīva galotnes *-(ō)n* izcelsme lībiešu valodā visticamāk saistāma ar lībiešu valodā izzudušo esīva locījumu **-nA* (sal. *ežžōm|pāvan* ‘pirmdien’, ig. *esimesena* ‘kā pirmais, pirmajā pozīcijā’, somu *pāivānā* ‘dienā’), sava loma varētu būt arī senajai ģenitīva galotnei **-n*, kas pilnībā saglabājusies somu valodā (*pāivān* (GEN.SG) ‘dienas’) un atsevišķos saliktnos lībiešu un igauņu valodā (*jōran|aigā* ‘ezermala’, ig. *maan|tee* ‘lielceļš, šoseja’).

Līdzības un atšķirības datīva un ārvieta locījumu lietojumā uzskatāmi novērojamas šajos piemēros: *a'b kuo'igmiēztōn* (DAT.PL) ‘palīdzība kuģiniekiem (DAT.PL)’, sal. ig. *abi laevameestele* (ALL.PL); *lapsōn* (DAT.SG) *jūokšōbōd āibald* ‘bērnām (DAT.SG) tek slienas’, sal. ig. *lapsel* (AD.SG) *jookseb ila; agāņi jelājidōn* (DAT.PL) *iz siet* ‘pelavas lopiem (DAT.PL) nebaroja’, sal. ig. *aganaid loomadele* (ALL.PL) *ei sōōdetud* (LEL).

1.2. Translatīva un komitatīva saplūšana un instrumentāļa izveidošanās

Latviešu valodas ietekmē lībiešu valodā, saplūstot translatīvam un komitatīvam (Ernštreits 2011, 30), izveidojies locījums, kurš pēc latviešu valodas parauga tiek dēvēts par instrumentāli (agrāk šis locījums saukts arī *translatīvs-komitatīvs*).

Aktīvu kontaktu rezultātā notikusi lībiešu valodas translatīva locījuma sufiksa reanalīze (lībiešu valodas instrumentāļa rādītājs ir *-ks* vairākzīlbu saknēm un *-kōks* vienzilbes saknēm), resp., viena formveidojoša morfēma izpauž divas atšķirīgas funkcijas (Grünthal 2003, 177, 182), piem., *arštōks* '[kopā] ar ārstu ~ [kļūt] par ārstu'. Šī gramatiskā pārmaiņa var būt valodas iekšēju faktoru radīta, bet var notikt arī valodu kontaktu rezultātā. Šajā gadījumā pārmaiņa nav notikusi kā mehāniska konstrukcijas aizgūšana, bet gan kā paplašināšana pēc analogijas. Tiesa, vārdos ar vienzilbes sakni paplašināšanas process ir bijis sarežģītāks, jo translatīva sākotnējā galotne **-ks* šķiet apvienota ar sākotnējo komitatīva galotni **-ka*, t. i., **-ka + *-ks > *-kaks > -kōks*. Šādi vārdi individuālos gadījumos ir arī saglabājuši atšķirīgas formas translatīva un komitatīva atveidošanai, piem., *piņ'kōks* (COM.SG) 'ar suni', *pi'ņņōks* (TRANSL.SG) '[izaugt] par suni'.

Tā kā latviešu valodā šīs divas dažādās nozīmes tiek izpaustas ar vienu gramatisko formu, arī lībiešu valodas runātāji to pārņēmuši. Latviešu valodas instrumentāļa morfosintaktiskās īpašības, domājams, bijušas pamatā lībiešu valodas instrumentāļa izveidei (Grünthal 2003, 205). Par to liecina arī no latviešu valodas aizgūtā palīgvārda *pa* 'par' biežais lietojums, piem., *pa sūrōks* '[kļūt] lielam', kurš savulaik lietots, lai uzsvērtu translatīva atšķirību no komitatīva (Ernštreits 2011, 30). Konstrukcija ar palīgvārdu parasti izsaka tikai translatīva, bet ne komitatīva nozīmi (Grünthal 2003, 182).

Translatīva marķētāja attiecināšanu uz instrumentu ilustrē šādi piemēri:

(3) Ku	ne	āt	vōnd	piddōz	eņš	kūzōdō-ks ,	
	kad	tie	būt	bijis	garām	savs	egle.COM.PL~INSTR.PL
	kīņdōldō-ks			ja	andōdō-ks	jōvād	
	svece.COM.PL~INSTR.PL			un	dāvana.COM.PL~INSTR.PL	labs	

lapst pierāst, siz īrgōb tōla
bērnš vėlāk, tad sākties ziema

'Kad tie ar eglēm, svecēm un dāvanām labiem bērniem ir pagājuši, sākas ziema'
(JS 2011: 14)

(4) Aimō-ks	kītizt		perīmīe	aim
saime.INSTR.SG	teikt		saimnieks	ģimene
- 'Par saimi sauca saimnieka ģimēni'

Sal. ig. *Pereks* (TRANSL.SG) *kutsuti peremehe perekonda* (LEL)

(5) Mēg	sōmō	īdtuoiz-kōks	le'bbō
Mēs	tikt	viens otru.INSTR	galā

'Mēs satiekam viens ar otru'

Sal. ig. *Me saame iiksteisega* (COM) *lābi* (LEL)

2. Priedēkļu rašanās

Līdztekus izmaiņām locījumu sistēmā kā svarīga latviešu valodas ietekmē norisinājusies gramatiska pārmaiņa būtu minama arī priedēkļu parādīšanās lībiešu valodā. Baltijas jūras somu valodās nav savu mantotu priedēkļu, to funkcijas parasti, tostarp arī lībiešu valodā, pilda apstākļa vārda konstrukcijas, izmantojot palīgvārdus (Ernštreits 2011, 30; Vēri 1994, 281). Tomēr daudzviet lībiešu valodas runātāji priedēkļus jaunākajā laikā aizguvuši no latviešu valodas, turklāt aizgūti ir visi latviešu valodas priedēkļi. Jāuzsver, ka aizgūto priedēkļu savienojumos ar mantotajiem vārdiem semantiskā saskaņa ar latviešu valodu ir liela (Rudzīte 1996, 4), piem., *samūoštāb* ‘saprot’; *iegrumānikād* ‘ienaidnieki’, *piepōlab* ‘pielūdz’ u. c.

No latviešu valodas aizgūto priedēkļu lietošana ir jauna parādība un nav visaptveroša, jo, piem., Vaidē un Sīkraģā aizgūto priedēkļu lietojums ir bijis ievērojami pieticīgāks vai pat tie atsevišķos gadījumos vispār nav bijuši sastopami. Tāpat aizgūtie priedēkļi jau 20 gs. 30. gados ir tikuši pilnībā izskausti no lībiešu rakstu valodas.

Šajā aizgūšanas procesā par priedēkļiem kļuvušas arī atsevišķas mantotās morfēmas (Laakso 2010, 604). Prepozīcijas vai postpozīcijas var kļūt par priedēkļiem, starposmā funkcionējot kā prefiksoīdi (van Goethem 2008). Lībiešu valodā par šādu procesu liecina, piem., *ilzō* (adv.) ‘augšup’ (starposms – prefiksoīds: *i'Ilzō|nūzimi* ‘sacelšanās’ (LEL) > *ilz-* (pref.): *ilz|āndōkst* ‘uzdevumi’) un *ulzō* (adv.) ‘ārā’ (starposms – prefiksoīds: *ulzō|nūzō* ‘izcelties’ (LEL) > *ulz-* (pref.): *ulz|āndaji* ‘izdevējs’). Līdzīgi prefiksoīdi atrodami arī igauņu valodā (*ūles|tōusmine* ‘augšāmcelšanās’, *vālja|anne* ‘izdevums’).

Pēc latviešu valodas parauga, kur vārdu atvasināšana ar priedēkļiem ir produktīva, lībiešu valodā ir ienākuši aizgūtie priedēkļi, un arī mantotie lībiešu valodas vārdi kļūst par priedēkļiem, visdrīzāk, lai izvairītos no analītiskām formām, kā arī valodas ekonomijas principa dēļ. Turklāt atvasinājumu ar *ilz(ō)-* un *ulz(ō)-* samērā biežais lietojums liecina par zināmu produktivitāti, kam arī ir svarīga loma kādas parādības attīstībā un lietojumā. Piem., *ilzandōks* ‘uzdevums’ (JS 2011); *ilznūzō* ‘piecerties’ (LEL); *ilzpuģō* ‘pakārt (cilvēku)’ (LEL); *ulzandōnd* ‘izdevuši’ (JS 2011); *ulzāndamt* ‘izdevumi’ (LEL); *ulzrabbōm* ‘izsitumi’ (LEL); *ulzšōtō* ‘izsūtīt, izraidīt’ (LEL); *ulztūlda* ‘iznākt’ (LEL); *ulzvōstō* ‘izpirkt’ (LEL).

3. Nolieguma afikss

Latviešu valodā lokāmu vārdu noliegumu parasti izsaka ar priedēkli *ne-*, savukārt somugru valodās – ar palīgvārdu (nolieguma darbības vārdu). Lībiešu valodā palīgvārds *āb* ‘ne’ noteiktā kontekstā (resp., darinot antonīmus, retos gadījumos arī atsevišķās darbības vārda formās) latviešu valodas ietekmē sācis zaudēt neatkarīga vārda īpašības un ieguvis afiksa īpašības (palīgvārds > klītika > afikss). Pirmajos izdevumos lībiešu valodā *āb* uzskatāms par klītiku, jo tiek rakstīts atsevišķi, piem., *āb jōvđi* (PART.SG) ‘nelabus’ (Mt 1863b), uztverot to kā palīgvārdu (Ernštreits 2011, 42).

Tomēr visdrīzāk latviešu valodas ietekmē šis palīgvārds ir ieguvis arī priedēkļa īpašības un pārsvarā arī tiek uztverts kā priedēklis. Atšķirībā no igauņu un somu valodas, kur līdzīgi prefiksi (ig. *eba-*, somu *epä-*) ir neproduktīvi un lielākoties

redzami jaundarinājumos, lībiešu valodā gluži tāpat kā latviešu valodā prefikss *āb-* ir izteikti produktīvs: *āb|kāndatiji* ‘nepacietīgs’; *āb|u’ndōb* ‘neizmirstams’; *ābeldi rištīng* ‘netikumīgs cilvēks’; *ābjō’vvō tī’edō* ‘darīt ļaunu’; *āb|loppōm* ‘bezgalība’ (LEL); *āb|vañtl’ōs* ‘neskatoties’ (*pro vañtlōmōt*); *ābmaksamōz* ‘nemaksāšanas’ (Statūti 1923); (...) *ku ābjelzizt ažād āb tūođōt kūožōst jarā likkō* (...) ‘ka nedzīvas lietas nedrīkst izkustēties no vietas’ (JS 2011); *Kēņig tidār ei ābknaššōks*. ‘Ķēņiņmeita kļuva neglīta.’ (LEL); *Tikkiž se ažā vōļ ikš sūr ābsieldit*. ‘Visa šī lieta bija viena liela neskaidrība.’ (LEL).

4. Ciešamās kārtas veidošana

Baltijas jūras somu valodās ciešamā kārtā tiek veidota ar morfoloģisku elementu palīdzību, piem., ig. *teha: tehakse*, somu *tehdā: tehdūūn* ‘darīt: dara’. Savukārt lībiešu valodā, iespējams, latviešu valodas bezpersonisku konstrukciju ietekmē ciešamā kārtā tiek veidota, lietojot īstenības izteiksmes vienskaitļa vai daudzskaitļa trešo personu, nenosaucot darītāju (svārstīšanās starp vienskaitli un daudzskaitli lībiešu valodā ir saistāma ar vienādu 3. personas formu vienskaitlī un daudzskaitlī latviešu valodā).

(6) ūoņdžōl āmārs	lāb-ōd	mie’rrō	
no_rīta mijkrēslis	iet.IND.PR.3PL	jūra	
‘rīta mijkrēslī iet jūrā’			
Sal. ig. <i>hommikul vara minnakse merele</i>			
(7) īe-b	lagdō	touvō	alā
palikt.IND.PR.3SG	klajš	debesis	zem
‘paliek zem klajām debesīm’			
Sal. ig. <i>jāādakse lageda taeva alla</i> (visi LEL)			

5. Vietniekvārda lietojums artikula funkcijā

Lai gūtu priekšstatu par gramatisko pārmaiņu procesu dažādību, jāpievērš uzmanība artikulu funkcijā lietotajiem vārdiem lībiešu valodā.

Par artikulu veidošanos valodu kontaktu ietekmē secināms, ka jaunas struktūras noteiktības un nenoteiktības norādes izteikšanai viegli attīstās valodu kontaktu situācijā, turklāt – ja valodu kontaktu rezultātā rodas artikuli, tad tie rodas, gramatizējot norādāmo vietniekvārdu kā noteikto artikulu un skaitļa vārdu *viens* kā nenoteikto (Heine, Kuteva 2006, 99). Analizējot artikulus indoeiropiešu valodās, jau K. Mīlenbahs (Mīlenbahs 2009, 170) pirms vairāk nekā simts gadiem secinājis, ka artikuls attīstās gan bez citu valodu palīdzības, kā grieķu, romāņu un ģermāņu valodās, gan citām valodām talkā nākot, kā slovēņu valodā.

K. Mīlenbahs runā par vācu valodas ietekmētu vietniekvārda lietojumu artikula funkcijā latviešu valodā. To veicinājis, pirmkārt, fakts, ka tieši vācu tautības pārstāvji bijuši pirmie latviešu tekstu autori. Kā vēl viens pierādījums tiek minēts, ka Latgalē šāds vietniekvārda lietojums nav sastopams, jo šis novads nav nācis sakaros ar vācu valodu, bet gan ar poļu, krievu un baltkrievu. To, ka vietniekvārda lietojumu artikula funkcijā latviešu valodā ja ne noteikusi, tad noteikti veicinājusi

vācu valoda, pierāda arī vecās mīklas, tautasdziesmas un sakāmvārdi, jo tajos valoda saglabājusies vistīrāk. Kā min K. Mīlenbahs, „tikai jaunākās un sabojātās tautasdziesmās sastopams artikuls” (Mīlenbahs 2009, 180).

Savukārt, visticamāk, latviešu valodas ietekmē (Ernštreits 2011, 36, 42) vietniekvārds lietots noteiktā artikula funkcijā arī lībiešu valodā: *se kurē* ‘tas velns’ (MT 1880); *sīe nī'emōn sīndiz se vā'ski* ‘tai govij piedzima tas teļš’ (LEL); *U'm je'llōn sā'l mingi se engelmaņōd agent.* ‘Ir dzīvojis tur kaut kāds tas angļu aģents.’ (LEL); *Jōkō ētiz ežmiz kiv mierrō, tōla kiv, tuoiz ētiz se Labrīntš* ‘Jāks iemeta pirmo akmeni jūrā, ziemas akmeni, otro iemeta tas Labrencis’ (LEL) u. c.

Pirmo grāmatu – Mateja evaņģēliju – tulkotājiem lībiešu valodā svešvalodu prasme bija ierobežota, tādēļ ir skaidrs, ka tulkojumiem galvenokārt bija jābalstās uz evaņģēlija latviešu tulkojuma tekstu. Tas noteicis daudzu leksisko, arī gramatisko, parādību un paraugu pārņemšanu no latviešu valodas (Ernštreits 2011, 42). Protams, aizguvumi no latviešu valodas ir mazināti lībiešu rakstu valodas turpmākajā attīstībā (piem., *sis se kure vihž tāhnda eņš ūhnis* (Mt 1880) ~ *siz kure vōtiz tānda entšōn yņi* (ŪT 1942) ‘tad velns Viņu noveda sev līdzi’), taču jaunajā lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīcā atrodamie piemēri rāda, ka vietniekvārds noteiktā artikula funkcijā sastopams arī runātajā valodā.

Secinājumi

Valodu pārmaiņas, kas radušās kā valodu kontaktu sekas, īstenojas tikai ciešā sakarībā ar valodas iekšējās attīstības cēloņiem (Nītiņa 1972, 18). Lībiešu valodas gramatiskās pārmaiņas latviešu valodas ietekmē (tāpat arī pretējais process) liecina par lingvistisko kopienu ciešajiem kontaktiem un kopīgu ne tikai materiālo, bet arī garīgo un kultūras telpu.

Kā redzams pētījumā, latviešu valodas ietekme lībiešu valodā plaši un dziļi skārusi daudzas un dažādas jomas. Jau iepriekš teikts, ka arī lībiešu valoda, visticamāk, līdzīgi ietekmējusi latviešu valodu. Diemžēl nav saglabājusies pietiekami plašs senāko materiālu klāsts par lībiešu valodu un lībiešu valodā, turklāt pētījumu par abu valodu kontaktiem vēl joprojām ir pārāk maz, lai skaidri saskatītu abu valodu savstarpējo ietekmi.

Veidojot šo ieskatu lībiešu un latviešu valodas kontaktu problemātikā, secināms, ka daudzām parādībām latviešu un lībiešu valodā ir saskatāmas arī paralēles kaimiņu valodās. Lai izprastu un izvērtētu lībiešu un latviešu valodas savstarpējo ietekmi, būtu nepieciešami kontrastīvi pētījumi, kas aptvertu visu baltu un Baltijas jūras somu saskarsmes areālu – t. i., igauņu, lībiešu, latviešu valodu un to izloksnes, ņemot vērā arī kaimiņos esošo somu un lietuviešu valodu un neaizmirstot arī par tādām areālā savulaik ietekmīgām valodām kā krievu un vācu valoda. Tikai tā būtu iespējams gūt visaptverošu priekšstatu par lībiešu un latviešu valodas, resp., baltu un Baltijas jūras somu valodu, mijiedarbību – jo Latvija jau kopš seniem laikiem ir bijusi šo valodu saskarsmes vieta.

Saīsinājumi

ABL	ablatīvs
adv.	adverbs

AD	adesīvs
ALL	allatīvs
AUX	palīgvārds
DAT	datīvs
GEN	ģenitīvs
ig.	igauņu valoda
IND	īstenības izteiksme
INSTR	instrumentālis
COM	komitatīvs
PART	partitīvs
PL	daudzskaitlis
PR	tagadne
pref.	priedēklis
PST	pagātne
SG	vienskaitlis
TRANSL	translatīvs
2	2. persona
3	3. persona

Avoti

1. JS 2011 – Stalte, K. *Jelzi sōnā. Ābēd ja īrgandōks lugdōbrōntōz*. Tartu: Jemākīel seļts; Līvō Kultūr Sidām, 2011.
2. LEL – *Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca*. Nerepublicēts manuskripts.
3. Mt 1880 – *Pūva Matteus Ewangelium lihbischki*. Drukkō pandōd England un wōhrō mā bihbōl-seļtsch perahst. Gedruckt für die Britische un Ausländische Bibelgesellschaft. – Blagoveschtschenskaja Nr. 1, Pehterburs, 1880.
4. Mt 1863b – *Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann*, durchgesehen von F. J. Wiedemann. London, 1863.
5. Statūti 1923 – *Līvōd Īt alizkēra*. Tartu: Trūkikoda K. Mattiesen, [1923].
6. ŪT 1942 – *Ūž testament*. Helsinki, 1942.

Literatūra

1. Aikhenvald, Aleksandra Y., Dixon, Robert M. W. 2007. *Grammars in Contact. A Cross-linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press.
2. Bušs, Ojārs. 2008. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga: LU latviešu valodas institūts.
3. Ernštreits, Valts. 2011. *Lībiešu rakstu valoda*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
4. Goethem, Kristel, van. 2008. *From adjective to prefix. Lexicalization and grammaticalization of French ancien/ nouveau + N* [online]. University of Leuven, 2008 [cited March 20, 2012]. Pieejams: http://www.ling.arts.kuleuven.be/nrg4/_pdf/vangoethem.pdf
5. Grünthal, Riho. 2003. *Finnic adpositions and cases in change*. Helsinki.

6. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
7. Laakso, Johanna. 2010. Contact and the Finno-Ugric Languages. *The Handbook of Language Contact*. Ed. by R. Hickey. Wiley-Blackwell, 598–618.
8. Mīlenbahs, Kārlis. 2009. *Darbu izlase*. 2 sēj. 1. sējums. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
9. Nītiņa, Daina. 1972. Vispārīgās valodniecības jautājumi akad. J. Endzelīna darbos. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga: Zinātne, 11–23.
10. Rudzīte, Marta. 1996. Latviešu un lībiešu valodas kontaktu atspulgi. *Baltu filoloģija VI*: Rakstu krājums. Atb. red. P. Vanags. 6. laidieni. Rīga: Latvijas Universitāte, 3–7.
11. Rudzīte, Marta. 1994. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme. *Lībieši*. Rakstu krājums. Rīga: Zinātne, 288–319.
12. Sankoff, Gillian. 2001. Linguistic Outcomes of Language Contact. *Handbook of Sociolinguistics*. Peter Trudgill, J. Chambers & N. Schilling-Estes, eds. Oxford: Basil Blackwell, 638–668.
13. Vēri, Eduards. 1994. Īss lībiešu valodas apraksts. *Lībieši*. Rakstu krājums. Rīga: Zinātne, 267–288.

Summary

The article provides an insight into the process of various grammatical changes in Livonian developed by the prolonged contact situation with Latvian. Livonian is strongly influenced by the Latvian at different levels due to the close and endured contact between the speakers of two languages. It is necessary to note that speakers of Livonian were bilinguals for a long time. It is clear that Livonian has affected Latvian in a similar way. The process of mutual borrowings can be observed in the vocabulary most clearly; however, there are changes that have occurred in the phonetics and grammar as well. The influence of Latvian resulted in the changes of the Livonian case system – disappearance of exterior locative cases and formation of dative, merging of translative and comitative and formation of instrumental; development of prefixes from inherited words; composition of negation; formation of passive voice; and the rising of articles. It should be noted that linguistically correct knowledge of the ancient history of the Livonian language is not sufficient in terms of volume.

Prefiksālie atvasinājumi ar negāciju *ne-* *Prefixed derivatives with the negation ne-*

Anna Frīdenberga

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *anna.f@apollo.lv*

Atvasinājumi ar priedēkli *ne-* latviešu valodā ir produktīvi, tas ir arī samērā vienkāršs vārddarināšanas modelis, jo bieži izsaka paredzamu nozīmi – motivētārvārda noliegumu vai pretstatu. Šie atvasinājumi ir saistāmi gan ar gramatizēšanos, gan ar leksikalizēšanos. No vienas puses, tie ir gramatizēšanās rezultāts, partikulai *ne* pārtopot par afiksu. Savukārt daļa atvasinājumu leksikalizējas. Latviešu valodā *ne-* plaši izmanto darbības vārdu un īpašības vārdu, arī lietvārdu atvasināšanā. Ir seni nomināli darinājumi ar *ne-*, kur nozīme ir noprotama, bet tā neizriet no valodā šobrīd esošajām nozīmēm un nav atvedināma no vārda sastāvdaļām, jo vairs nav sākotnējās vārddarināšanas motivācijas. Leksikalizēšanos balsta arī dažādi aizguvumi, kuros jau ir *ne-*. Dažreiz pamatvārds savu tagadējo nozīmi ieguvis no prefiksālā darinājuma. Priedēklis *ne-* var norādīt arī uz negatīvās nozīmes pastiprināšanu. Darinājumu nozīmes laika gaitā ir mainījušās. Daudzos gadījumos seniem nomināliem darinājumiem ar negāciju *ne-* mūsdienā latviešu valodā dominē pārnestā nozīme. Sufiksālajiem darinājumiem, kam ir priedēklis *ne-*, negācija bieži vien ir bijusi jau motivētārvārdā – piem., abstrakti lietvārdi darināti no verba ar *ne-*, izmantojot sufiksāciju, nevis vārddarināšanas celmam pievienojot negāciju.

Atslēgvārdi: nominālā vārddarināšana, atvasināšana, prefiksācija, negācija *ne-*, demotivācija, leksikalizēšanās.

Ievads

Indoeiropiešu **ne* ir teikuma nolieguma jeb negācijas partikula, kas dažās valodās (latviešu, lietuviešu valodā, vairākās slāvu valodās) kļuvusi arī par vārda negācijas rādītāju (Karulis 2001, 621). Vārddarināšanā negācijai *ne-* ir priedēkļa funkcija, piem., *laime – nelaime, tāls – netāls, viens – neviens, iet – neiet*.

Atvasinājumi ar priedēkli *ne-* ir gramatizēšanās rezultāts, partikulai pārtopot par morfēmu. Gramatiskās morfēmas bieži vien attīstās no vēsturiski neatkarīgiem vārdiem, kas ir zaudējuši savu fonoloģisko neatkarību un kā klītika piekļāvušies blakus vārdam, tad saplūduši ar to kā afikss (Booij 2000, 401).

Par šo procesu liecina arī svārstīgā negācijas *ne-* rakstība latviešu rakstu valodas vēsturē. 16. gadsimtā vācu valodas rakstības ietekmē izveidojas tradīcija *ne* rakstīt atsevišķi, ja tas noliedz verbu (lietvārdus un īpašības vārdus ar *ne-* raksta kopā), piem., *ne pamet, ne baiļojies, ne brīnojies*. Šāda rakstība redzama 17., 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē. 1841. gadā Heinrihs Heselbergs (*Heinrich Hesselberg*) aizrāda – tā kā latviešu valodā lietvārdu, īpašības vārdu un

verbu priekšā nolieguma partikula ir uzsvērtā, tā ar sekojošo vārdu rakstāma kopā (*negods, negudrs, negribēt*). 1871. gadā Latviešu draugu biedrības gada sapulcē nolemj, ka *ne* ar darbības vārdiem rakstāms kopā. 20. gadsimta iespaidā atbilstoši mūsdienu normai *ne-* jau visos gadījumos raksta kopā ar verbu. Laika gaitā svārstīga bijusi arī negācijas *ne-* un skaitļa vārdu, vietniekvārdu un apstākļa vārdu rakstība (citēts pēc: Bergmane, Blinkena 1986, 99).

Latviešu valodniecībā ir mainījies uzskats par to, kā darinājumi ar *ne-* ir definējami. Jānis Endzelīns darinājumus ar negāciju *ne-* pirmajā daļā aplūkojis pie salikteņiem (Endzelīns 1951, 255). Mūsdienu latviešu valodniecībā darinājumus ar *ne-* neapšaubāmi uzskata par atvasinājumiem (Kalme, Smiltiece 2001, 64; Soida 2009, 147).

Latviešu valodā *ne-* piedēkļa funkcijā izmanto vairāku vārdšķiru – lietvārda (*nedarbs*), īpašības vārda (*neliels*), vietniekvārda (*nekāds*), darbības vārda (*nedot*), apstākļa vārda (*nekad*) – atvasināšanā.

Prefiksācija ar *ne-*, no vienas puses, ir ļoti produktīva, jo negācija ir viegli izmantojams līdzeklis – piem., latviešu valodā *ne-* var pievienot visiem vārdiem un daudziem īpašības vārdiem. Latviešu valodā negācijai *ne-* piedēkļa funkcijā piemīt zināms universālums. Pirmkārt, to pievieno dažādu vārdšķiru vārdiem, atšķirībā no citām valodām, kur negatīva nozīme ir vairākiem piedēkļiem. Piem., angļu valodā ir negatīvie piedēkļi *un-*, *in-*, *non-*, *dis-*, kam atšķiras atvasinājumu produktivitāte, piesaistoties dažādām vārdšķirām, turklāt negatīvos verbos darina tikai ar piedēkļiem *un-* un *dis-*. Piem., *unhappy* ‘nelaimīgs’, *inaccurate* ‘neprecīzs’, *nonflammable* ‘nedegošs’, *dislike* ‘neieredzēt’. Šiem piedēkļiem ir dažāda cilme – *un-* ir mantots piedēklis, bet pārējie aizgūti. Ir atšķirīgas semantiskās funkcijas, piem., *untruth* ‘nepatiesība’, bet *undress* ‘noģērbties’ (Lieber 2004, 113). Nav iespējams paredzēt, kurš piedēklis tiek lietots ar konkrēto vārdu, tas nozīmē, ka pareizais atvasinājums ir jāiemācās.

Latviešu valodā atvasinājumiem ar *ne-* lielākoties ir paredzama nozīme (darbības vārdiem *ne-* norāda uz pamatvārdā nosauktās darbības vai stāvokļa noliegumu, *nākt – nenākt*, īpašības vārdiem un lietvārdiem – uz pamatvārdā nosauktā noliegumu vai trūkumu, *drošs – nedrošs, miers – nemiers*), tāpēc šādi darinājumi ir viegli uztverami un nerada grūtības saziņas procesā. Latviešu valodā līdzīga nozīme ir arī atvasinājumiem ar piedēkli *bez-* – *bezvējš, bezgaumīgs*, kur piedēklis norāda uz kaut kā trūkumu. Tomēr atvasinājumu ar negāciju *ne-* darināšanas likumības dažādām vārdšķirām atšķiras, arī atvasinājumu nozīme ne vienmēr ir paredzama, kā tas varētu šķist, piem., *negals, nejēga*. Ne vienmēr ir viegli nosakāms motivētājs vārds, piem., vārdiem *nevīžīgs, nemitīgs*. Līdz ar to šie vārdi no mūsdienu runātāja viedokļa bieži vien vairs netiek sadalīti sastāvdaļās, bet uztverti kā vesels nedalāms jēdziens, ko iespējams saistīt ar leksikalizēšanos.

Lielāka uzmanība turpmāk rakstā tiks pievērsta nomen resp. īpašības vārdu un lietvārdu darināšanai.

1. Īpašības vārds

Mūsdienu latviešu valodā negācija *ne-* ir produktīvs piedēklis īpašības vārdu darināšanā. To pievieno gan primāriem, gan sekundāriem īpašības vārdiem. Ar

ne- darinātie īpašības vārdi nosauc pazīmi, kas ir pamatvārda nosauktās noliegums (Soida 2009, 147) jeb motivētālvārdā ietvertās pazīmes trūkums (Kalme, Smiltneice 2001, 121), piem., *īsts – neīsts, līdzens – nelīdzens*.

Tādējādi negācijai *ne-* ir ļoti plašas lietošanas iespējas. To var pievienot gan primāriem nemotivētiem adjektīviem, piem., *tīrs – netīrs, laipns – nelaiipns, ērts – neērts*, gan arī atvasinātiem adjektīviem, piem., *kaunīgs – nekaunīgs, līdzens – nelīdzens, pateicīgs – nepateicīgs* (Soida 2009, 147).

Tādu darinājumu, kas jau pirms negācijas pievienošanas atvasināti ar kādu priedēkli, latviešu valodā nav daudz, bet tomēr ir sastopami, piem., *apķērīgs – neapķērīgs, izveicīgs – neizveicīgs, saderīgs – nesaderīgs*.

Jaunus adjektīvus ar negāciju *ne-* var atvasināt arī no internacionāliem adjektīviem (MLLVG 1959, 297), piem., *nereāls, nelegāls, nepopulārs, nenormāls*.

Lietuviešu valodā no visiem īpašības vārdiem var darināt prefiksālu atvasinājumu ar negāciju *ne-* (Urbutis 2009, 317). Šie darinājumi apzīmē īpašību, kas pretēja motivētālvārda nosauktajai, piem., *nemāžas* 'paliels, diezgan liels', *negēras* 'slikts, nelabs'.

Atšķirībā no lietuviešu valodas latviešu valodā ne visiem īpašības vārdiem iespējams pievienot priedēkli *ne-*, piem., to nemēdz lietot vārdiem *kluss, mazs, jauns, taisns*. Teikumā negāciju šie adjektīvi iemanto ar saitiņas starpniecību, piem., *kāts nav taisns, es neesmu mazs* (Soida 2009, 147).

Tomēr tiešas nozīmes īpašības vārdiem atbilstošajiem abstraktas pazīmes izteicējiem adjektīviem ir iespējams negāciju *ne-* pievienot kā prefiksu, piem., *taisns* un *netaisns* (spriedums), *šķīsts* un *nešķīsts* (radījums).

Prefiksālo atvasinājumu ar *ne-* parasti nedarina krāsu nosaukumiem, piem., *melns, sarkans*, bet pārnestā nozīmē šiem īpašības vārdiem tāds atvasinājums mēdz būt, piem., *baltas un nebalts dienas* 'laimīgas un nelaimīgas, sliktas' (ME II, 705).

Atvasinājumu ar *ne-* parasti nedarina adjektīviem, kas jau izsaka negatīvu īpašību, piem., *briesmīgs, vājš, nikns, kails, pliks*. Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā (ME II, 705) pie šiem vārdiem minēts arī īpašības vārds *slikts*, bet mūsdienās, šķiet, darinājumu *neslikts* lieto visai bieži, par ko liecina tas, ka šis atvasinājums sastopams arī mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā un īpaši bieži tīmekļa korpusā¹. Šā atvasinājuma nozīme nav pretēja vārdam *slikts*, bet gan izsaka nozīmes gradāciju.

Parasti īpašības vārdiem nedarina atvasinājumu ar *ne-* tad, ja eksistē kāds cits adjektīvs, kas nosauc pretējo īpašību, piem., *silts, auksts*.

Daži īpašības vārdi mūsdienu latviešu valodā parasti sastopami ar negāciju, piem., *neatlaidīgs, nejaušs, negants, nemitīgs, nevīžīgs* (Soida 2009, 147).

Vairumam atvasinājumu motivētālvārdi atrodami mūsdienu valodā. Ir arī tādi ar negāciju *ne-* atvasināti īpašības vārdi, kuru sākotnējie motivētāji mūsdienu latviešu literārajā valodā netiek lietoti vai arī ir maz pazīstami, un tādējādi vārdam nav motivācijas attieksmju ar pamatvārdu, piem., adjektīvi *negants* un *neķītrs*.

¹ Atvasinājumu analīzei izmantots līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus „miljons-2.0” un tīmekļa korpus „tīmeklis-1.0”, kas pieejami interneta vietnē www.korpuss.lv.

Par vārda *negants* cilmi ir dažādi uzskati. Tam pamatā ir apvidvārds *gants* ‘kārtīgs, tikumīgs’ < *gant ‘sist, pērt’ (‘pērts, rāts’ tādā izpratnē kā ‘audzināts’) (Karulis 2001, 622). Pēc cita uzskata *negants* var būt no *negantīgs* (*neganta < *negamta, lie. *gamta* ‘daba’), sal. arī lie. *negand(a)s* ‘posts, nelaime’ (ME II, 712). *Ganta sieviete*, *gantums* – sastopams Jēkaba Janševska darbos (EH II, 383). Literārajā valodā biežāk lieto negatīvo adjektīvu *negants*. Domājams, ka mūsdienās vārdu *gants* nelieto vispār. Līdzsvarotā latviešu valodas tekstu korpusā ir bieži lietots vārds *negants*, kā arī tā atvasinājumi – *negantnieks*, *negantība*, bet vārds *gants* nav minēts.

Vārds *neķītrs* – aizguvums, kam pamatā senkrievu *хыпръ* ‘veikls, zinīgs’. No tā arī apvidvārds *ķītrs* ‘veikls’, lie. *kytras* ‘gudrs, viltīgs’ (Karulis 2001, 623). ME vārdnīcā *ķītrs* ir minēts, piem., ar nozīmi ‘slikts, slinks’, arī ‘skops’, vēl arī ‘tīrs’ (bet attiecībā uz traukiem) (ME II, 389). Vārda *neķītrs* nozīme ‘netikumīgs, rupjš’ izveidojusies 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā.

Mūsdienās mēdz lietot vārdu *ķītrs*, atmetot vārdam *neķītrs* *ne-* – ar nozīmi ‘kautrīgs, tikumīgs’. Piem., ar šādu nozīmi vārds ir sastopams internetā², visbiežāk vārdu savienojumos *tikls un ķītrs* vai *ķītrs un neķītrs*. To varētu uzskatīt par nozīmes pārņemšanu no prefiksālā darinājuma, jo vārdam *ķītrs* šāda nozīme nav minēta.

Ne vienmēr darinājumu ar *ne-* vārddarināšanas virziens ir pamatvārds + negācija, kā tas varētu šķist. Dažreiz tas ir pretējs.

Piem., vārds *nejaušs* ir samērā jauns atvasinājums no adverbā *nejauši*. 18., 19. gadsimtā vārdnīcās ir minēts tikai šis adverbs. Adverbs *nejauši* ir darināts no verba *jaust* (*just*). Vārds bez negācijas *jaušs* ir mākslīgs darinājums pretstatā ar negāciju *ne-* atvasinātajam adjektīvam. To apzināti kā pretstatu darinājis J. Sirmais 19. gadsimta beigās. „(..) kāda darbība, jauša vai nejauša, cerēta vai necerēta” (ME II, 104). Parasti šo vārdu arī lieto kopā ar negāciju. Tīmekļa korpusā adjektīvs *nejaušs*, adverbs *nejauši* sastopami ļoti bieži, *jaušs* – ļoti reti, piem., vārdu savienojumā *jaušā nejaušība*. Biežāk sastopams adverbā lietojums, bet tad arī kopā ar negatīvo adverbu vārdu savienojumos *jauši vai nejauši*; *drīzāk jauši*, *nekā nejauši* u. c.

Arī *nevilšs* acīmredzot ir no adverbā *nevilšus* (*vilšus*, *vilšu* < *vilt*) (ME IV, 596). To arī visbiežāk sastop kā negatīvu atvasinājumu, bet adverbu *vilšus* – vai nu vārdu savienojumā *vilšus vīla* (tautasdziesmās), vai arī mūsdienās internetā – vārdu savienojumā *vilšus vai nevilšus*.

Vārds *necils* ‘pieticīgs, vienkāršs’ ir apzināts darinājums, kas atvasināts no verba *cilt*, – tas ir Jāņa Endzelīna 20. gadsimta 30. gados darināts jaunvārds, pretmets vārdam *izcils*. Vārds *izcils* no fizisku parādību raksturojuma (‘uz augšu vai āru vērsts’) 19. gadsimta beigās attiecināts uz garīgām parādībām, pamatā sens verba *izcelt(ies)* lietojums cilvēka stājas vai spēju raksturošanai (Karulis 2001, 621).

Tikai ar *ne-* sastopams arī īpašības vārds *nemitīgs* – tās pašas cilmes kā *mitēties*, atvasināts no verba *mist* ‘pārstāt’ (ME II, 638, 723) resp. *nemitēties*.

² Sk. interneta vietnē www.google.lv

Īpašības vārds *nenovīdīgs* atvasināts no verba *nenovīdēt* ‘neatļaut, nenovēlēt’. Pamatā verbs la. *vīdēt* ‘neskaidri redzēt, (tālumā) saskatīt’ (sal. kr. *видеть* un *ненавидеть* ‘ienīst, neieredzēt’; lie. *pavydėti* ‘apskaust’). Domā, ka no noliegta darbības vārda vai priedēkļa vārdiem (piem., *novīdēt*) arī pamatvārds *vīdēt* ieguvus nozīmi ‘novēlēt, atļaut’ (Karulis 2001, 624).

Interesanta ir vārda *nešpetns* semantika. *Nešpetns* – no apvidvārda *špetns* ‘dusmīgs, nesavaldīgs, ļauns, nejauks’, kas ir aizguvums no poļu valodas (Karulis 2001, 625). Vārdā *nešpetns* partikula *ne-* nevis izsaka pamatvārda negāciju, bet gan pastiprina negatīvo nozīmi, tāpēc jau 18. gadsimtā *špetns* un *nešpetns* lieto vienādā nozīmē. Dažās izloksnēs pretstatā vārdam *špetns* šis *nešpetns* ir ‘labsirdīgs’. Lietuviešu valodā aizguvums *špētnas* ir ‘nejauks, riebīgs, pretīgs’, bet *nešpētnas* ‘itin pieklājīgs, itin jauks’ (ME II, 735).

Daudzos gadījumos mūsdienu latviešu valodā dominē pārnestā, nevis tiešā nozīme. Vārdam *neaptēsts* tiešā nozīme ir radusies kā noliegums no verba *aptēst*, bet pārnestā nozīmē – cilvēka apzīmējums *neaptēsts* ir ‘tāds, kas neprot uzvesties; tāds, kam trūkst apķērības, iemaņu, dzīves pieredzes’ (LVV 2006, 673). Vārdu *aptēsts* nemēdz lietot šādā pārnestā nozīmē.

2. Lietvārds

Negācija *ne-* var pievienoties arī pie lietvārdiem (ne tik bieži kā pie īpašības vārdiem) un uzņemt priedēkļa funkcijas, piem., *negals, negods, neziņa, nejēga, nelaime, nezvērs, nezāles*.

Priedēkļa *ne-* galvenā funkcija ir motivētārvārdā ietvertās nozīmes noliegšana, bet atvasinājumiem var būt dažādas nozīmes niansas (Kalme, Smiltnece 2001, 66).

Motivētārvārdā izteiktajam jēdzienam pretēja nozīme: *negods, nemiers, neraža, nespēks, neveiksme, nevaļa*.

Šādi atvasinājumi var apzīmēt gan konkrētus, gan abstraktus nojēgumus (MLLVG 1959, 190), piem., *nemetāls, nevieta* (biežāk apstākļa vārds *nevieta*), *nemiers, neraža, neslava, nespēks, nespēja, nevaļa, neveiksme, nebrīvība, nekārtība, nevērtība* u. c.

Ar negāciju *ne-* atvasinātie lietvārdi var apzīmēt arī pamatvārdā izteiktā nojēguma trūkumu, piem., *nekauna, negodis, nebēd(n)is* vai ar piedēkli atvasinātā forma *nebēdnieks*, arī *necilvēks, nelietis*.

Bieži vien atvasinājumi iegūst jaunu, parasti pārnestu nozīmi: *nestunda, nediena(s), nedarbs, nezvērs, nelaiķis, neceļš* (*aiziet neceļos*), *negaišs, negadījums, nevalodas*. Negācija *ne-* šais darinājumos funkcionē ar nozīmi ‘nelabs’, ‘nevērtīgs’. Izmantojot šo vārddarināšanas modeli, darinājumu rinda mūsdienu latviešu valodā tiek papildināta ļoti bieži, piem., *nesaite, nekoki* u. c. (Soida 1975, 141). Šiem jaunajiem darinājumiem, protams, ir svarīgs lietojuma konteksts.

Atvasinot lietvārdus ar negāciju *ne-* kā priedēkli, motivētārvārds pa lielākajai daļai vārddarināšanas procesā nemainās, piem., *negods, negals, nediena*. Nereti lietvārds ir atvasināts vienlaikus ar priedēkli *ne-* un ar derivatīvo galotni *-is* vai *-a*, piem., tas raksturīgs atvasinātajiem personu nosaukumiem *nekauna* (no *kauns*), *negodis* (no *gods*). Šādos atvasinājumos var būt arī skaņu mija.

Daudzi lietvārdu darinājumi ar *ne-* tradicionāli tiek lietoti noteiktā locījumā, piem., lokatīvā – *neceļos*, bieži tiek lietoti daži apstākļa vārdi, kas cilmes ziņā ir adverbializējušās lietvārdu lokatīva formas, piem., *nelaikā*, *nevietā* (LVIV). Daži atvasinājumi ar *ne-* veido stabilu frazeoloģismu, piem., *uz nebēdu* (LFV).

Negācija *ne-* nav raksturīga prefiksāliem substantīviem (*ap-cer-e*, *pa-saul-e*, *pār-cel-tuv-e*), tādu darinājumu kā *ne-sa-skaņ-a*, *ne-ap-dom-īb-a* latviešu valodā nav daudz (Kalnača 2004, 19).

Substantīvu ar negāciju *ne-* nozīme ļoti bieži nav atvasināma no pamatvārda nozīmes. Vārdam *negais* nav pretējas nozīmes vārdam *gaiss* mūsdienu nozīmē, bet agrāk šim vārdam bijusi arī nozīme ‘laiks’ (ME I, 587), kas varētu būt šī darinājuma nozīmes pamatā (sal. vācu *Wetter* – *Unwetter*). Negācijai *ne-* varētu būt arī pastiprinājuma nozīme.

Par vārda *negals* cilmi ir dažādi uzskati: *negals* ‘posts, nelaime’ < ‘nevarēšana, nespēšana’ (sal. lie. *galēti* – ‘varēt, spēt’). Iespējams, ka vārds saplūdis ar atvasinājumu no *gals* ‘beigas’, ja *ne-* šajā gadījumā lietots negatīvās nozīmes pastiprināšanai (Karulis 2001, 622).

Vārdam *negausis* (arī *negauša*) pamatā ir substantīvs *gausa*, *gauss* ar nozīmi ‘sātīgs’ (*gausa maize* ‘sātīga maize’) (ME I, 612). Bieži sastopami arī citi darinājumi, kas atvasināti gan ar piedēkli *ne-*, gan ar piedēkli, piem., *negausīgs*, *negausība*, savukārt *gausīgs*, *gausība* – reti. Mūsdienās vārdu *gauss* parasti lieto ar nozīmi ‘lēns; tāds, kas norit, notiek lēni, nesteidzīgi’ (LVV).

Lietvārds *negēlis*, domājams, ir aizguvums no krievu *неделя*, *неделец* vai līdzīgiem vārdiem (pamatā krievu – *дело*). Vārds ir aizgūts ar visu negāciju un tāpēc no latviešu valodas viedokļa nebūtu dalāms morfēmās (Kalnača 2004, 29). Par nozīmi – sal. la. *lieta*: *nelietis*. 17. gadsimtā *negēlis* lietots ar nozīmi ‘dīkdienis, nederīgs cilvēks’, vēlāk arī ‘nelietis, riebīgs cilvēks’ (Karulis 2001, 623). J. Endzelīnam ir cits uzskats par šā vārda cilmi – no **gēl-* vai arī varbūt *-gēlis* no *ēvergēlis* (ME II 714). Pēteris Šmits savukārt raksta, ka „no vācu *mānticības* (vecvācu *auergeloue* – *Aberglaupe*) ir nākusi mūsu *āvergēlība* (*ēvergēlība*), no *neticības* (*ungeloue* – *Unglaupe*) – *negēlība*” (Šmits I, 80). Šo vārdu rašanās tiek saistīta ar aizguvumu remotivāciju.

Daudziem lietvārdiem, seniem darinājumiem ar *ne-* nozīme laika gaitā ir mainījusies. Vārds *nelietis* darināts no *lieta* tā senākajā nozīmē ‘kas labs, derīgs, piemērots’. Sākotnēji ‘(kas) nelabs, nederīgs, nepiemērots’. Ar pārnese izveidojusies nozīme ‘nelabs, nederīgs cilvēks’ > ‘nemorāls, ļauns cilvēks’. Atvasinājuma starposms varēja būt adjektīvs *neliets* ‘nederīgs’ (Kristoferam Fīrekeram) pretstatā *liets* ‘derīgs’ (*lietas koks*) (Karulis 2001, 624).

Vārds *nelaikis* atvasināts no *nelaiks* ‘stāvoklis, brīdis, kad vēl nav pienācis īstais (noteiktais) laiks; priekšlaiks’. Tātad *nelaikis* sākotnēji ‘nelaikā atnācis, aizgājis, miris’ (Karulis 2001, 624).

3. Atvasinājumu motivācija

Daudziem prefiksālajiem atvasinājumiem ar *ne-* pamatā ir abstraktas nozīmes lietvārdi, kuriem var būt ne tikai pirmatnīgs, bet reizēm arī atvasināts vārd-darināšanas celms. Piedēkļa *ne-* darinājumus no jau atvasinātiem lietvārdiem ne

vienmēr ir viegli atšķirt no citu vārdšķiru darinājumiem. Daudzi lietvārdi, kam ir piedēklis *ne-*, īstenībā nav piedēkļa *ne-* atvasinājumi, bet ir darināti ar piedēkli, galotni no tāda motivētātvārda, kurā jau bijusi morfēma *ne-*, piem., *gaidīt – negaidīt – negaidītība*, *varēt – nevarēt – nevarība*.

Motivētātvārdu ir svarīgi noteikt, piem., analizējot abstraktu lietvārdu ar piedēkli *-īb-* darināšanu. Kaut gan vairumā gadījumu sekundāros vārdus motivē viens vārds, ir arī tādi darinājumi, kam iespējami divi motivētātvārdi. Pakāpeniskiem darinājumiem ar vairākiem afiksiem bez precīzas informācijas par konkrētā vārda rašanās mehānismu afiksu pievienošanas secība nav skaidri nosakāma. No darinājumiem, kuru struktūrā ir piedēklis *-īb-* un arī piedēklis *ne-*, tikai nedaudzi ir nepārprotami piedēkļu atvasinājumi, bet pārējos piedēklis parasti jau ietilpst vārddarināšanas celmā. Piem., *nešķīstība* varētu būt gan no *nešķīsts*, gan no *šķīstība*; *netaisnība* – gan no *netaisns*, gan no *taisnība*. Var būt gadījumi, kur no interpretācijas ir atkarīga darinājuma piederība tai vai citai grupai, atkarībā no izvēlēta motivētātvārda mainās semantisko nianšu traktējums (Vulāne 2008, 93). Tādiem darinājumiem kā *negantība*, kam pamatvārds bez *ne-* lietojumā nemaz nav atrodams, ir skaidrs, ka motivētātvārds ir *negants*, nevis *gantība*.

4. Dažādu vārdšķiru atvasinājumu atšķirības

Valodas vārddarināšanas sistēmas centrā ir tipiski darinājumi. Blakus tiem ir t. s. potenciālie darinājumi – kāda regulāra un produktīva vārddarināšanas tipa vārdi, kuri valodā nepastāv kā atsevišķas leksikas vienības, bet var tikt realizēti jebkurā brīdī, kad vajadzīgs. Darinājums ir tik dabisks un saprotams, ka netiek uztverts kā jaundarinājums, bieži vien arī tas netiek iekļauts vārdnīcās, jo tiek īstenota valodā jau esoša vārddarināšanas shēma (Urbutis 2009, 316). To var attiecināt arī uz visiem darbības vārdiem un lielu daļu īpašības vārdu, kam var darināt atbilstošu atvasinājumu ar piedēkli *ne-*.

Tāpēc vārdnīcās, piem., *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā*, ir samērā daudz īpašības vārdu un lietvārdu ar negāciju *ne-*, bet tajās netiek iekļauti darbības vārdi. Tas ir saprotams, jo, atšķirībā no nomeniem, kas ar negāciju bieži vien saplūst jaunā jēdzienā, darbības vārdiem jauna nozīme nerodas, parasti tā ir paredzama. To nozīme ir pretēja motivētātvārda nozīmei, viegli no tā izsecināma un nav jāiemācās. Izņēmums ir, piem., vārds *nebēdnot*, kas iekļauts vārdnīcā, savukārt vārda *nebēdāt* vārdnīcā nav.

Arī gramatikās darbības vārdu darināšana ar negāciju *ne-* lielākoties netiek aplūkota. Tikai retumis šie atvasinājumi tiek pieminēti pie darbības vārdu piedēkļiem (Kalme, Smiltiece 2001, 199), piem., *nenākt, necelt, nebīties*.

Izņēmums ir darbības vārds *nevīžot*, ko mēdz iekļaut vārdnīcās. Darbības vārds *nevīžot* atvasināts no *vīžot*, kas ir aizguvums no igauņu valodas. Darbības vārdu *vīžot* ‘spēt, gribēt, pūlēties; prast, būt manīgam’ biežāk lieto negatīvā formā (EH II, 794), parasti saistot ar slinkumu un neizdarību. Bieži sastopami atvasinājumi *nevīža*, *nevīžīgs*. To motivētātvārds ir darbības vārds *nevīžot*, jo bez negācijas vārdu parasti nelieto. Arī pirmie aizguvuma minējumi avotos ir negatīvā nozīmē: *nevīžāju* (Georgam Elgeram), *nevīžs* u. c. (Karulis 2001, 625).

5. Atvasinājumu leksikalizēšanās

Viena no leksikalizēšanās izpratnēm – vārdi, kas agrāk ir bijuši morfoloģiski analizējami, to pašreizējā nozīmē ar valodā pastāvošajiem vārddarināšanas likumiem nav atveidojami (Brinton, Traugot 2005, 56). Vārds kā valodas vārddarināšanas sistēmai atbilstoši noformēts vārdu krājuma komponents funkcionēdamas zaudē strukturālo dalāmību morfēmās. Pāreja no nozīmes, kas izriet no vārda uzbūves, uz tā saucamo kodēto (tradicionālo) nozīmi. Vārda nozīme nav izsecināma no tās sastāvdaļām, sākotnējā motivācija ir rekonstruējama tikai tad, ja ir zināšanas par tā etimoloģiju, piem., *negals, nelaiķis, negausis*.

Leksikalizēšanos saista ar vārda desamentizēšanos, jo notiek demotivācija jeb identificējamu sastāvdaļu zaudēšana. Lorijs Bauers (*Laurie Bauer*) nosaucis to par semantisko leksikalizēšanos, uzskatot par vienu no leksikalizēšanās veidiem (Bauer 1983, 55). L. Bauers uzskata leksikalizāciju par pretēju parādību produktivitātei.

Plašākā nozīmē ar leksikalizēšanos tiek saprasta vārda iekļaušana leksikonā (Brinton, Traugot 2005, 21).

Seni nomināli darinājumi daudzos gadījumos var tikt saistīti ar leksikalizēšanos tādā nozīmē, ka vārdā vairs netiek atpazīti konkrēti vārddarināšanas procesi, jo tas ir vispārināms kā atsevišķs vārds. No vārddarināšanas viedokļa vārdi pāriet no sekundāro vārdu grupas primāro vārdu grupā, piem., *nelga*, kā arī vārdi *negants, necils*, kur gan negācija ir saskatāma, tomēr valodas lietotājs tos vairs par atvasinājumiem neizjūt.

Tādējādi var teikt, ka leksikalizēšanās ir pārmaiņas, kuru rezultātā noteiktā lingvistiskā kontekstā runātāji lieto vārdu kā jaunu, jēgpilnu veidojumu ar formālām un semantiskām īpašībām, kas nav pilnībā atvasināmas vai paredzamas no tā struktūras sastāvdaļām vai vārddarināšanas modeļa (Brinton, Traugot 2005, 56). Laika gaitā valodas vienība var vēl vairāk leksikalizēties. Vincs Urbutis (*Vincas Urbutis*) šķir leksikalizētos darinājumus un „īstos” jeb potenciālos, piem., darbības vārdus, kas atvasināti ar priedēkli *ne-*, deminutīvus (Urbutis 2009, 56). Taču neatbildēts paliek jautājums, kurā brīdī, piem., semantiska izolācija ir uzskatāma par leksikalizētu darinājumu pazīmi.

Šāds leksikalizējies vārds ir jāiemācās atsevišķi no tā sākotnējā motivētāja. Sākotnējā motivācija zudusi daudziem augu, dzīvnieku nosaukumiem, leksikalizējies ir, piem., vārds *neizmirstule*, kas acīmredzot ir kalks, jo nosaukums daudzās valodās ir līdzīgs (sal. vācu *Vergißmeinnicht*, angļu *forget-me-not*, lie. *neūmirštuolė*, krievu *незабыдка*).

Negācijas *ne-* pievienošana priedēkļa funkcijā mūsdienu latviešu valodā tiek izmantota ļoti bieži, it īpaši, darinot okazionālistus, daiļliteratūrā, publicistikā utt. Kaut vai populārais Jāņa Petera dzejolis par *pasaku* un *nepasaku*, kurš balstās uz pretstatu spēli starp pamatvārdu un darinājumu ar negāciju *ne-*. *Labiņam ar nelabiņu, darbiņam ar nedarbiņu* – tie tiešām ir valodas lietotājam zināmi darinājumi, bet līdzās pēc analogijas tiek darināti arī okazionālisti *nevācieti, nepeteru, neziedoni*, arī *nezālīti*, ko, atkarībā no konteksta, var saprast dažādi, u. c. Vai, piem., apzīmējums *gada nevārds*, kas darināts kā pretstats jēdzienam *gada vārds*.

Secinājumi

Prefiksācija ar *ne-* ir produktīvs vārddarināšanas modelis latviešu valodā, it sevišķi īpašības vārdu un darbības vārdu darināšanā, bet vienlaikus arī mājīgi vienkāršs, jo dažkārt nav tik viegli izmantojams un interpretējams kā pirmajā mirklī šķiet. Modelis ir šķietami vienkāršs, jo bieži izsaka paredzamu nozīmi – motivētārvārda noliegumu vai pretstatu; ir vārdi, kur negatīvā nozīme ir nojaušama, bet tā neizriet no valodā šobrīd zināmajām nozīmēm. Tiem ir zudusi sākotnējā motivācija. It īpaši tas attiecas uz nomeniem, runātāji vārdu bieži vien uztver kā noliegumu vai pretstatu kaut kam (piem., *neģēlis*, *necils*), bet derivatīvi tas nav dalāms – resp. neveidojas vārddarināšanas celma un formanta pretstatījums (dažos gadījumos varbūt vairs nav dalāms, kā, piem., *negausis*). Tātad vārds ir leksikalizējies.

Daudzos gadījumos lietvārds vai īpašības vārds ar negāciju mūsdienu latviešu valodā ir sastopams daudz biežāk, piem., *nevīzīgs*, *negants*. Dažreiz darinājums neizsaka pretēju nozīmi, bet gan pastiprina negatīvo pazīmi (*nešpetns*, iespējams, arī *negals*, *negais*).

Dažreiz pamatvārds savu tagadējo nozīmi ieguvis no prefiksālā darinājuma (nevis otrādi), piem., *nenovīdīgs*, *nejaušs*, *neķītrs*.

Mūsdienu latviešu valodā daudziem darinājumiem ar negāciju *ne-*, it īpaši lietvārdiem, dominē pārnestā nozīme, piem., *negais*, *nestunda*, arī *neaptēsts*, *nebalts*. Nozīmes laika gaitā ir mainījušās, piem., vārdiem *nelietis*, *nelaiķis*, *neķītrs*.

Saīsinājumi

- EH Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*
- LFV *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*
- LVIV *Latviešu valodas inversā vārdnīca*
- LVV *Latviešu valodas vārdnīca*
- ME Mülenbachs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns
- MLLVG *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*

Literatūra

1. Bauer, Laurie. 1983. *English Word Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bergmane, Anna, Blinkena, Aina. 1986. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.
3. Booij, Geert, Lehmann, Christian, Mugdan, Joachim. 2000. *Morphologie: Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung = Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation. Vol. 1*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
4. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth Closs. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

6. Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. 1946. *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. II. Rīga: Grāmatu apgāds.
7. Kalme, Vilma, Smiltneiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.
8. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
9. Karulis, Konstantīns. 2001. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
10. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 2007. Sast. autoru kolektīvs. Rīga: Avots.
11. *Latviešu valodas vārdnīca*. 2006. Sast. autoru kolektīvs. Rīga: Avots.
12. Laua, Alise, Ezeriņa, Aija, Veinberga, Silvija. 2000. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
13. Lieber, Rochelle. *Morphology and Lexical Semantics*. 2004. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Mülenbachs, Kārlis. 1923–1932. *Latviešu valodas vārdnīca*. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija.
15. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1959. Atb. red. E. Sokols. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
16. Soida, Emīlija. 1975. Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. *Inovācijas dažādos valodas līmeņos*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 131–161.
17. Soida, Emīlija, Kļaviņa, Sarma. 2000. *Latviešu valodas inversā vārdnīca*. Rīga: RaKa.
18. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
19. Šmits, Pēteris. 1912. Latviešu tautasdziesmas kā vēstures avoti. *Etnogrāfisku rakstu krājums*. I. Rīga: J. Misiņš.
20. Urbutis, Vincas. 2009. *Žodziņu darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidybos institutas.
21. Vulāne, Anna. 2008. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 87–112.

Summary

Derivation with the negation *ne-* is a very productive word formation pattern in Latvian and also comparatively simple, as it usually expresses predictable meaning – negative or reversative, and does not depend on category of the base. These derivatives are related both with grammaticalization and lexicalization. They are the result of grammaticalization as a particle has become an affix. Derivatives have a tendency to lexicalize, too. In Latvian negative prefix *ne-* is widely used in the formation of verbs and adjectives, as well as nouns. The meaning of some old nominal formatives with *ne-* is not derivable from the present meanings existing in the language or predictable from the constituents of the word. The original motivation of word formation is not recognizable. Different loanwords already with *ne-* also support lexicalization. Sometimes the base word has gained its present meaning from the prefixed derivative. Negation *ne-* can also indicate reinforcement of the meaning. The meanings of negated derivatives have changed in the course of time. In many cases figurative meaning in old nominal negated derivatives dominates. The order of affixation sometimes is hard to determine, but suffixed derivatives with *ne-* are often coined from the base already containing this prefix – for example, abstract nouns are formed from the negated verb by the means of suffixation and not by means of prefixation adding negation to the base.

Diftongiskie savienojumi *Diphthongical combinations*

Juris Grigorjevs

LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: *jugrig@latnet.lv*

Šajā rakstā diftongiskie savienojumi aplūkoti no zilbes teorijas viedokļa, jo raksta autoram jau ilgāku laiku ir iebildumi pret diftongisko savienojumu līdzskaņa daļas iekļaušanu zilbes centrā jeb kodolā. Tas noved pat pie tādām aplamībām kā diftongisko savienojumu atzīšana par divskaņiem. Vienīgā diftongisko savienojumu līdzība ar divskaņiem ir to komponentu modulācija, ko latviešu tradicionālajā valodniecībā pieņemts saukt par zilbes intonāciju. Pašā latviešu tradicionālajā valodniecībā ir norāde uz šo skaņu savienojumu nepareizu iekļaušanu zilbes kodolā, jo daļējas līdzskaņu *j* un *v* vokalizācijas rezultātā iegūtie nezilbiskie patskaņi, kas pēc sonoritātes ir līdzīgi skaneņiem, netiek atzīti par zilbes kodola veidotājiem. Lai pierādītu savu viedokli, autors izmantojis autosegmentālajā fonoloģijā atzītos zilbes struktūras pamatprincipus – sonoritātes principu un relatīvā laika vienību līmeņa jeb X līmeņa principu.

Atslēgvārdi: diftongisks savienojums, zilbes struktūra, sonoritātes teorija, X līmeņa princips.

Diftongisks savienojums ir īsa patskaņa un tam sekojoša skaneņa (l, ļ, m, n, ņ, r) savienojums vienā zilbē (VPSV 2007, 91). Tātad priekšnoteikums ir šo skaņu atrašanās vienā zilbē, t. i., tautosillabiskā pozīcijā. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka diftongiskie savienojumi funkcionē līdzīgi divskaņiem, veidojot garās zilbes (Strautiņa, Šulce 2004, 27) un nesot dažādu zilbes intonāciju (Laua 1997, 29). Daži valodnieki pat mēģina diftongiskos savienojumus uz šīs funkcionālās analogijas pamata uzskatīt par divskaņiem.

Tas, ka abi diftongiskā savienojuma elementi var tikt tonāli modulēti līdzīgi tam, kā tiek modulēti divskaņa komponenti, izriet no skaneņu relatīvās sonoritātes jeb skanīguma (sk. tab.), ko nodrošina samērā atvērtais gaisa ceļš un balss saišu darbība skaneņa artikulācijas laikā. Pēc sonoritātes pieauguma tiek veidotas valodas skaņu sonoritātes skalas ar dažādu detalizācijas pakāpi, piem., troksneņi – nāseņi – plūdeņi – vokāļi (Roca, Johnson 2000, 255), troksneņi – nāseņi – plūdeņi – augsta pacēluma patskaņi – patskaņi, kas nav augsta pacēluma (Roca, Johnson 2000, 274), nebalsīgie slēdzeņi – balsīgie slēdzeņi – nebalsīgās afrikātas – balsīgās afrikātas – nebalsīgie berzeņi – balsīgie berzeņi – nāseņi – laterāļi – vibranti – puspatskaņi – augsta mēles pacēluma patskaņi – vidēja un zema mēles pacēluma patskaņi (Markus 2000, 9–10). Pēc līdzīgas shēmas ir veidota sonoritātes skala (sk. tab.), kura iekļauta šajā rakstā un kurai par pamatu ir izmantota Ilzes Auziņas piedāvātā sonoritātes skala (Auziņa 2007) ar nelieliem šī raksta autora papildinājumiem.

Atšķirībā no Daces Markus modeļa (Markus 2000), šajā skalā plūdeņi (laterāļi) atzīti par skanīgākiem nekā vibranti un ierindoti vienā sonoritātes pakāpē ar puspatskaņiem (nezilbiskajiem patskaņiem), bet visiem patskaņiem piešķirta viena sonoritātes pakāpe, kaut gan to atšķirīgā sonoritāte parādīta ar savstarpējo novietojumu. Latviešu valodas fonēmas šajā skalā apzīmētas ar starptautiskās fonētiskās transkripcijas simboliem, liekot tos slīpajās iekavās. Ar kvadrātiekvām parādīti arī galvenie fonēmu pozicionālie varianti.

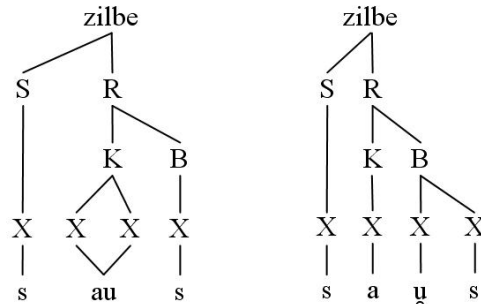
10	zema mēles pacēluma patskaņi	/æ æ: a a:/
	vidēja mēles pacēluma patskaņi	/e e: o o:/
	augsta mēles pacēluma patskaņi	/i i: u u:/
9	plūdeņi un puspatskaņi (visi aproksimanti)	/l ʎ/ un [j v] = [j u]
8	vibrants	/r/
7	nāseņi	/m n ņ/ un [ŋ]
6	balsīgie berzeņi	/v z ʒ j/
5	nebalsīgie berzeņi	/f s ʃ x/
4	balsīgās afrikātas	/dʒ dʒ/
3	nebalsīgās afrikātas	/tʃ tʃ/
2	balsīgie slēdzeņi	/b d ʝ g/
1	nebalsīgie slēdzeņi	/p t c k/

Tabula. Latviešu valodas skaņu sonoritātes skala no 1 līdz 10 (balstoties uz I. Auziņas sonoritātes skalu (sk. Auziņa 2007)).

Tā kā pat skanīgākie skaneņi (*l* un *ʎ*) ir mazāk atvērti par patskaņiem, tos var salīdzināt ar nezilbiskajiem patskaņiem, kas rodas līdzskaņu *v* un *j* daļējas vokalizācijas rezultātā. Latviešu valodniecībā ir pieņemts, ka nezilbiskie patskaņi¹ nevar būt zilbes centra jeb kodola veidotāji (sk. 1. att.), tāpēc par aplamu uzskatāms arī tradicionālais diftongiskā savienojuma līdzskaņa iekļāvums zilbes centrā (Laua 1997, 100; Strautiņa, Šulce 2004, 27, 46; VPSV 2007, 459), jo tas pēc būtības pieder zilbes beigām (sk. 2. att.). Šajā rakstā izmantotajās zilbes struktūras shēmās ar S ir apzīmēts zilbes sākums, ar R – zilbes ritma daļa, ar K – zilbes kodols jeb centrs, ar B – zilbes beigas, bet ar X – katra zilbes elementa relatīvās laika vienības. Atbilstoši sonoritātes teorijai zilbes kodolu veido sonoritātes virsotne,

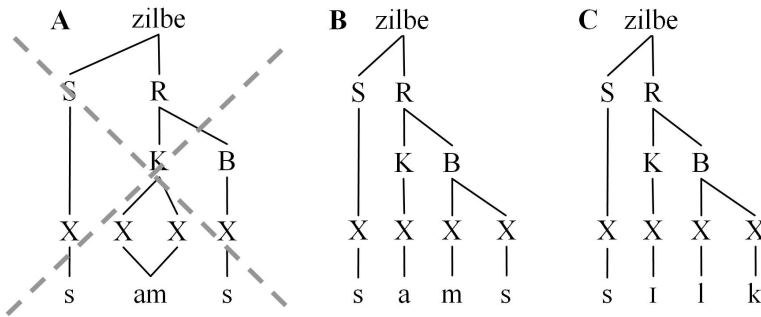
¹ Daļa valodnieku (sk. Laua 1997, 81–82; Strautiņa, Šulce 2004, 36–37) nekritiski pieņem, ka daļēja vokalizācija notiek tikai aiz gariem patskaņiem un divskaņiem, kamēr aiz īsiem patskaņiem vienmēr jābūt pilnīgai vokalizācijai un pozicionāla divskaņa izveidei, tomēr eksperimentāli pētījumi (Grigorjevs, nepublicēti dati) rāda, ka arī aiz īsiem patskaņiem iespējama daļēja vokalizācija.

t. i., zilbes skaņa ar vislielāko sonoritāti, bet zilbes sākumā skaņas izkārtojas sonoritātes pieauguma secībā (no kreisās uz labo pusi) un zilbes beigās – sonoritātes samazināšanās secībā (sk., piem., Markus 2000, 9; Roca, Johnson 2000, 255).

1. attēls. Vārda *savs* izruna ar pilnīgu un daļēju vokalizāciju un atbilstoša zilbes struktūras analīze.

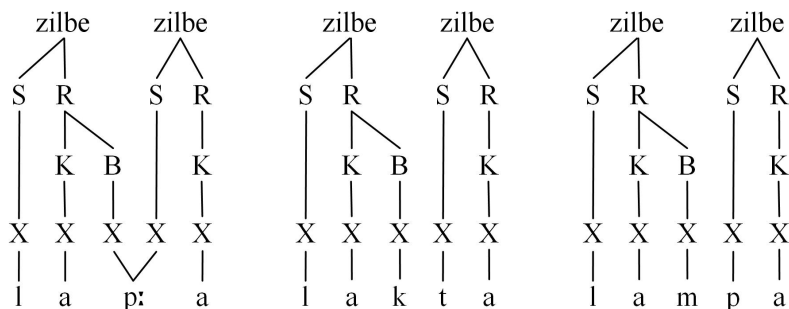
Tā kā gan nezilbiskie patskaņi *i* un *u*, gan skaneņi ir ar mazāku sonoritāti nekā vokāļiem, tie kopā ar vokāli nevar veidot zilbes kodolu. Vārda *sams* zilbes struktūras analīze (sk. 2. att. B), kas veikta, ievērojot šo nosacījumu, sakrīt ar strukturāli līdzīgas zilbes analīzi (sk. 2. att. C) autosegmentālajā fonoloģijā (Roca, Johnson 2000, 266).

2. attēls. Vārda *sams* zilbes struktūras analīze (A un B) un tās struktūras salīdzinājums ar angļu valodas vārda *silk* struktūru (C).

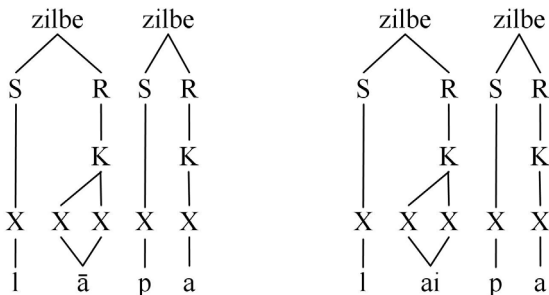
Atbilstoši relatīvā laika jeb X līmeņa zilbes struktūras modelim (Roca, Johnson 2000, 251–252, 270) zilbes centrs jeb kodols nevar aizņemt vairāk par divām relatīvā laika vienībām, tāpēc zilbes centrā nav iespējami trīsskaņi (trīs īsu patskaņu savienojumi) vai gara patskaņa savienojums ar īsu patskaņi. Īsās skaņas (īsi patskaņi un līdzskaņi) aizņem vienu relatīvā laika vienību (sk. 3. att.) un veido vieglo jeb īso zilbju kodolus.

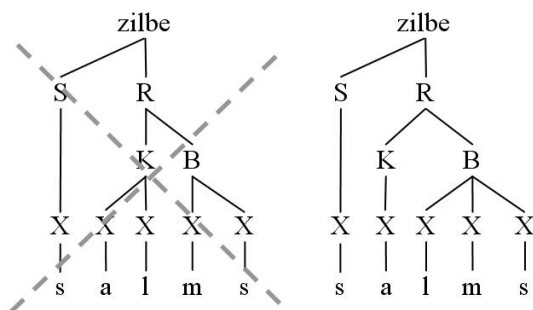
3. attēls. Vārdu *lapa*, *lakta* un *lampa* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido divas vieglās jeb īsās zilbes).

Garās skaņas (garie patskaņi un divskaņi) aizņem divas relatīvā laika vienības (sk. 4. att.) un veido smago jeb garo zilbju kodolus. Latviešu valodā ir iespējami arī gari līdzskaņi, kas aizņem divas relatīvā laika vienības un parasti ir ambisillabiski, t. i., divām zilbēm piederīgi, veidojot vienas zilbes beigas un sekojošās zilbes sākumu (sk. *lapa* 3. att.).

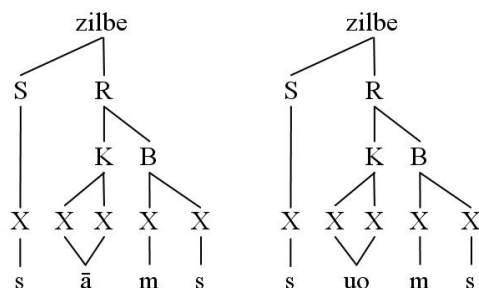
4. attēls. Vārdu *lāpa* un *laipa* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido viena smagā jeb garā (pirmā) un viena vieglā jeb īsā (otrā) zilbe).

Tas, ka skanenis savas sonoritātes dēļ netiek iekļauts zilbes kodolā (sk. *lampa* 3. att.), lai gan tajā aiz īsa patskaņa ir „brīva” viena relatīvā laika vienība, nesaskan ar teoriju par latviešu valodas zilbes intonācijām, kurā tiek pieņemts, ka intonācija īstenojas tikai **garajās** zilbēs, t. i., zilbēs, kuru **kodolu veido arī diftongiskie savienojumi** (Laua 1997, 103; Strautiņa, Šulce 2004, 48; VPSV 2007, 127). Tā kā diftongiskā savienojuma līdzskanis nepieder zilbes kodolam, būtu jāmaina norāde par intonācijas īstenošanās nosacījumiem, vai nu nosakot, ka intonācija realizējas garajās zilbēs un **īsajās zilbēs**, kurās īsam patskanim seko tautosillabisks skanenis, vai arī, ka intonācija **realizējas zilbēs**, kurās ir garš patskanis, divskaņis un diftongisks savienojums. Izmainot zilbju intonāciju īstenošanās nosacījumus pēc minētā parauga, tiek atrisināta pretruna starp X līmeņa un sonoritātes principa noteikto zilbes struktūru un tradicionālo sapratni par zilbes tonālo modulāciju.

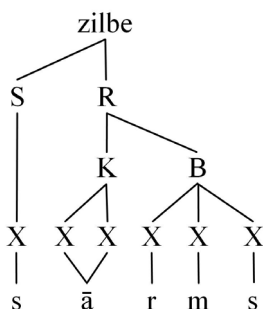
5. attēls. Vārda *salms* zilbju struktūras analīze (pa kreisi tradicionālā, pa labi – analīze atbilstoši X teorijas un sonoritātes principa nosacījumiem).

Vairāku skaneņu atrašanās zilbes beigās nav pretrunā ne ar X līmeņa, ne sonoritātes principu. Atbilstoši tradicionālajai latviešu fonētikas teorijai *l* vārdā *salms* būtu diftongiskā savienojuma komponents (sk. 5. att. pārsvītrotu daļu) un piederētu zilbes kodolam, veidojot smagu jeb garu zilbi pēc analogijas ar vārdiem *sāms* un *soms* (sk. 6. att.).

6. attēls. Vārdu *sāms* un *soms* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido viena smagā jeb garā zilbe, kuras beigās līdzskaņi izkārtoti sonoritātes samazināšanās secībā).

Kā iepriekš tika noskaidrots, nezilbiskie patskaņi un skaneņi (ja tie nav zilbiski skaneņi, kas vieni paši veido zilbes centru) neietilpst zilbes kodolā, tāpēc vārdā *salms* līdzskaņi *l* jāanalizē kā zilbes beigu līdzskaņu grupas loceklis pēc analogijas ar vārdu *sārms* (sk. 7. att.). Abos minētajos vienzilbes vārdos *salms* un *sārms* līdzskaņi zilbes beigās izkārtojas sonoritātes samazināšanās secībā (sk. tab.), tāpēc atbilst sonoritātes principa interpretācijai arī latviešu fonoloģijā (Markus 2000, 9). Atšķirība starp šiem vārdiem ir tāda, ka atbilstoši zilbes kodola struktūrai (relatīvo laika vienību skaitam) vārds *salms* veido īsu zilbi, bet vārds *sārms* – garu.

7. attēls. Vārda *sārms* zilbju struktūras analīze (vārdu veido viena smagā jeb garā zilbe, kuras beigās līdzskaņi izkārtoti sonoritātes samazināšanās secībā).

Tas, ka vārdā *salms* (sk. 5. att.) zilbes kodols neaizņem maksimālo iespējamo relatīvo laika vienību skaitu, nekādā gadījumā nav iemesls līdzskaņa *l* iekļaušanai kodolā.

Secinājumi

1. Skaneņi, izņemot gadījumus, kad tie vieni paši veido zilbes kodolu, nav uzskatāmi par zilbes kodola komponentiem, jo zilbē izkārtojas pēc visiem zilbes perifērijas veidošanas nosacījumiem, veidojot vai nu zilbes sākumu, vai beigas.
2. Analizētajā latviešu valodas materiālā ir ticis novērots – ja zilbes beigās ir vairāki skaneņi, tie izkārtojas sonoritātes samazināšanās secībā.
3. Uz analizētā materiāla pamata var izteikt pieņēmumu, ka nav jābūt zilbes kodola loceklim, lai tas būtu zilbes intonācijas nesējas vienības daļa.

Literatūra

1. Auziņa, Ilze. 2007. Galvenie zilbju robežas definēšanas principi. *Vārds un tā pētīšanas aspekti II*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 97–106.
2. Lāva, Alise. 1997. *Latviešu literārās valodas fonētika*. 4. izd. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Markus, Dace. 2000. Skanīguma jeb sonoritātes princips latviešu valodas zilbēs. *Linguistica Lettica 7*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 9–18.
4. Roca, Iggy, Johnson, Wyn. 2000. *A Course in Phonology*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
5. Strautiņa, Vaira, Šulce, Dzintra. 2004. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoepija un ortogrāfija*. Liepāja: LiePA.
6. VPSV 2007: *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The diphthongical combinations (short vowel + tautosyllabic resonant) found in Standard Latvian are traditionally regarded as constituents of the syllable nucleus and are thought to form long, i. e., heavy syllables, as well as bear the so called syllable intonation. As such they erroneously are even considered being a sort of diphthongs. Such an approach contradicts with syllable structures traditional to the World's phonology schools. Therefore the diphthongical combinations of Latvian are discussed in this article from the viewpoint of syllable theory taking into account the sonority and timing tier principles of the Autosegmental Phonology. It has to be noted that the Latvian linguistic theory itself has a principle not to include non-syllabic vowels (semivowels) into the syllable nuclei although the sonority of these semivowels is equal or greater than that of sonorant consonants.

Priedēkli kā internacionālismu „nacionalizācijas” līdzekļi

Prefixes as means of "nationalization" of internationalisms

Daiki Horiguči (*Daiki Horiguchi*)

Tokijas Svešvalodu universitāte

3-11-1, Asahi-cho Fuchu-shi Tokyo 183-8534, Japan

E-pasts: *sirdspuksti@gmail.com*

Aizgūto verbu (lielākoties internacionālismu) prefiksācija latviešu valodā ir aktīvs vārddarināšanas process, kur spilgtāk atklājas vārddarināšanas kā valodiskas darbības raksturs un paša runātāja iesaistīšanās jaunu prefiksālo atvasinājumu darināšanā uz analogijas pamata. Izmantojot plašus skaitliskus datus, rakstā tiek ieskicēta internacionālismu prefiksācijas tendence, aplūkojot to arī saistībā ar valodas kultūru. Šis jautājums nav pienācīgi iztirzāts nedz latviešu vārddarināšanā, nedz aspektoloģijā, taču negatīvi vērtēts valodas kultūrā.

Rakstā īpaši tiek analizēti divi priedēkļi – *no-* un *pa-*. Priedēklis *no-* ir visvairāk pievienots aizgūtajiem vārdiem (pēc autora aprēķina 40,0% no 1230 aizgūtajiem vārdiem) un visbiežāk kritizēts valodas kultūrā par lieku perfektivitātes uzsvēršanu.

Priedēkļa *pa-* pievienojums aizgūtiem vārdiem valodas kultūrā tiek saistīts ar darbības nenopietnas niansas vai neliela daudzuma uzsvēršanu. Tāpat kā deminutīvi, kas blakus priekšmeta mazumam izsaka kādu subjektīvo vērtējumu, *pa-* vārdi bez darbības neliela daudzuma mēdz apzīmēt runātāja subjektīvo vērtējumu par darbību vai par kādu saistītu parādību.

Priedēkļi iekļauj aizgūtos vārdus valodas leksiskajā sistēmā, vienlaikus piešķirot vārdam zināmu runātāja pasaules uztveri. Piem., priedēkļi *no-* un *pa-* izsaka vienlaikus darbības perfektīvo redzējumu un subjektīvo vērtējumu – tādējādi „latvisko” svešus vārdus. Paradoksāli, ka valodas kultūra nostājas pret šo valodisko darbību, jo, cik domājams, tai piemīt teksta individualizācijas funkcija (aspektuālas opozīcijas un subjektīvā vērtējuma izpausme, ekspresivitāte un prefiksācijas jaunrades raksturs).

Atslēgvārdi: internacionālismi, prefiksācija, priedēkļi, valodas kultūra, aspekts, subjektīvais vērtējums.

Levads

Globalizācijas laikmetā īpašu vietu leksikā ieņem aizgūvumi, it īpaši internacionālismi. Internacionālisms ir „vārds, ko savstarpēji atbilstošā izrunā, rakstībā un vienādā nozīmē lieto vismaz trijās dažādu valodu grupu valodās” (VPSV 2007, 162).

Pamatnozīmē nacionalizācija ir pretēja privatizācijai. Šajā rakstā nacionalizācijas jēdziens tiek saprasts nevis saistībā ar valstiskām, bet ar konkrētai

valodai raksturīgām īpašībām. Jēdziens izriet no atziņas, ka „katrā dabiskā valodā atspoguļojas noteikts pasaules uztveres veids” (Апресян 1986, 5).

Ir vispāratzīts, ka aizguvumi, ienākot valodā, pakļaujas valodas gramatiskajai un leksiskajai sistēmai. Latviešu valodā vairākumam aizgūto verbu ir izskaņas *-ēt* vai *-ot*, piem., *interpretēt* vai *sportot*. Tādējādi vārds morfoloģiski tiek noformēts no „beigām” un iekļauts vārdšķirā, kas atbilst latviešu valodas gramatiskajai sistēmai. Mēdz būt arī aizgūta vārda noformējums no „sākuma”, piem., *izinterpretēt* vai *pasportot*. Vispār afiksācija – gan sufiksācija, gan prefiksācija – ir adaptācijas paņēmieni un attiecībā uz aizgūtajiem vārdiem afiksi ir „nacionālie” formveidošanas vai vārddarināšanas līdzekļi. Taču piedēkļi un priedēkļi parasti funkcionē dažādās adaptācijas procesa stadijās. Lielākajai daļai aizgūto verbu sufiksācija ir priekšnosacījums tam, lai verbi funkcionētu kā verbi, un tai seko prefiksācija, kas balstās uz sufiksāliem verbiem. To nosaka arī vārddarināšanas virziens (primārais verbs *instalēt* → sekundārie verbi *uzinstalēt*, *sainstalēt*, *atinstalēt* u. tml.).

Raksta autors izveidojis 1230 aizgūto verbu sarakstu, no *Svešvārdu vārdnīcas* (25 000 vārdu) ekscerpējot 598 verbus; sarakstam vēl pievienoti šajā vārdnīcā neiekļauti, bet praksē sastopami aizgūtie verbi. Vairākums ir Rietumeiropas valodu (angļu, vācu, franču valodas un citu valodu, bet senāk – latīņu vai grieķu valodas) cilmes internacionālie verbi. Verbu sarakstā autors nav mēģinājis stingri noteikt, vai attiecīgu verbu var uzskatīt par internacionālismu. Ir tikai ap 20 verbu, kurus nevar droši uzskatīt par internacionālismiem. Tie galvenokārt ir tādi vācu un krievu cilmes verbi kā *andelēt*, *kai fot*, kas sastopami sarunvalodā. 1230 verbu sarakstā šo verbu esamība būtiski neietekmē vispārīgos skaitliskos datus. No 1230 aizgūtajiem verbiem izskaņa *-ēt* ir 1114 verbiem (90,6%), bet izskaņa *-ot* – 116 verbiem (9,4%). Visi ir otrās konjugācijas verbi.

Autors izmantojis laikrakstu arhīvu *Laikrakstu bibliotēka* (www.news.lv), ar vārda meklēšanas sistēmu fiksējot priedēkļverbu esamību un to lietojumu plašsaziņas līdzekļos pēdējos 15–20 gados. Priedēkļverbu meklēšanā tehnisku iemeslu dēļ nav nošķirti priedēkļverbi un cirkumfiksa verbi (priedēkļverbi ar refleksiīvo *-s* vārda beigās).

Lai gan rakstā tiek apskatīta internacionālismu prefiksācija latviešu valodā, izmantotā teorētiskā literatūra aptver arī pētījumus slāvu valodu, sevišķi krievu valodas, materiālā. Slāvu valodās tāpat kā latviešu valodā prefiksācija ir produktīvs vārddarināšanas paņēmieni un priedēkļi modificē verbus galvenokārt telpiski un aspektuāli.

1. Runātāja iesaistīšanās prefiksācijā

Jeļena Zemskā (*Елена Земская*) monogrāfijā *Vārddarināšana kā darbība* (*Словообразование как деятельность*) pievērsusies vārddarināšanai kā valodiskai darbībai, kurā svarīgs ir runātāja princips un cilvēciskais faktors, un vārddarināšanā viņa saskata darbības raksturu (*деятельностный характер*) (Земская 2009, 4–5).

Internacionālie verbi mēdz apzīmēt parādības, kas mūsdienās ir sevišķi aktuālas, it īpaši dažādās tehnoloģijas, piem., *skvotot*, *dīdžejojot*, *ofšorizēt*, *klonēt*,

instalēt, skenēt, gūglēt, čatot, tvītot. Turpretī prefiksālie atvasinājumi „bieži nav saistīti ar jauna denotāta vai jauna veida darbības parādīšanos”, bet „aktīvāk atspoguļo cilvēka subjektīvo pozīciju pret darbību” un prefiksālo verbu darināšanā „stiprāks ir subjektīvi cilvēcisks faktors nekā sociālais” (Земская 2009, 85). Piem., latviešu valodā priedēkļa atvasinājumi bieži atspoguļo runātāja aspektuālu un telpisku vērtējumu, un prefiksālie internacionālisti nav izņēmumi: *paskvotot, padīdžejot, noofšorizēt, saklonēt, uzinstalēt, ieskenēt, iegūglēt, pačatot, ietvītot, iefeisbukot, ielaikot* (‘nospiest pogu „like” sociālajā tīklā’).

Pievienojot 11 priedēkļus 1230 aizgūtajiem vārdiem, teorētiski iespējami 13 530 priedēkļverbi. Taču priedēkļu un verbu leksisko ierobežojumu dēļ *Laikraksta bibliotēkā* atrasti 2642 priedēkļverbi (19,5% no teorētiski iespējamiem 13 530 vārdiem). 783 vārdiem (63,7% no 1230 aizgūtajiem vārdiem) pievienojas vismaz viens priedēklis, kas tomēr apliecina aizgūto verbu prefiksācijas aktivitāti.

Salīdzinot ar mantoto verbu prefiksāciju, aizgūto verbu prefiksācija atklāj lielāku runātāja iesaistīšanos vārddarināšanas procesā un izceļ prefiksācijas valodiskās darbības raksturu. Mantotie priedēkļverbi ir vārddarināšanas procesā jau „sen gatavi”, turpretī aizgūti vārdi, tikko ienākuši valodā, parasti ir bez prefiksa. To pievieno runātājs konkrētā saziņas situācijā, lai apmierinātu savu valodisko vajadzību, un viņam nav svarīgi, ka šie priedēkļverbi nav reģistrēti leksikogrāfiski. Dažreiz iespējams fiksēt, kurā brīdī atvasināts jauns priedēkļverbs, un pat noteikt priedēkļverba autoru (par mūsdienu cilvēkiem – autora piezīme): *Nopietni domā, un paša vārdiem sakot, aizanalizējas.* (Druva. 10.08.2002.) Ar *paša vārdiem sakot* teksta autors norāda, ka verbs *aizanalizēties* ir viņa izdomātais vārds, un *Laikrakstu bibliotēkā* šis ir vienīgais priedēkļverba piemērs.

Neatkarīgi no tā, vai jauns vārds tiek atvasināts pēc produktīva vai mazproduktīva vārddarināšanas modeļa, tā atvasināšanas un izprašanas mehānisms darbojas pēc analogijas principa (Земская 2009, 204). Priedēklis tiek pievienots pēc esošās vārddarināšanas sistēmas parauga. Piem., vārddarināšanas modelis *aiz- + refleksīvais -s* nozīmē ‘aizrauties, aizmirsties, tēlaini – nogrimt kaut ko darot’ un ir atrodams kā mantotajos verbos – *aizsapņoties, aizsēdēties, aizlasīties*, tā arī internacionālajos – *aizdiskutēties, aizkritizēties, aizdriblēties*.

Tomēr internets palīdz sazināties ar draugiem un radiem, kuri ir ļoti tālu. Cītkārt varbūt nesazvanītos, nesarakstītos, bet internets to visu atvieglo. Tas ir arī lētāk. Bieži vien ar draugiem saskaipojos (saziņas programma Skype – red.), *papļāpāju.* (Druva. 06.03.2007.)

Zīmīgi, ka vārdam *saskaipoties* redakcija dod piezīmi tikai par celmu, bet ne par pašu verba struktūru un semantiku. Lasītājam tāpat ir skaidrs, ka ar sufiksu *-o-* produktīvi atvasina verbus no nomena un vārddarināšanas modelis *sa- + refleksīvais -s* norāda uz savstarpēju darbību. Tādējādi priedēkļverbs *saskaipoties* nozīmē ‘sazināties ar Skype palīdzību’. Izprast pirmoreiz sastapto verbu palīdz arī tekstā lietoti citi verbi ar vienādu struktūru un semantiku: *sazvanīties* ‘sazināties telefoniski’ un *sarakstīties* ‘sazināties rakstiski’.

Jaunradi uz analogijas pamata var saistīt ar vienu no stilistiskajiem paņēmieniem – alūziju. Darbību var izteikt aprakstoši, piem., *saskaipoties* – ‘sazināties ar Skype programmu’, bet vārda autors it kā uzdod lasītājam mīklu, ko lasītājs uzmin, izmantojot kopīgu vārddarināšanas zināšanu fondu.

2. Priedēkļi valodas kultūrā

Vēsturisko apstākļu dēļ valodas kultūra vienmēr bijusi aktuāls jautājums gan latviešu valodniecībā, gan sabiedrībā. Kalpojot par starpnieci starp valodniecību kā zinātņi un sabiedrību, tā vienlaikus novilkusi vairākas paralēles: valodiski apzināti un neapzināti cilvēki, teorija un prakse, normas un atkāpes vai kļūdas, latviskais un svešais.

Latviešu priedēkļu pētījumā nevar neatzīmēt, ka internacionālismu prefiksācija ne tik daudz aprakstīta aspektoloģijā, vārddarināšanā vai leksikoloģijā, cik negatīvi vērtēta valodas kultūrā. Visvairāk kritizēta liekas pabeigtības uzsvēršana ar priedēkļa *no-* palīdzību (Augstkalne 1968; Riekstiņa 1974; Ozola 1984; Kalna 1988; Freimane 1993; Kušķis 2006, 2009; daļēji arī Šmidebergs 2008), kaut gan Inta Freimane nosacīti pieļauj tādus *no-* verbus kā *nocitēt* vai *nodemonstrēt* (Freimane 1993, 153). Pabeigtības uzsvērums ir negatīvi vērtēts arī lietuviešu valodas kultūrā, piem., *atrestauruoti, prafinansuoti* (VLKK).

Slāvu valodās internacionālismu prefiksācija salīdzinoši plaši tiek aplūkota aspektoloģijā, jo veida opozīcija ieņem svarīgāko vietu ar verbiem saistītos jautājumos, tāpēc lielāka uzmanība tiek pievērsta internacionālismu divveidībai un tās novēršanas vai, gluži otrādi, saglabāšanas tendencēm (krievu valodā Мучник 1966, 1971, 129–156; Авилова 1968; L'Hermitte 1968; serbu un horvātu valodā Lazic 1976; poļu valodā Kudlińska 1988; arī sastatāmajos pētījumos krievu un slovāku valodā Исаченко 1960, 146–148; krievu un serbohorvātu valodā Magner 1963; serbu un horvātu, un poļu valodā Mitrinović 1990). Slāvu valodās aspekts ir gramatiskā kategorija, un internacionālismu prefiksācija apliecina gramatiskās kategorijas funkcionēšanu. Tāpēc slāvu valodās negatīva vērtējuma no valodas kultūras viedokļa parasti nav bijis daudz.

Slāvu valodās divveidu internacionālo verbu prefiksāla perfektivācija visvairāk vērojama rietumslāvu valodās, vismazāk – dienvidslāvu valodās (Иванова 1964, 246–247). Zīmīgi, ka dienvidslāvu valodās tāpat kā latviešu valodā perfektivējošie priedēkļi valodas kultūrā vērtēti negatīvi. Serbu un horvātu valodas kultūrā jau 20. gadsimta 50. gadu sākumā norādīts, ka tādi priedēkļverbi kā *замаскирати, закамфлирати, сконцентрирати* ir kalkēti no krievu valodas, kuras ietekme politiskajā un kultūras dzīvē bija palielinājusies pēc 2. pasaules kara, un ka tādus priedēkļverbus „lieto rakstnieki, kas rūpējas par savas valodas tīrību” (Стевановић 1951–1952, 303).

Savukārt bulgāru internacionālo verbu perfektivējošiem priedēkļiem pēdīnās lietots apzīmējums „parazītisks” attiecībā uz priedēkli, un tāpat kā serbu un horvātu valodā tendence novērst divveidību bulgāru valodā ir skaidrota ar krievu valodas ietekmi (Иванова 1964, 250).

Arī latviešu valodas kultūrā lieku prefiksāciju saista ar krievu valodas ietekmi (Ozola 1984, 127–128; Kušķis 2006, 61–63; Kušķis 2009, 185, 187 u. c.). Raksta autors nemēģina apskatīt prefiksāciju saistībā ar krievu valodas ietekmi, jo abās valodās priedēkļi ir formāli un semantiski līdzīgi un prefiksācijai piemīt produktīvs un dinamisks raksturs, kas var apslēpt kalkus un apgrūtināt to noteikšanu priedēkļverbu vidū.

3. Priedēklis *no-*

Priedēklis *no-*, pēc raksta autora aplēsēm, ir visproduktīvākais priedēklis: tas pievienojas 40,0% aizgūto verbu un ievērojami pārspēj citus priedēklus: *aiz-* (13,1%), *ap-* (7,8%), *at-* (9,1%), *ie-* (25,0%), *iz-* (23,3%), *pa-* (20,6%), *pār-* (23,3%), *pie-* (13,8%), *sa-* (25,8%), *uz-* (13,1%). Tiesa, priedēkļi ne vienmēr tiek izmantoti attiecīgā perfektīvā verba darināšanai, bet pati priedēkļa *no-* produktivitāte nav apšaubāma.

Latviešu aspektoloģijā tradicionāli šķir perfektīvu un imperfektīvu veidu (par šaubām šīs tradīcijas sakarā lietuviešu valodas analīzē sk. Arkadiev 2011). Perfektīvējošu priedēkli dēvē par formālo priedēkli (Staltmane 1958), bet priedēkli *no-* var uzskatīt par „formālāku” priedēkli, jo salīdzinājumā ar citiem priedēkļiem tas bieži perfektīvā pamatverbus bez leksiskas saistības, nemodificējot pamatverbu telpiski vai citādi (Horiguchi 2011, 229–230).

No perfektīvā un imperfektīvā verba semantiskām opozīcijām vispirms minama opozīcija *neilgstošs/ilgstošs*. Valodas kultūras galvenais arguments pret priedēkli *no-* ir pamatots ar to, ka pašam pamatverbam saskatāma perfektīva nozīme. Bet raksta autors izvirzījis domu, ka pamatverbam saskatāma perfektīva nozīme nav šķērslis pamatverba relatīvai perfektivācijai (plašāk sk. Horiguchi 2011, 103), piem.:

Laukos viss tika nolikvidēts. Tagad arī pēdējie gateri likvidējas. (Dzirkstele. 13.12.2008.)

Situācija veidojas tāda, ka pakāpeniski likvidēs piena ražotājus un nolikvidēs lopkopību kā tādu. (Ogres Ziņas. 14.05.2008.)

Doma bija – mūs (kultūras iestādes – autora piezīme) iznīcina pa vienam, aizbildinoties ar naudas trūkumu, šo muzeju likvidēs, to teātri aizslēgs, vēl kaut ko likvidēs. Kamēr būs viss nolikvidēts. (Diena. 19.06.2010.)

Pēdējā piemērā katra darbība (muzeja likvidēšana, teātra aizslēgšana un vēl kādas iestādes likvidēšana) var būt uztverta drīzāk kā neilgstoša, pabeigta darbība. Taču, ja darbība attiecas uz vairākiem objektiem līdz noteiktai robežai, tad pretstatā *nolikvidēt* pamatverba apzīmēta darbība tiek procesualizēta. Perfektīvo verbu lietojumus pamato arī tādi vārdi kā *kamēr* vai *viss*, kas norāda uz darbības perfektivitāti.

Nākamajos piemēros darbības pilnīgums, tai skaitā tās veicēju mērogs, īpaši uzsvērts ar vārdu *pilnībā*:

Ja mēs gribam, lai tiešām notiek deklarēšanās Latvijā, (..) liksim, lai visi deklarējas! Lai nodeklarējas pilnībā visi, kas Latvijā dzīvo! (Latvijas Vēstnesis, 24.05.2011.)

.. policija iejaucās, un laucinieki Triumfa arku nepaguva nodrapēt pilnībā. (BNS. 06.09.1996.)

Salīdzinājumam:

Fermeri drapē Triumfa arku melnu. (Turpat, virsraksts)

Francijā fermeri piektdien drapēja Triumfa arku ar melnām plastikāta lentēm .. (Turpat)

Aspektuāla opozīcija nošķir runātāja skatījumu uz darbību, izmantojot darbības laiku apzīmējošo locījumu (lokatīvs/akuzatīvs) atšķirību:

Labākais futbola bumbas driblētājs izrādījās Zuntners, kas minūtē kājbumbu nodriblēja 165 reizes. (Latvijas Avīze. 13.09.2010.)

Milena driblēja bumbu 44 187 reizes, neļaujot tai nokrist deviņas stundas un sešas minūtes. (Diena. 20.03.2004.)

Abos piemēros ar *nodriblēt/driblēt* runa ir par bumbas driblēšanas skaitu, bet atšķirīgs ir runātāja skatījums uz darbību no ārpuses un iekšpusēs. Piemērā ar *nodriblēt* lietots laika lokatīvs, kas kopā ar perfektīvo verbu apzīmē darbību noteiktās laika robežās. Savukārt piemērā ar *driblēt* laika akuzatīvs palīdzteikumā, kas apraksta driblēšanas apstākli (*neļaujot tai nokrist = to turot gaisā*), norāda uz darbības ilgumu. Tas ir salīdzināms tādos piemēros kā *Baznīcu cēla trīs gadus un Baznīcu uzcēla trīs gadus*.

Aspektuālā opozīcija ir skaidrojama arī ar semantisku opozīciju *konkrēts/vispārīgs* (Kalnača 2004, 19) vai, pēc raksta autora domām, konkretizācijas/vispārinājuma pretstatījumu, jo uz vienu un otru pazīmi darbību attiecina pats runātājs pēc sava ieskata:

Lūgts nopozēt, Kalniņš nīgri atrūca, ka viņam nepatīkot fotografēties. Taču koķetēt un pozēt krievu preseī Kalniņam nebija nekādu iebildumu. (Vakara Ziņu Žurnāls. 25.07.2008.)

Šajā piemērā pretstatīti atšķirīgi pozēšanas veidi: ar *nopozēt* – tieši toreiz, kad Kalniņš atteicās no žurnālista lūguma pozēt, bet ar *pozēt* – tad, kad viņš vispār uzstājās krievu preses priekšā.

Tādējādi aspektuāla opozīcija ir jāsaprot ne tikai sakarā ar semantisko opozīciju *neilgstošs/ilgstošs*, kam ir tieša attieksme pret darbības iekšējo laika norisi, bet daudz plašāk. Savukārt cita semantiska opozīcija *konkrēts/vispārīgs* ir visai problemātiska un neabsolutizējama, jo katra opozīcijas pazīme pašai parādībai sākotnēji nepiemīt, bet tā ir relatīva un runātāja subjektīvā nolūka nosacīta konkrētā saziņas situācijā.

4. Aspekts un tā sakars ar subjektīvo vērtējumu un ekspresivitāti

Aspekti ir „dažādi skatījumi uz situācijas iekšējā laika struktūru” (Comrie 1976, 4) un „atspoguļo runātāja vienu vai otru „vērtējumu” un raksturojumu attiecībā uz darbības vārda apzīmēto darbību neatkarīgi no runas momenta” (Мацлов 1978, 8). Aspekts ir balstīts uz runātāja darbības iekšējā laika interpretāciju. Tādā ziņā aspekts ir „interpretacionāla kategorija” (Бондарко 1976, 47–49) un „subjektīvi objektīva kategorija” (Мацлов 1984, 6). Tāpēc jāatceras, ka aspektuālas nozīmes ir ne tikai perfektīvas/imperfektīvas darbības pretstatījums, bet arī darbības sākums, ilgums vai īsums, augsta vai zema intensitāte, vienkārtēja vai daudzkārtēja norise utt.

Aspektoloģijā tiešā veidā nav runāts par aspekta sakaru ar subjektīvo vērtējumu, bet aspektoloģijas un vārddarināšanas krustcelēs tas ir minēts dažādās slāvu valodās. Edvards Vajda (*Edward Vajda*) krievu valodā izceļ afiksālos verbus,

kas apzīmē ne tikai notikumu, bet arī runātāja emocionālos pārdzīvojumus vai viņa subjektīvo iespaidu par darbības laiku. Tādus verbus Vajda dēvē par „stāstījuma marķētiem verbiem” („narratively marked verbs”): *сказануть* ‘pateikt ko nevieta’, *толкануть* ‘nospiegt stipri’, *понаехать* ‘pakāpeniski sabraukt lielā daudzumā’, *попрятать* ‘noslēpt daudz ko’, *изолгаться* ‘kļūt par nelabojamu meli’. Tādos verbos afiksi atspoguļo runātāja darbības uztveri: negaidītība, augsta intensitāte, negatīvs darbības vai tās seku vērtējums, darbības īstenošanās pakāpeniskums, darbības subjektu un objektu daudzums (Vajda 1987, 64–66, 71–73, 77–79, 164).

Subjektīva vērtējuma izpausme ir tieši saistīta arī ar ekspresivitāti un stilistisku ierobežojumu. Vārdi ar subjektīva vērtējuma afiksiem bieži tiek lietoti sarunvalodā. Leksikoloģe Ņina Lukjanova (*Нина Лукьянова*) atzīst sufiksus *-ыва-* un *-ану-* (resp. daudzkārtēja un vienkārtēja darbība ar vienkāršrunas nokrāsu) par ekspresīviem (Лукьянова 1986, 30). Afiksu ekspresivitāte krievu valodā ir atzīta daudzos pētījumos (Земская 1955; Janda 1984, 188; Russell 1986, 8–10, 79–80 u. c.). Čehu sarunvalodā un vienkāršrunā bieži lieto darbības vienreizīguma sufiksu *-nou-*: *kicknout* pretstatā *kickovat* ‘atsist’ (Лебедев 1983, 131; Svobodová 2007, 72).

Tradicionalajā latviešu valodas aspektoloģijā un vārddarināšanā aspekta un subjektīvā vērtējuma saikne nav tikusi pieminēta. Tiesa, dažiem iteratīvajiem verbiem ir saskatāma pejoratīva nozīme (Soida 2009, 196–197), bet iteratīvā aspekta sakarība ar pejoratīvo nozīmi paliek neizskaidrota. Cirkumfiksa verbi bieži uzskatāmi par ekspresīviem verbiem un sastopami sarunvalodā (Staltmane 1958, 254, 259), jo tie norāda uz darbības seku vērtējumu, kas izriet no tās augstas intensitātes:

Mūsējais puika jau veselu mēnesi pirms tam vairs nemācījās, tad gatavoja kaut kādu darbu projektam. Tagad ir noprojektējies tā, ka diez vai tiks uz nākamo klasi. (Neatkarīgā Rīta Avīze. 01.04.1999.)

Izsportojies cilvēks labāk izjūt sevi un savu ķermeni. (Diena. 02.02.2006.)

.. ja par daudz sasportojos, esmu noguris, un tas var traucēt manā darbā. (Neatkarīgā Rīta Avīze, 15.07.2002.)

Ja mēs saprotam aspektu ne tikai kā perfektīvas/imperfektīvas darbības opozīciju, bet arī citu afiksu noteiktu aspektuālo nozīmju sakarā, rodas plašāka iespēja runāt par aspekta sakaru ar subjektīvo vērtējumu.

5. Priedēklis *pa-*

Priedēklis *pa-*, pēc autora domām, spilgti atspoguļo runātāja subjektīvu vērtējumu, kas saistīts ar aspektuālu nozīmi ‘mazliet’.

Poļu un čehu priedēkļa *po-* pētījumā lakoniski norādīta šī priedēkļa semantikas „plūstoša pāreja no darbības kvantitatīvā vērtējuma uz tās afektīvo vērtējumu” (Piernikarski 1969, 131; Piernikarski 1975, 28). Arī krievu valodā priedēklim *no-* ir atzīta vērtējoša funkcija, kas izriet no aspektuālas nozīmes ‘mazliet’ (Петрухина 2000, 147–151; Караванов 2006; Мустайоки & Пуссинен 2008). Balstoties uz Alekseja Karavanova (*Алексей Караванов*) ideju, ka krievu *no-* verbus var salīdzināt ar deminutīviem (Караванов 2006, 107), arī latviešu valodā saskatāma *pa-* verbu līdzība ar deminutīviem, jo „darbības mazums” un „priekšmeta mazums” izsaka līdzīgu vērtējošu nozīmi.

Latviešu *pa-* vārdiem Velta Staltmane lieto apzīmējumu *pamazinājuma* jeb *deminutīvā nozīme*, to būtību plašāk neaplūkojot (Staltmane 1958, 233). Savukārt valodas kultūrā šis priedēklis ir vairākkārt kritizēts (Riekstiņa 1974, 25–26; Freimane 1993, 158; Kušķis 2006, 55–56), jo tas norāda uz „nenopietnu, paviršu attieksmi pret darbību” (Freimane 1993, 158).

Kā zināms, praksē deminutīvi bieži apzīmē nevis reālo priekšmeta mazumu, bet runātāja subjektīvo vērtējumu. Tas pats sakāms arī par *pa-* vārdiem, kas apzīmē īslaicīgu, zemas intensitātes (*atenuatīvu*, resp., pavājinātu) darbību, kas mēdz būt visai subjektīva.

Pa- vārdus bieži pavada laika akuzatīvs, kas norāda uz nelielu darbības ilgumu. Piem., izvēloties *padzīvot* vai *nodzīvot* *Latvijā četrus mēnešus*, runātājs uztver četrus mēnešus kā īsu vai ilgu laikposmu. Laika akuzatīvs, lai gan salīdzināms ar konkrētu un objektīvu „darbības izmēru”, var saistīties gan ar pamatverbu, gan ar *pa-* vārdu. Kaut gan laika ierobežojuma nozīmes saistība ar deminutīvo nozīmi nav norādīta (Staltmane 1958, 234), nākamajos piemēros *pa-* vārdi pretstatā pamatvārdiem var norādīt ne tikai uz darbības ilgumu, bet arī uz runātāja subjektīvu darbības vai parādību vērtējumu:

Manam treniņdarbam nebija īstas sistēmas. Trīs dienas trenējos, un tad divas dienas atpūtos. Tad vēl trīs dienas patrenējos un braucu uz turnīru. (..) Pēdējās trīs dienās es nopietni trenējos un, lūk, rezultāts. (Diena. 28.04.2010.)

Šajā piemērā laika akuzatīvs *trīs dienas* attiecas gan uz pamatverbu, gan *pa-* vārdu. Šeit runa nav tikai par darbības imperfektīvā un perfektīvā aspekta atšķirību. Priedēkļa esamība nosaka runātāja attieksmi pret treniņu un trīs dienu treniņa atšķirīgu kvalitāti: agrāk sportists trīs dienas trenējās, bet trīs dienas pēc divu dienu atpūtas un pirms paša turnīra trenējās citādi – bez pienācīgas pašatdeves – nesusniedza atbilstošu rezultātu.

Piektdien importa nacboļševiki uztika Pēterbaznīcas tornī un divas stundas tur demonstrēja. Divas stundas pademonstrējuši un brangi nosaluši, padevās policijai. (Jaunā Avīze. 20.11.2000.)

Līdzīgu ainu rāda šie teikumi par divas stundas ilgu demonstrāciju, kas izteikta ar pamatverbu *demonstrēt* un *pa-* vārdu. Ar pamatverbu norādīts vispārīgs notikuma fakts, bet *pa-* vārds kopā ar vērtējošu vārdu *brangi* spilgti parāda rakstītāja ironisko attieksmi pret notikumu vai tā dalībniekiem.

Kaut gan subjektīvais vērtējums biežāk izrādās negatīvs, tas var būt arī pozitīvs:

Iveta atklāj, ka viņai patīk dažādas ķermeņa kopšanas procedūras: parīvēties, pamasēties, ar skrubjiem padarboties, kontrastdušā ieiet. (Mājas Viesis. 11.09.2010.)

Salīdzinot ar *masēties*, *pamasēties* kopā ar citiem *pa-* vārdiem ne tikai apzīmē *atenuatīvu* darbību, bet arī norāda uz darbības veicējas pozitīvo attieksmi pret ķermeņa kopšanas procedūru. *Pa-* vārdi var būt aizstāti ar pamatvārdiem, jo subjektīvā vērtējuma izpausme neietekmē teikuma propozīciju.

Dažreiz *pa-* vārda apzīmēta parādība nemaz nevar būt saistīta ar īstenību un semantiku ‘mazliet’, bet vienkārši norāda uz autora subjektīvo vērtējumu. Kad

2008. gadā Krievijas karaspēks uzbruka Gruzijai, tika lietots gan pamatverbs *bombardēt*, gan *sa-* verbs, gan *pa-* verbs:

„Kopumā Gruziju *bombardēja* 75 reizes. (..) *Bombardēja* visu Gruziju. *Kāpēc?*”. (Mājas Viesis. 07.08.2009.)

„*Viņi* (Krievijas karavīri – autora piezīme) *visu ir nozaguši. Viņi visu ir sabombardējuši.* (..)” *teicis kāds Gori iedzīvotājs.* (Latvijas Avīze. 22.08.2008.)

.. *vienreiz pavizinājusies ar tankiem citas neatkarīgas valsts teritorijā, vienreiz to pabombardējusi un paslaktējusi tur cilvēkus* (..), *Krievija, iespējams, to gribēs darīt vēl un vēl.* (Diena. 12.08.2008.)

Kā izriet no pirmajiem diviem piemēriem, 75 reižu bombardēšana, kas aptvērusi visu Gruziju, nemaz nav iedomājama ar darbības vāju intensitāti vai īslaicīgumu. *Pa-* verbā rakstītājs atspoguļo savu negatīvo attieksmi pret darbības subjektu. Turklāt teikumā lietoti citi *pa-* verbi *pavizinājusies* un *paslaktējusi*, kas tekstā veic to pašu vērtējošo funkciju. Līdzīgs skaidrojums sniedzams šiem piemēriem:

.. *Lietuvas futbola fani sestdien Slokā demolēja tribīnes.* (NRA. 03.06.2008.)

Pagaidām futbola fanu izdemolēto Jūrmalas stadiona tribīņu remontu apmaksās Latvijas Futbola federācija. (Turpat)

„*Tas, ka sestdien stadionu pademolēja huligāni, nenozīmē, ka* (..) *vairāk neļausim Slokā rīkot futbola spēles. Huligāni ir visur, un ar to diemžēl jārēķinās.*” (Turpat)

Imperfektīvais pamatverbs vispārīgi apraksta pašu notikumu, savukārt perfektīvais *iz-* verbs attiecas uz kārtīgi sabojātajām tribīnēm. Bet stadiona pārstāvis, lietojot *pa-* verbu, negatīvi vērtē huligānu rīcību vai nepieņem to par nopietnu.

Secinājums un perspektīvas

Valodas kultūrai pretstatot internacionālismu prefiksāciju kā valodisku darbību un priedēkļus kā „nacionalizācijas” līdzekļus, mūsu priekšā parādās pretrunīga aina. Ja priedēkļi „latvisko” internacionālismus, tos iekļaujot valodas leksikas sistēmā, domājams, ka valodas „latviskošanās” tieksme ir attaisnojama: priedēkļi piešķir pamatverbam aspektuālu semantiku (resp., priedēkls *no-* – aspektuālo opozīciju un priedēkls *pa-* – atsevišķu atenuatīvu aspektu), kas reprezentē noteiktu pasaules uztveres atspoguļojumu latviešu valodas sistēmā. Valodiskas darbības un valodas kultūras pretstats parāda, ka valodas kultūra var ierobežot šo valodisko darbību tieši tādēļ, ka prefiksācijai piemīt teksta individualizācijas pārsvars: aspektuālās opozīcijas izpaušme, subjektīvā vērtējuma izpaušme, ekspresivitāte un prefiksācijas jaunrades raksturs. Tādi subjektīvie faktori būtu jāņem vērā latviešu valodas priedēkļu pētījumā no aspektoloģijas un vārddarināšanas viedokļa.

Saīsinājumi

VLKK *Valstybinė lietuvių kalbos komisija*

VPSV *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

Literatūra

1. Авилова, Нина. 1968. Двувидовые глаголы с заимствованной основой в русском литературном языке. *Вопросы языкознания*. 5. Москва: Академия наук СССР, 66–78.
2. Апресян, Юрий. 1986. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. *Семантика и информатика*. 28. Москва: Наука, 5–33.
3. Arkadiev, Peter. 2011. Aspect and actionality in Lithuanian on a typological background. *Langues baltiques, langues slaves*. Paris: CNRS Editions, 61–92.
4. Augstkalne, Rūta. 1968. Vērojumi un ierosinājumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 4. Rīga: Liesma, 69–74.
5. Бондарко, Александр. 1976. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука.
6. Comrie, Bernard. 1976. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University.
7. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
8. Horiguchi, Daiki. 2011. Prefixation of foreign-origin verbs in Latvian. *Res Humanitariae*. 10. Klaipēda: Klaipēdos universitetas, 216–233.
9. Horigučī, Daiki. 2011. Perfektīvie citvalodu izcelsmes *no-* verbi plašsaziņas līdzekļos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 100–108.
10. Иванова, Калина. 1964. Към въпроса за префиксацията на двувидовите глаголи от чужд произход в съвременния български език. *Известия на Института за български език*. 11. София: Българската академия на науките, 245–251.
11. Исаченко, Александр. 1960. *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. Часть вторая*. Братислава: Словацкая Академия наук.
12. Janda, Laura. 1984. *A semantic analysis of the Russian verbal prefixes ZA-, PERE-, DO-, and OT-*. Ph. D. Dissertation. Los Angeles: University of California.
13. Kalna, Baiba. 1988. Kļūdas priedēkļverbu lietošanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 24. Rīga: Liesma, 124–127.
14. Kalnača, Andra. 2004. Darbības vārda veida kategorijas realizācija latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: Latviešu valodas institūts, 5–34.
15. Караванов, Алексей. 2006. Денотативный и модусный аспекты семантики аттенуативности. *Вестник Московского университета*. Серия 9. Филология, № 4. Москва: Московский государственный университет, 104–111.
16. Kudlińska, Halina. 1988. Dwuaspektowe czasowniki pochodzenia obcego we współczesnym języku polskim. *Rozprawy Komisji Językowej*. 34. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 121–127.
17. Kušķis, Jānis. 2006. *Mūsu valoda*. Rīga: Antava.
18. Kušķis, Jānis. 2009. *Mūsu valoda*. II. Rīga: Latvietis.
19. Lasic, Margarita. 1976. Prefixation of borrowed verbs in Serbocroatian. *The Slavic and East European Journal*. Vol. 20. No. 1. Los Angeles: American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, 50–59.
20. Лебедь, Светлана. 1983. Глаголы иноязычного происхождения в видовой системе современного чешского языка (в сопоставлении с русским). *Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками*. Москва: Московский университет, 129–151.

21. L'Hermitte, René. 1968. Tendances de la morphologie verbale en russe moderne. *Communications de la délégation française et de la délégation suisse au VI Congrès International des slavistes*. Paris: Institut des études slaves, 75–84.
22. Лукьянова, Нина. 1986. *Экспрессивная лексика разговорного употребления. Проблемы семантики*. Москва: Наука.
23. Magner, Thomas. 1962. Aspectual variations in Russian and Serbocroatian. *Language*. 39. No. 3. Baltimore: Linguistic Society of America, 621–630.
24. Маслов, Юрий. 1978. К основаниям сопоставительной аспектологии. *Вопросы сопоставительной аспектологии*. Ленинград: Ленинградский университет, 4–44.
25. Маслов, Юрий. 1984. *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Ленинградский университет.
26. Mitrinović, Vera. 1990. Fonctionnement de l'aspect dans les verbes d'emprunt en polonais et en serbo-croate. *Revue des études slaves*. 62. Paris: Institut des études slaves, 887–897.
27. Мустайоки, Арто, Пуссинен, Ольга. 2008. Об экспансии глагольной приставки ПО в современном русском языке. *Slavica Helsingiensia*. 34. Helsinki: University of Helsinki, 247–275.
28. Мучник, Иосиф. 1966. Развитие системы двувидовых глаголов в современном русском языке. *Вопросы языкознания*. 1. Москва: Академия наук СССР, 61–75.
29. Мучник, Иосиф. 1971. *Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке*. Москва: Наука.
30. Ozola, Ārija. 1984. Par priedēkļa *no-* lietošanu pabeigtības nozīmē vietā un nevietā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 20. Rīga: Liesma, 128–138.
31. Петрухина, Елена. 2000. *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками*. Москва: Московский государственный университет.
32. Piernikarski, Cezar. 1969. *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*. Wrocław: Polska Akademia Nauk.
33. Piernikarski, Cezar. 1975. *Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim na tle rodzajów akcji w językach słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
34. Riekstiņa, Rūta. 1974. Nepareizs priedēkļa lietojums verba formās. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 10. Rīga: Liesma, 22–26.
35. Russell, Pamela. 1986. *Quantification in verbal prefixation: the prefix NA-*. Ph.D. dissertation. Los Angeles: University of California.
36. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
37. Staltmane, Velta. 1958. *Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā*. Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
38. Стевановић, Михаило. 1951–1952. *Замаскирати, закамouflirati, сконцентрисати...* *Наш језик*. 3. Београд: Институт за србскохрватски језик, 303–308.
39. *Svešvārdu vārdnīca*. 2008. Atb. red. Daina Nātiņa. Rīga: Avots.
40. Svobodová, Diana. 2007. *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.

41. Šmidebergs, Imants. 2008. Par verbiem ar lieku priedēkli. *Linguistica Lettica*. 17. Rīga: Latviešu valodas institūts, 104–112.
42. Vajda, Edward. 1987. *Constraints on Aspectual Pairing in the Russian verb*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of philology. Washington: University of Washington.
43. *Valstybinė lietuvių kalbos komisija*. Pieejams: <http://vlkk.lt/lit/klaidos/zodyno4.html>
44. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
45. Земская, Елена. 2009. *Словообразование как деятельность*. 4-ое издание. Москва: URSS.

Summary

Prefixation of borrowed verbs (mostly internationalisms) in Latvian is an active word-formational process, where we find the activity character of prefixation as linguistic activity and the speaker's involvement in derivation of new prefixal derivatives based on analogy. We discuss prefixation of internationalisms in Latvian in contrast to the culture of language, because this question has not been enough discussed neither in aspectology nor word-formation, but only evaluated negatively in culture of language. Further we focus on two prefixes *no-* and *pa-*.

The prefix *no-* is most productively added to borrowed verbs (40,0%) and most criticized in culture of language for its redundant accentuation of perfectivity, which is not desirable for most borrowed verbs.

The prefix *pa-* is criticized in culture of language because it adds an unserious meaning to the action. Just like diminutives denoting some subjective evaluation besides the smallness of an object, *pa-*verbs express the smallness of action and the speaker's subjective evaluation.

Prefixes include borrowed verbs in the lexical system of the language, adding at the same time to the verbs certain way of recognizing the world – in these cases with *no-* and *pa-* the aspectual viewpoint and subjective evaluation – and „latvianize” therefore foreign words. Paradoxally, however, the culture of language manifests itself against this linguistic activity, because the prevalence of individualization of text (expression of aspectual opposition, expression of subjective evaluation, expressivity, creativeness of prefixation) is inherent for this kind of prefixation.

Atgriezeniskuma formālie rādītāji latviešu valodā

Reflexivity markers in Latvian

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: kalnaca@latnet.lv

Atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēmas apraksts latviešu valodniecībā līdz šim nav bijis īpašas izpētes objekts. Tradicionāli par atgriezenisko formantu latviešu valodā uzskatītas darbības vārdu (arī divdabju un lietvārdu) atgriezeniskās galotnes, izlokšņu aprakstā arī prefiksāli elementi starp darbības vārda priedēkli un sakni. Šis pētījums ir mēģinājums, pamatojoties uz tipoloģiskās valodniecības atziņām, interpretēt atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēmu plašāk – respektējot ne tikai morfēmiskus elementus, bet arī darbības vārdu sintaktisko un semantisko saikni ar vietniekvārdiem *sevi*, *sev* un *pats*. Atgriezeniskuma formālo rādītāju tipoloģijā izmantoti arī īpaši termini – *vieglais rādītājs* (afikss), *smagais rādītājs* (atgriezeniskais vietniekvārds), *supersmagais rādītājs* (*noteiktais vietniekvārds*); terminu izvēle un precizēšana ir turpmāku pētījumu un diskusiju objekts.

Atslēgvārdi: atgriezeniskie darbības vārdi, atgriezeniskie vietniekvārdi, atgriezeniskie afiksi, darītājs, cietējs.

Ideja par atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēmas aprakstu radusies, vairākus gadus analizējot latviešu valodas atgriezenisko darbības vārdu formālās un semantiskās pazīmes, kā arī gramatiskās funkcijas (sk. Kalnača 2004; Kalnača 2006; Kalnača 2009; Kalnača 2011). Minētā sistēma īsi aplūkota arī pētījumā *Semantics and Distribution of Latvian Reflexive Verbs*, kas veikts kopīgi ar Ilzi Lokmani (Kalnača, Lokmane 2012, 232–235), taču raksta ierobežotā apjoma dēļ analīzi nav bijis iespējams izvērst plašāk. Šai rakstā piedāvāts plašāks latviešu valodā iespējamo atgriezeniskuma rādītāju apraksts tipoloģiskā skatījumā, izmantojot arī gramatizēšanās teorijas atziņas.

Rakstā tuvāk tiks aplūkoti dažādi atgriezeniskuma izteikšanas formālie rādītāji darbības vārda sistēmā – gan atgriezeniskais formants *-s* (abstrahējoties no konkrētām gramatiskām formām, ar kurām šis formants parasti ir saistīts), gan vietniekvārdi *sevis* un *pats*. Latviešu valodā iespējami arī atgriezeniski lietvārdi un divdabji, taču funkcionāli tie ir atgriezeniskuma semantiska un arī gramatiskā perifērija un šai rakstā netiek iztirzāti (par to plašāk sk. Kalnača, Lokmane 2010).

Latviešu valodā par atgriezeniskuma formālo rādītāju parasti uzskatīts *atgriezeniskais formants* – afikss, „kas sākotnēji norādījis, ka darbība vērsas atpakaļ uz darītāju. Mūsdienu latviešu valodā atgriezeniskais formants parasti ir galotne, piem., *mazgā-ties*, *cel-ties*; *mazgāšan-ūs*, *celšan-ūs*, daļā izlokšņu – arī prefiksāls

elements starp darbības vārda priedēkli un sakni, piem., vidus dialekta kursiskajās izloksnēs *sa-sa-runāt* ‘sarunāties’, *ap-sa-stāt* ‘apstāties’ (VPSV 2007, 52).

Šai pētījumā, kā jau minēts iepriekš, par atgriezenisko formantu uzskatīts tikai *-s* kā vārdu un vārdformu noslēdzošais elements, ne latviešu valodniecībā tradicionāli segmentētās darbības vārdu, divdabju un lietvārdu atgriezeniskās galotnes vai piedēkļi (par atgriezenisko formantu segmentācijas problemātiku plašāk sk. Kalnača 2004, 51–59). Formants *-s* ir sākotnējā atgriezeniskā vietniekvārda *si apokopēts reducējums un funkcionē kā latviešu valodai netipiska aglutinatīva morfēma (Endzelīns 1982, 585–586; Veidemane 1972, 440; Kalnača 2004, 52).

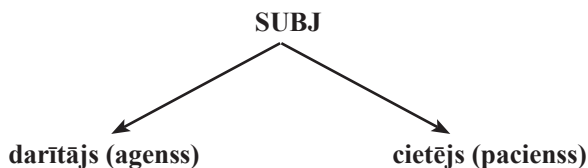
Vēsturiski atgriezeniskums ir bijis saistīts ar darbības vārda sistēmu, izsakot pārejošu darbību, kurā darītājs (agenss) un cietējs (pacienss) sakrīt, resp., darbības subjekts un objekts ir viens un tas pats, t. i., tie ir koreferenti, turklāt darbība ir koncentrēta subjekta sfērā (Kemmer 1993; Haspelmath 2002; Knyazyev 2007; sk. arī Veidemane 1972). Martins Haspelmaths (*Martin Haspelmath*) shematiski to attēlo šādi (Haspelmath 2002, 213):

1) pārejošiem darbības vārdiem:

‘A iedarbojas uz B’

2) atgriezeniskiem darbības vārdiem:

‘A iedarbojas pats uz sevi’

Šāda atgriezeniskuma funkcija tiek uzskatīta par prototipisku, un tā dažādā veidā gramatizējusies daudzās pasaules valodās – gan ar īpašu atgriezenisku vietniekvārdu palīdzību, gan ar lietvārdiem, kas nosauc ķermeni, galvu, dvēseli, ādu utt. un par atgriezeniskuma formālajiem rādītājiem kļuvuši metonīmijas ceļā (Schladt 2000; König & Siemund & Töpper 2008).

Šai rakstā tiek aplūkota tikai atgriezenisku darbības vārdu prototipiskā nozīme – subjekta un objekta koreference –, jo visas citas nozīmes ir gramatiski un leksiski polisēmiskas attiecībā pret atgriezenisko prototipu, arī reciproka jeb savstarpējas darbības nozīme (sk. Geniušienē 1983; Kemmer 1993; Kalnača, Lokmane 2012 u. c.). No tipoloģiskā viedokļa raugoties, atgriezeniskuma formālo rādītāju latviešu valodā ir vairāk nekā tikai tradicionāli aprakstītie atgriezeniskie formanti, resp., atgriezeniskā galotne un izloksnēs arī prefiksāls elements. Lai to pierādītu, jāpaskatās atgriezeniskuma formālo rādītāju apraksta vēsturē.

Džons Heimens (*John Haiman*) 20. gs. 80. gados rakstā *Iconic and economic motivation* (Haiman 1983) ir izteicis ideju par divējādu atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēmu valodu tipoloģiskā sastatījumā – *reducētajiem rādītājiem* (*reduced markers*), kas ir morfēmas resp. afiksi, un *pilnajiem rādītājiem* (*full markers*), kas ir leksiskas vienības (indoeiropiešu valodās – vietniekvārdi) blakus darbības vārdam. Tā, piem., salīdzinot latviešu un vācu valodu, redzams, ka latviešu valodā atgriezeniskumu izsaka reducētais rādītājs – afikss, vācu valodā – pilnais rādītājs, t. i., vietniekvārds:

- (1) latviešu valodā   *mazgātie-s* < *mazgātie-si < *mazgātie si
vācu valodā   *sich waschen* ‘mazgāties’

Par divējādu atgriezenisko rādītāju esamību valodā var runāt arī tad, ja valodā blakus t. s. sintētiskajiem atgriezeniskajiem darbības vārdiem iespējamas arī sintaktiskas konstrukcijas, kur izteicējam (pārejošam darbības vārdam) piesaistīts papildinātājs – indoeiropiešu valodās vietniekvārds akuzatīvā (vai, retāk, datīvā), kurš norāda uz subjekta un objekta koreferenci (Haiman 1983; sk. arī Kemmer 1993, 25):

- (2) *Es skato-s spogulī.*
Es redzu sevi spogulī.

Respektīvi, ar šādu dalījumu tiek precizēti vairāk un mazāk gramatizējušies atgriezeniskuma formālie rādītāji – atgriezeniskas morfēmas un atgriezeniski vietniekvārdi tiešā vai, retāk, netiešā, objekta funkcijā. Līdzīgs viedoklis pausts arī Leonarda M. Falca (*Leonard M. Faltz*) monogrāfijā *Reflexivization. A Study in Universal Syntax* (Faltz 1985), gan lietojot citu terminoloģiju – *primārā un sekundārā stratēģija* reducēto un pilno rādītāju vietā.

Dž. Heimena ideju tālāk attīstījusi Sjūzene Kemmere (*Suzanne Kemmer*) pētījumā *The Middle Voice* (Kemmer 1993), kur sniegts valodu tipoloģisks dalījums atkarībā no atgriezeniskuma formālajiem rādītājiem, kā arī tie šķirti ne tikai pēc gramatizēšanās pakāpes, bet arī pēc savstarpējas radniecības (Kemmer 1993, 24–28). Precizēta arī terminoloģija – *reducētā* un *pilnā rādītāja* vietā tiek lietoti termini *vieglais* un *smagais rādītājs* (*light and heavy marker*) (Kemmer 1993, 251). Valodas, kurās pārstāvēts vai nu tikai vieglais, vai arī tikai smagais rādītāju tips, uzskatītas par vienas formas atgriezeniskuma sistēmu, piem., vācu, angļu, franču valoda. Savukārt valodas, kurās ir divējādi formālie rādītāji, uzskatītas par divu formu atgriezeniskuma sistēmu, piem., latīņu, krievu, turku, flāmu, norvēģu u. c. Latviešu un lietuviešu valodā saskatāma divu formu atgriezeniskuma sistēma (par to sk. arī Geniušienē 1987, 26). Šī tipa valodās atgriezeniskuma formālie rādītāji var būt divējādi atkarībā no savstarpējas etimoloģiskās radniecības (Kemmer 1993, 25–26; Knjazev 2007, 260; piemēri no Kemmer 1993, 25 un Enger, Nessel 1999, 31):

- 1) radniecīgi – parasti vienas cilmes (piem., atgriezenisks vietniekvārds un no tā izveidojies afikss):

	<i>krievu valoda</i>	<i>norvēģu valoda</i>
<i>smagais</i>	<i>sebjā</i>	<i>seg</i>
<i>vieglais</i>	<i>-sja</i>	<i>-s</i>

2) neradniecīgi – atgriezeniskuma rādītāji cēlušies no dažādām leksēmām:

	<i>latīņu valoda</i>	<i>turku valoda</i>
<i>smagais</i>	<i>se</i>	<i>kendi-</i>
<i>vieglais</i>	<i>-r</i>	<i>-in-</i>

Hanss-Ūlavs Engers (*Hans-Olav Enger*) un Tūre Nesets (*Tore Nessel*), pamatojoties uz norvēģu valodas materiālu, ir papildinājuši Dž. Heimena un S. Kemmeres atgriezeniskuma formālo rādītāju tipoloģisko sistēmu ar trešo elementu – *supersmago rādītāju* (*super heavy marker*) (Enger, Nessel 1999). Supersmagais rādītājs ir īpaša leksēma, visbiežāk vietniekvārds, bet var būt arī lietvārds, kas kalpo kā papildu norāde uz subjekta paša attiecībā uz sevi veiktu darbību, piem., norvēģu valodā:

(3) <i>Jeg</i>	<i>elsker</i>	<i>meg</i>	<i>selv</i>
ES.NOM	mīlēt.PRS.1SG	pats.NOM	sevi.ACC
‘Es mīlu pats sevi’			
(4) <i>Jens</i>	<i>hater</i>	<i>seg</i>	<i>selv</i>
JENS.NOM	ienīst.PRS.3SG	pats.NOM	sevi.ACC
‘Jens ienīst pats sevi’			

Attiecīgi arī supersmagos atgriezeniskuma rādītājus atkarībā no konkrētas valodas var tipoloģizēt kā radniecīgus, kā, piem., norvēģu valodā, un neradniecīgus, kā, piem., latviešu *pats sevi*, *pats sev* vai krievu valodā *sam sebja* ‘pats sevi’, *sam sebe* ‘pats sev’.

Ne visi valodnieki atbalsta šādu supersmago atgriezeniskuma rādītāju postulēšanu. Supersmagais atgriezeniskuma rādītājs valodniecībā interpretēts arī kā emfātiskais atgriezeniskais vietniekvārds jeb *pastiprinātājs* (*intensifier*), jo funkcionāli tas vismaz daļā valodu īpaši akcentē darbības orientāciju subjekta sfērā un pastiprina atgriezeniskā vietniekvārda izteikto nozīmi (König & Siemund & Töpper 2008). Taču šāds pastiprinātājs nav obligāts un teikuma saturu būtiski neiespaido. Tādējādi tiek ieteikts funkcionāli šķirt emfātiskus subjekta sfēras pastiprinātājus no atgriezeniskuma formālajiem rādītājiem, kaut gan ir valodas, kur šis šķīrums ne vienmēr iespējams – piem., norvēģu, arī angļu valodā, jo atgriezeniskuma formālais rādītājs vēsturiski ir divu vietniekvārdu saliktenis, t. i., smagā un supersmagā rādītāja kombinācija, piem., angļu valodā *oneself*, *myself*, *yourself*, *herself*, *himself*.

Supersmagā rādītāja neobligātu pastiprinātāja funkciju apliecina arī latviešu valodas piemēri (turklāt latviešu valodā *smagais* un *supersmagais* atgriezeniskuma rādītājs var būt novietots gan pa kreisi, gan pa labi no izteicēja; supersmagajam rādītājam iespējams arī saskaņojums ar smago atgriezeniskuma rādītāju akuzatīvā):

(5) <i>smagais</i>	<i>Es redzu sevi spoguļī.</i>
	<i>Es sevi redzu spoguļī.</i>
<i>supersmagais</i>	<i>Es redzu pats sevi spoguļī.</i>
	<i>Es pats sevi redzu spoguļī.</i>
	<i>Es redzu spoguļī sevi pašu.</i>

- (6) *vieglais* *Es saņemos.*
smagais *Es saņemmu sevi rokās.*
Es sevi saņemmu rokās.
supersmagais *Es saņemmu pats sevi rokās.*
Es pats sevi saņemmu rokās.
Es saņemmu rokās sevi pašu.

Taču ir valodas, kur supersmagais rādītājs ir obligāts, piem., norvēģu valodā, sk. arī angļu valodas vārdus *oneself, myself, themselves* u. tml. Tā iepriekš minētais piemērs *Jeg elsker meg selv* ‘Es mīlu pats sevi’ norvēģu valodniecībā tiek interpretēts kā prototipiskā atgriezeniskuma izteicējs, kur abi atgriezeniskie vietniekvārdi ir obligāti. Atgriezeniskie darbības vārdi ar postpozitīvu afiksu *-s* mūsdienu norvēģu valodā parasti tiek lietoti bezpersoniskā, arī pasīva vai kvazipasīva funkcijā (piemēri no Enger, Nesset 1999, 37):

- (7) *Det* *danse-s*
 tas.NOM *dejojot.PRS.3SG-REFL*
 ‘Tas deļojas resp. Tiek deļojts’
- (8) *Lederen* *skrive-s* *av* *redaktøren*
 ievadraksts.NOM *rakstīt.PRS.3SG-REFL* *no* *redaktors.GEN*
 ‘Ievadraksts rakstās no redaktora resp. Ievadrakstu raksta redaktors’

Ja aplūkojam latviešu valodas atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēmu tipoloģiskā aspektā, tad jāatzīst, ka tā neaprobeļojas tikai ar vieglo jeb afiksālo tipu – postpozitīvu atgriezenisko afiksu *-s*. Latviešu valodā ir pārstāvēts gan smagais jeb leksiskais tips, gan supersmagais jeb divkārtējs leksiskais tips, turklāt katrā ir vairākas variācijas. Emma Geņušiene monogrāfijā *The typology of reflexives* (1987) leksiskos rādītājus klasificējusi par *semantiskajiem rādītājiem*, norādot, ka tie iespējami gan baltu (latviešu *sevi*, lietuviešu *save* ‘sevi’), gan slāvu valodās (piem., krievu *sebjā* ‘sevi’) (Geniušienē 1987, 25–26).

Respektēļot dažādas atgriezeniskuma izteikšanas formālās iespēļas, latviešu valodā iespējams izveidot šādu sistēmu:

1) **vieglais jeb afiksālais tips**

- postpozitīvs atgriezeniskais afikss *-s* < *si (neatkarīgi no priedēkļa esamības/neesamības) – *mazgātie-s*, *celtie-s*, *apsietie-s* ‘apsieties priekšautu’, *uzliktie-s* ‘uzlikties cepuri’, *nopirktie-s* ‘nopirkties grāmatu’;
- prepozitīvs atgriezeniskais afikss *-sa-* (*-si-*, *-s-*) starp priedēkli un sakni; mūsdienu latviešu valodā sastopams tikai vidus dialekta kursiskajās izloksnēs un augšzemnieku dialektā – *sa-sa-sarunāt* ‘sarunāties’, *ap-sa-sedzu* ‘apsedzot’, *nuo-sa-mazgāju* ‘nomazgāļos’; *pa-sa-vērt* ‘pavērties’, *na-sa-klauseit* ‘neklausīties’ (piemēri no Ozola 2004, 98–99 un Cibuļš & Leikuma 2003, 73);
- divu afiksu – prepozitīva un postpozitīva – kombinācija *-sa-* (*-si-*, *-s-*) ... *-s*; mūsdienu latviešu valodā sastopama tikai vidus dialekta

kursiskajās izloksnēs un augšzemnieku dialektā – *pa-sa-priecātie-s* ‘papiēcāties’, *ie-sa-klausījo-s* ‘ieklausījos’, *nuo-sa-mūrējušie-s* ‘nomūrējušies resp. nosmērējušies’; *nū-sa-līktī-s* ‘noliekties’, *ap-sa-rauduotī-s* ‘apraudāties’ (piemēri no Ozola 2004, 98–99 un Cibulš & Leikuma 2003, 73);

2) **smagais jeb leksiskais tips**

a) darbības vārda un atgriezeniskā vietniekvārda kombinācija akuzatīvā

Es neieredzu sevi / Es sevi neieredzu

Es pazīstu sevi / Es sevi pazīstu

b) darbības vārda un atgriezeniskā vietniekvārda kombinācija datīvā

Es tīcu sev / Es sev tīcu

Es nopirku sev grāmatu / Es sev nopirku grāmatu

3) **supersmagais jeb divkārtējs leksiskais tips**

a) nesaskaņoti atgriezeniskuma rādītāji

a₁) darbības vārda, vietniekvārda *pats* un atgriezeniskā vietniekvārda kombinācija akuzatīvā

Es neieredzu pats sevi / Es pats sevi neieredzu

Es pazīstu pats sevi / Es pats sevi pazīstu

a₂) darbības vārda, vietniekvārda *pats* un atgriezeniskā vietniekvārda kombinācija datīvā

Es tīcu pats sev / Es pats sev tīcu

Es nopirku pats sev grāmatu / Es pats sev nopirku grāmatu

b) saskaņoti atgriezeniskuma rādītāji

b₁) darbības vārds + atgriezenisks vietniekvārds akuzatīvā + vietniekvārds *pašu*

Es neieredzu sevi pašu

Es pazīstu sevi pašu

b₂) darbības vārds + vietniekvārds *pašam, pašai* + atgriezenisks vietniekvārds datīvā

Es tīcu pašam, -ai sev / Es tīcu sev pašam, -ai

Es pašam, -ai sev nopirku grāmatu / Es nopirku sev pašam, -ai grāmatu

Latviešu valodas trīs atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēma norāda arī uz divējādu sintaktisko konstrukciju pilnīgu vai daļēju gramatizēšanos – pārejošam darbības vārdam piesaistot vai nu tiešu papildinātāju akuzatīvā, vai arī netiešu papildinātāju datīvā. Abos gadījumos iespējama subjekta un objekta koreference. Mūsdienu latviešu valodā gan afiksālajā jeb vieglajā atgriezeniskuma tipā darbības vārdi ar datīva resp. netiešā objekta koreferenci ir samazinājušies, to vietā parastāki ir neatgriezeniskie darbības vārdi (*apsieties priekšautu* – *apsiet priekšautu*, *nopirkties grāmatu* – *nopirkt grāmatu*, *uzlikties cepuri* – *uzlikt cepuri*) (plašāk sk. Kalnača 2009). Taču leksiskajos tipos joprojām ir pārstāvēti abi atgriezeniskuma konstrukciju varianti.

Atgriezenisko elementu dažādas gramatizēšanās pakāpes un šī procesa iemesli valodās, kur ir t. s. divu (vai trīs) formu atgriezeniskuma formālie rādītāji, tradicionāli ir bijis lingvistisku diskusiju objekts. S. Kemmere norāda, ka divu formu valodās vairāk gramatizējušies būs atgriezeniskuma rādītāji, kas piesaistīti cilvēka, resp., dzīvas būtnes, veiktai fiziskai darbībai – parasti tiem kļūstot par vieglajiem rādītājiem (Kemmer 1993, 27–29). Tādi darbības vārdi ir, piem., *mazgāties, slaucīties, celties, ģērbties, skūties, krāsoties, ziesties, ķemmēties, sukāties*. Savukārt darbības vārdiem, kas izsaka cilvēka vizuālu, psihisku vai garīgu darbību, parasti raksturīgs smagais atgriezeniskuma formālais rādītājs, piem.:

krievu valodā (piemērs no Kemmer 1993, 27; Knjazev 2007, 260)

(9)	<i>Viktor</i>	<i>nenavidit</i>	<i>sebja</i>
	Viktors.NOM	neieredzēt. PRS.3SG	SEVIS.GEN
	‘Viktors neieredz sevi’		
	* <i>Viktor nenavidit-sja</i>		

latviešu valodā

- (10) *Es neieredzu sevi*
*Es neieredzo-s
- (11) *Es ticu sev*
*Es tico-s
- (12) *Es redzu sevi spogulī*
**Es redzo-s spogulī*

M. Haspelmaths šādu darbības vārdu semantisko pretstatījumu klasificē par intravertu un ekstravertu darbības vārdu opozīciju (Haspelmath 2004, 2–3). Intraverti ir, piem., darbības vārdi *mazgāt, ģērbt, aizstāvēt*, jo ietver iepriekš paredzamas darbības mērķi. Ekstraverti ir, piem., darbības vārdi *ienīst, kritizēt, redzēt, nogalināt*, kuri ietver mērķi, kas tomēr nav īsti paredzams. Attiecīgi ekstravertajiem darbības vārdiem parasti būs piesaistīts smagais atgriezeniskuma rādītājs (piem., *ienīst sevi, kritizēt sevi, redzēt sevi, nogalināt sevi*), kamēr intravertajiem – vieglais (piem., *mazgātie-s, ģērbtie-s, aizstāvētie-s*). M. Haspelmaths arī norāda uz Dž. Heimena atziņu, ka „iepriekš paredzama darbība tiek kodēta mazāk (resp. ar vieglo rādītāju) nekā neparedzama (resp. ar smago rādītāju)” (Haiman 1983, 807). Tomēr intravertu un ekstravertu darbības vārdu opozīciju un tās izpausmi attiecībā uz atgriezeniskuma norādi par universālu principu nevar uzskatīt, jo, kā minēts M. Haspelmatha pētījumos, datu pārbaude Britu nacionālajā korpusā, Čehu nacionālajā korpusā u. c. valodu korpusos to apliecina tikai daļēji. Protams, ir vērojama tendence, ka parasti (bet ne vienmēr) intravertu darbības vārdu atgriezeniskums tiek kodēts afiksāli, ekstarvertu – leksiski, taču ir arī ļoti daudz atkāpju (Haspelmath 2004, 4). Latviešu valodā arī būtu iespējams postulēt intravertu un ekstravertu darbības vārdu atgriezeniskuma formālo rādītāju opozīcijas tendenci, taču blakus tai ir arī opozīcijas neitralizācija, piem., ekstraverti darbības vārdi ar vieglo rādītāju, piem., *nogalinātie-s*. Opozīcijas neitralizācija arī

varētu būt pārejoši atgriezeniski darbības vārdi, kas saistīti ar cilvēka uztveri un domāšanu, piem., *mācīties, atcerēties, skatīties, iedomāties*.

Secinājumi

1. Atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēma latviešu valodā atbilst t. s. universālajai tipoloģijai – tā ir divu formu sistēma ar radniecīgiem formālajiem rādītājiem (pēc S. Kemmeres dalījuma). Ja pēc Engera un Neseta koncepcijas šķir arī trešo formu – supersmago jeb divkārtēju leksisko rādītāju, tad tas nav radniecīgs ar vieglā un smagā tipa rādītājiem, jo vietniekvārds *pats* etimoloģiski nav saistīts ar *-s* un *sevi*. Tādējādi atgriezeniskuma formālo rādītāju sistēma latviešu valodā ir šāda:

vieglais (afiksālais)

-s, -sa- (-si-, -s-), -sa-(-si-, -s-) ... -s

smagais (leksiskais)

*darbības vārds + sevi, darbības vārds
+ sev kombinācijas*

supersmagais (divkārtējs leksiskais)

*darbības vārds + pats + sevi, darbības
vārds + pats + sev kombinācijas*

2. Pētījuma gaitā konstatēts, ka latviešu valodas sistēmu iespējams interpretēt daudzveidīgāk, nekā to piedāvā universālā tipoloģija. Daļēji tas skaidrojams ar faktu, ka latviešu valodā afiksāli un leksiski tiek marķēta gan akuzatīva, gan datīva atgriezeniskā konstrukcija, kā arī formāli sazarojies afiksālais tips.
3. Turpmāk pētāmas ir vietniekvārda *pats* funkcijas atgriezeniskuma marķēšanā, īpašu uzmanību pievēršot teikumiem, kur *pats* ir bez citiem atgriezeniskuma rādītājiem (*Es pati atvēru logu; Es pati nokāpu pa kāpnēm* u. tml.). Vietniekvārda *pats* pamatfunkcija latviešu valodā ir subjekta sfēras pastiprinājums, t. i., tam parasti ir emfātisks vai pastiprinošs lietojums, taču būtu noskaidrojams, cik lielā mērā tas saistīts ar atgriezeniskumu.

Saīsinājumi

ACC akuzatīvs

GEN ģenitīvs

NOM nominatīvs

PRS tagadne

REFL atgriezenisks

SG vienskaitlis

VPSV Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Cibuļš, Juris, Leikuma, Lidija. 2003. *Vasals! Latgaliešu valodas mācība*. Rīga: n.i.m.s.

2. Endzelīns, Jānis. 1982. Baltu valodas skaņas un formas. *Darbu izlase*. IV₂. Rīga: Zinātne, 411–619.
3. Enger, Hans-Olav & Tore, Nessel. 1999. The value of cognitive grammar in typological studies: the case of Norwegian and Russian Passive, Middle and Reflexive. *Nordic Journal of Linguistics*. Vol. 22, 27–60.
4. Faltz, Leonard. M. 1985. *Reflexivization: A Study in Universal Syntax*. New York & London: Garland Publishing, Inc.
5. Geniušienė, Emma. 1987. *The typology of reflexives*. Mouton de Gruyter.
6. Haiman, John. 1983. Iconic and economic motivation. *Language*. Vol. 59, 781–819.
7. Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Hodder Education, part of Hachette Livre, UK.
8. Haspelmath, Martin. 2004. A frequentist explanation of some universals of reflexive marking. *Reciprocity and Reflexivity – Description, Typology and Theory*. Freie Universität Berlin, 1–3 October 2004. Pieejams: <http://www.eva.mpg.de/lingua/staff/haspelmath/pdf/ReflexiveMarkingLD.pdf>
9. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
10. Kalnača, Andra. 2006. Reflexivity and Transitivity of Latvian Verb. *Humanities and Social Sciences*. 1 (47). Rīga: University of Latvia, 92–101.
11. Kalnača, Andra. 2009. Atgriezeniskie darbības vārdi gramatizācijas un leksikalizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 76–83.
12. Kalnača, Andra. 2011. Kārtas kategorija darbības vārdu sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 134–142.
13. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2010. Defective Paradigms of Reflexive Nouns and Participles in Latvian. *Defective Paradigms: Missing forms and what they tell us. Proceedings of the British Academy*. No. 163. Ed. by Corbett, G., Baerman, M., Brown, D. Oxford: Oxford University Press, 53–67.
14. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2012. Semantics and Distribution of Latvian Reflexive Verbs. *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. Ed. by Usonienė, A., Nau, N., Dabašinskienė, I. Cambridge Scholars Publishing, 231–259.
15. Kemmer, Suzanne. 1993. *The Middle Voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
16. Knyazyev, Y. P. 2007. *Grammaticheskaya syemantika*. Moskva: Yaziki slavyanskikh kul'tur.
17. König, Ekkehard. & Peter, Siemund (with Töpfer, Stephan). 2008. Intensifiers and reflexive Pronouns. In: Haspelmath, M. & Dryer, M. S. & Gil, D. & Comrie, B. (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 47. Pieejams: <http://wals.info/feature/47> (skatīts 13.02.2011.).
18. Ozola, Ieva. 2004. Turpat blakus Rucavai: Sventājas latviešu izloksne. *Mana novada valoda. Lejaskurzeme*. Liepāja: LiePA, 92–109.
19. Schladt, Mathias. 2000. The typology and grammaticalization of reflexives. *Reflexives. Forms and Functions*. Frajzyngier, Z. & Curl, T. S. (eds.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 103–124.

20. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
21. Veidemane, Ruta. 1972. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam (1873–1973)*. Rīga: Zinātne, 427–442.

Summary

Latvian has different types of reflexive markers – the *light form* – a verbal affix, the *heavy form* and *superheavy form*, which are usually pronominal. In Standard Latvian the light reflexive marker is expressed by the final *-s* in verbal finite and non-finite forms. In Latvian subdialects, in prefixed verbs the light reflexive marker stands between the prefix and the root, e.g., *sa-sa-runāt* ‘to speak’ (Standard Latvian *sarunāties*) in Couronian subdialects of the Middle Dialect, *na-sa-klauseit* ‘not to listen’ (Standard Latvian *neklusīties*) in the High Latvian Dialect. The light marker can occur twice – the element *-sa-* between the prefix and the root as well as the final *-s*: *pa-sa-priecāties* ‘to be happy’ (Standard Latvian *papriecāties*), *ap-sa-rauduotī-s* ‘to start crying’ (Standard Latvian *apraudāties*). Heavy reflexive markers in Latvian are attested in the form of the reflexive pronoun *sevi* (ACC) or *sev* (DAT): *es neieredzu sevi* ‘I hate myself’, *es nopirku sev grāmatu* ‘I bought myself a book’. Superheavy reflexive markers in Latvian take the form of a cluster of two pronominals – the emphatic pronoun *pats/pati* (NOM) + reflexive pronoun *sevi* (ACC) or *sev* (DAT): *es neieredzu pats sevi / sevi pats* ‘I hate myself (male speaker)’, *es nopirku pati sev / sev pati grāmatu* ‘I bought myself a book (female speaker)’. Examples with *pašu* (ACC) and *pašam, pašai* (DAT) in the cluster of pronominals also attested.

Partikula *SAK* un modalitāte

Particle SAK 'that is to say' and modality

Liene Kalviša

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *lienek@lanet.lv*

Latviešu valodā partikulu galvenā funkcija ir saistīta ar epistēmiskās modalitātes izteikšanu, tomēr atkarībā no konteksta vai runas situācijas atsevišķas partikulas var izteikt arī evidenciālu nozīmi. Partikulu kā evidencialitātes marķētāju analīze ir aktuāls un problemātisks jautājums, jo analīzes gaitā cieši saskaras evidencialitātes un epistēmiskās modalitātes jēdziens, kuru savstarpējās attiecības ir viens no visvairāk diskutētajiem evidencialitātes jēdziena teorētiskajiem jautājumiem. Partikulu saistība ar evidencialitātes marķēšanu vērtējama kā kontekstuāla un sekundāra parādība, jo to galvenā funkcija ir izteikt epistēmisko modalitāti. Tā kā partikulu funkcijas izpaužas tikai kontekstā, arī to saistība ar evidenciālas nozīmes marķēšanu fiksējama tikai plašākā teksta daļā.

Rakstā tuvāk aplūkota partikula *sak* un tās modālās funkcijas. Partikula *sak* radusies darbības vārda formas *saka* leksikalizācijas rezultātā. Šī partikula norāda uz domas aptuvenu izpaušmi, minējumu vai piedēvējumu. Partikula *sak* savā semantikā daļēji saglabājusi darbības vārda *sacīt* dabu, tādējādi katrā izteikumā *sak* vienlaikus ietver gan darbības vārda semantiku, gan partikulas modālo nozīmi. Izteikumos ar partikulu *sak* dominē epistēmiskā modalitāte vai epistēmiskās modalitātes un evidencialitātes nozīmju savstarpēja mijiedarbe.

Atslēgvārdi: partikulas, epistēmiskā modalitāte, evidencialitāte, teksta autors, domu piedēvējums, darbības vārda semantika.

Partikula *sak* ir atšķirīga no pārējām latviešu valodas partikulām tieši savas semantikas un lietojuma dēļ. Atšķirībā no pārējām partikulām, kas izsaka teksta autora attieksmi pret īstenību, partikula *sak* norāda citas personas vai dzīvas būtnes iespējamo attieksmi, ko tai piedēvējis teksta autors, tādējādi izteikumā tiek atklāta gan teksta autora pozīcija, gan rādīta vēl kādas personas vai dzīvas būtnes iespējamā nostāja pret konkrēto situāciju. Teorētiskajā literatūrā šī partikula reti tiek minēta partikulu uzskaitījumā.

Pamatojoties uz teikumā veicamo uzdevumu, tradicionāls ir partikulu daļījums niansētājās partikulās un modālajās jeb attiecības partikulās (MLLVG I 1959, 780; Kalme 2001, 56; Paegle 2003, 210).

Niansētājās partikulas niansē vārdu vai vārdu grupas nozīmi vai teikuma daļā vai visā teikumā ietverto jēgu. Atkarībā no izteiktās nozīmes tās iespējams dalīt ierobežojuma, pastiprinājuma un pavājinājuma, vispārinājuma, nenoteiktajās partikulās (Kalme 2001, 56–58; Paegle 2003, 210). Tiek minētas šādas niansētājās partikulas: *ak, ar, arī, gan, ik, it, itin, jo, jel, kaut, tikai, vien* u. c. Tās teikumā biežāk niansē konkrētu vārdu nozīmi.

Attieksmes jeb modālās partikulas norāda teksta autora attieksmi pret īstenību, un šī attieksme var izpausties kā noliegums, apgalvojums, jautājums. Tās var atspoguļot arī citas nozīmju nianšes – rosinājumu, vēlējumu, vērtējumu. Parasti attieksmes partikulas maina visā teikumā ietverto domu (Kalme 2001, 56). Pie attieksmes partikulām pieder partikulas *diemžēl, droši vien, it kā, jā, nē, kā, laikam, nūdien, sak, tā kā* u. c.

Pēc tāda paša dalījuma principa partikulas aplūkotas arī *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* (MLLVG I 1959, 780–801).

Tomēr šāds partikulu šķīrums ir diezgan grūti pamatojams, jo pēc būtības visas partikulas ir modālas un to galvenā funkcija ir norādīt uz dažādām nozīmju nianšēm un teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* minēts, ka partikulas piešķir „atsevišķam teikuma loceklim vai visam izteikumam kopumā modālas, emocionālas vai jēdzieniskas nozīmes niansi” (VPSV 2007, 288). Arī Dzintra Paegle norāda, ka jebkura partikula izsaka modalitāti (Paegle 2003, 210). Tādējādi nav pamatots to dalījums modālajās un niansētājās partikulās, jo abos tipos ietilpstošās partikulas izsaka gan modalitāti, gan niansē teikumā ietverto domu, šīs funkcijas izriet viena no otras.

Partikulas izteikumam piešķir dažādas modālas nozīmes un galvenokārt saistītas ar epistēmiskās modalitātes izteikšanu, tomēr daļu partikulu, tajā skaitā partikulu *sak*, var analizēt arī saistībā ar evidenciālas nozīmes marķēšanu, jo tās lietojumā var saskatīt norādi uz teksta autora rīcībā esošo informācijas avotu. Epistēmiskā modalitāte izsaka teksta autora attieksmi pret izteikumu, tā vērtējumu (VPSV 2007, 107), savukārt evidencialitāte attiecas uz informācijas avotu, uz kura pamata runātājs izsaka savu apgalvojumu (Wiemer 2006, 34). Partikula *sak* tiek minēta Vilmas Kalmes pētījumā par nelokāmajām vārdšķirām latviešu valodā. Šai pētījumā tā ierindota attieksmes partikulu grupā un saistīta ar vērtējošās nozīmes izteikšanu (Kalme 2001, 56–63). V. Kalme raksta, ka vērtējuma partikulas, norādot uz runātāja attieksmi pret teikto, it kā novērtē teikuma saturu, izsakot nožēlu, iespējamību, šaubas, nedrošību un citas nozīmju nianšes. Vēl pie vērtējuma partikulām minētas šādas partikulas: *diemžēl, droši vien, laikam, nūdien, tā tad, varbūt* (Kalme 2001, 63). V. Kalme partikulu *sak* raksturo šādi: „Ar partikulu *sak* norāda uz kādas citas personas teikto, uz domas minējumu. Dažkārt tā tiek lietota ar ironisku nozīmes nokrāsu.” (Kalme 2001, 63)

Latviešu literārās valodas vārdnīcā teikts, ka „partikulu *sak* lieto, lai samazinātu izteikuma kategoriskumu, arī lai norādītu uz domas aptuvenu izpausmi, minējumu u. tml.” (LLVV 7, 1989, 126).

Savukārt Aksels Holvuts (*Axel Holvoet*) rakstā *Denotatīvs un interpretatīvs lietojums: par dažu latviešu valodas verba modālo formu nozīmi*, analizējot atstāstījuma un īstenības izteiksmes interpretatīvo un denotatīvo nozīmi, salīdzinājumam raksturo arī partikulas *sak* lietojumu. Autors norāda, ka, lietojot indikatīvu, blakus denotatīvajai nozīmei iespējama interpretatīvā: runātājs šķietami identificējas ar subjektu, runā it kā viņa vārdā, no kā var rasties ironijas efekts. A. Holvūts uzskata, ka līdzīgs efekts ir partikulas *sak* lietojumā:

„Partikulai *sak* nemēdz būt tieša citējuma nozīmes, jo tā ir raksturīga pilnīgi gramatikalizētajiem atstāstījuma rādītājiem. Tāpēc tā arī varēja specializēties „domas minējuma” (vai arī piedēvējuma) nozīmē. Bet šīs partikulas lietojums

nav gramatikalizēts vai obligāts, un parasti „citējuma” un „domas piedēvējuma” opozīcija atspoguļojas tikai izteiksmju lietojumā (atstāstījuma forma: indikatīvs).” (Holvuts 2002, 171–172)

Tomēr, aplūkojot partikulas *sak* lietojumu, jāsecina, ka ar tās palīdzību it kā tiek novirzīta atbildība par teikto, piedēvējot to citai personai, un samazināts izteikuma kategoriskums, taču tajā pašā laikā tā drīzāk izsaka attieksmi pret teikto no teksta autora pozīcijām, nevis balstoties uz kāda teikto. Tādā ziņā šīs partikulas lietojums ir īpatnējs: teksta autors izsaka pats savu attieksmi un minējumu, kas savukārt izsecināts no kādas personas rīcības, darbības. Apgalvojuma tiešums ir neitralizēts, izteikums iegūst minējuma, iespējamības modālu nozīmi. Respektīvi, teksta autoram ir savs situācijas redzējums, un konkrētam adresātam tiek piedēvēta iespējamā attieksme pret šo situāciju. Teksta autora subjektīvs vērtējums var tikt interpretēts kā citas personas viedoklis.

Partikula *sak* radusies darbības vārda formas *saka* leksikalizācijas rezultātā. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* leksikalizēšanās tiek definēta kā „process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu” (VPSV 2007, 208). Darbības vārda *sacīt* forma *saka* (*sak'*) saīsinājusies, atšķiršies no paradigmas un sastingusi vienā formā – *sak*. Šī vārda lietojums valodā ir nostiprinājies, un tas tiek lietots partikulas funkcijā, norādot uz domas aptuvenu izpausmi, minējumu vai piedēvējumu. Andra Kalnača norāda, ka „leksēmu tapšanas ceļi ir vairāk sazaroti nekā gramatisko formu veidošanās iespējas. Leksikalizēšanās sākumpunkts var būt dažāds ..” (Kalnača 2012, 22). Šajā gadījumā leksikalizēšanās sākumpunkts ir vārdforma, kas pārtapusi par leksisku vienību. Tomēr, kā tas būs redzams raksta turpmākajā daļā, partikula savā semantikā un arī lietojumā joprojām spilgti saglabājusi darbības vārda nozīmi.

Analizējot mūsdienu latviešu valodas korpusā atrastos piemērus, jāsecina, ka partikula *sak* lietota galvenokārt trīs tipu izteikumos.

Pirmkārt, partikula *sak* lietota izteikumos, kur ar tās palīdzību tiek norādīta teksta autora izpratnē radusies citas personas iespējamā atbilde vai reakcija uz kādu situāciju. Respektīvi, teksta autors izvērtē, kāda varētu būt personas attieksme pret konkrēto situāciju:

Vecim sejā noraustījās tā kā dusmas, sak, viņa veco, labo zābaku noaunamo dēlīti sadedzināt, uh, pagāni! (K)

Kāds puisis nosmejas, kāda kundzīte ar pirkstu griež pie deniņiem, sak', prātiņ, nāc mājās. (K)

Elenas kundze piebremzēja, un viņa piesita priekškājiņu – sak, netraucējiet. Tas bija tik neprasti – pilsētas parkā stirnas. (K)

Labi, ka vecaistēvs bija mājās. Paņēma bisi. Sak, ja tu suni, tad es tevi. (K)

Šāda veida izteikumos, piedēvējot kādai personai (trešajā piemērā – arī dzīvniekam) iespējamu reakciju, atbildi vai rīcību, vienlaikus tiek pausta arī teksta autora attieksme pret izteikumu, kas izriet no secinājuma (balstoties uz personas izturēšanos, izskatu) vai zināšanām par otru personu. *Sak* lietojumā tādos gadījumos diezgan spēcīgi var sajust darbības vārda *sacīt* semantiku. Teksta autors savā veidā interpretē, ko otra persona konkrētajā situācijā varētu sacīt, kā reaģēt. Tas, vai konkrētajā brīdī persona tiešām izsaka savu attieksmi, un tas, kāda tā ir, netiek

konkretizēts. *Sak* tādos gadījumos izsaka evidenciālu nozīmi, jo apgalvojums tiek izteikts un iespējamā personas vai dzīvas būtnes reakcija prognozēta, balstoties uz dažādām ārējām pazīmēm, kas ļāvušas teksta autoram paust konkrēto apgalvojumu. Domu piedēvējums vienlaikus raksturo arī teksta autora attieksmi, tādējādi izteikumā pamanāmas arī epistēmiskās modalitātes iezīmes.

Partikula *sak* sastopama divējādā rakstībā – ar apostrofu un bez tā. Aina Blinkena norāda, ka apostrofu lietojums partikulu un izsauksmes vārdu formās, kas veidojušās, saīsinoties kādām patstāvīgu vārdu formām, sastopams vecākajā literatūrā. „Mūsdienu latviešu literārajā valodā vairums šādu partikulu un izsauksmes vārdu formas jau ir pilnīgi nostabilizējušās savā īsajā formā vai vismaz abas formas ir paralēli lietojamas un apostrofs aiz partikulām ar, nez, diez, sak, tik nav vajadzīgs.” (Blinkena 2010, 414) Tomēr šāda partikulas *sak* divējāda rakstība nereti var radīt neskaidrības, jo dažos gadījumos ir grūti konstatēt, vai *sak* pauž teksta autora vērtējumu un lietots partikulas funkcijā vai darbības vārda bezgalotnes formā vai ar apostrofētu galotni un tiešām norāda uz personas teikto:

Darbiniece sākusi lasīt morāli: bijusi neapmierināta, pārmetusi, sak', ko te meklējat, vai nezināt, ka svešiem neko nedrīkst dot. (K)

Bērni nāca pie manis. Jā, toreiz nāca, sak, mamm', dod to un to. Naudu, to viņiem vajadzēja. Nekad nelūdza padomu. (K)

Vai nav aizdomīgi, ja laika prognozē paziņo, sak, vietām līs, bet līst Druvienā, Lizumā, Galgauskā, tikai „Mežķidās” ne .. (K)

Daudzos gadījumos attieksme tiek piedēvēta nevis konkrētai personai, bet personu grupu pārstāvošam veidojumam – valdībai, mūziķiem, ministrijai u. c.:

Es nesūkstīšos par atsevišķu dziedātāju „pofigismu” pret savu sniegumu – sak – manam sponsoram patīk, tādēļ viss ir o. k. (K)

.. izmetīs vēstures mēslainē visus tos solījumus, kas ir doti pirms vēlēšanām? Sak', muļķe tauta – ievēlējāt mūs, un nu tagad jūs redzēsiet! (K)

.. bet es ļoti negribētu, lai, plānojot 2010. gada budžetu, valdība atkal plātītu rokas: sak', mēs neko nevaram izdarīt. (K)

Otrkārt, *sak* norāda uz paša teksta autora domām un attieksmi, resp., kā pats runātājs reaģē, attiecas pret konkrēto situāciju:

Kādreiz viņam prātā bija ienākušas tādas domas, sak, kas būtu, ja Anna aizbrauktu projām uz kādu nedēļu .. (K)

.. es atpodos, ka nedrīkst pieminēt tās nešķīstenes, pieliku pirkstu pie lūpām, sak, kuš! Valdies! Nepiemini! (K)

„Iegāju veikalā, bet te ir tikai sievietē!” Sak, kāda tur vairs var būt runa par tehniku. (K)

Arī tādā gadījumā var just partikulas un darbības vārda semantisko mijiedarbi, jo runāšanas semantika nenoliedzami saglabājas arī šādos piemēros.

Treškārt, *sak* atkarībā no konteksta norāda arī attieksmi pret situāciju, tikai tā drīzāk ir nevis kādas konkrētas personas attieksme, bet sabiedrības attieksme

kopumā, nekonkretizējot personu. Arī tādos gadījumos pats teksta autors norāda, kāda šī attieksme varētu būt:

Viens otrs pat varbūt neatminas tādu aktieri. Sak, Džeku Nikolsonu zinām, Bredū Pitu arī, bet kas, pie velna, ir Vinnijs Džonss? (K)

.. bija jaunu brīvdomātāju pulciņš, kuru tobrīd vēl neviens neuztvēra nopietni, sak, paplosīsies jaunieši un norims. (K)

.. jo sliktāk kādai nozarei mūsu valstī klājas, jo stabilāk ministrs jūtas savā krēslā. Sak, tikai viņš viens var izstrebt to, ko pats savārijis! (K)

Visos aplūkotajos gadījumos var secināt, ka partikulas *sak* semantikā blakus tā modālajai nozīmei, kas pauž teksta autora attieksmi, saglabājas arī darbības vārda *sacīt* daba. Aplūkojot analizēto piemēru struktūru, redzams, ka teikumi vai teikuma daļas pirms un pēc partikulas *sak* pilnībā atšķiras laika un verba izteiksmes ziņā. Tas liecina, ka partikula it kā shematiski sadala teikumu tiešās runas un piebildes daļā:

Labi, ka vecaistēvs bija mājās. Paņēma bisi. Sak, ja tu suni, tad es tevi. (K)

X saka (vai cits runāšanas verbs): „xxx xxx xxx.”

Piebilde

Tiešā runa

Labi, ka vecaistēvs bija mājās. Paņēma bisi. Sacīja: „Ja tu suni, tad es tevi.”

Arī šis fakts norāda uz partikulas ciešo saistību ar darbības vārda dabu, jo *sak* semantiski it kā veic darbības vārda funkcijas.

Izteikumiem, kuros lietota partikula *sak*, izsakot teksta autora attieksmi un vienlaikus situācijas dalībnieka domu minējumu vai piedēvējumu, piemīt epistēmiskā modalitāte. Gadījumos, kad situācijas vērtējums balstīts uz konkrētām pazīmēm, resp., teksta autors izsaka situācijas dalībnieku domu minējumu, ņemot vērā to pazīmes vai rīcību, iespējams runāt par evidencialitātes un epistēmiskās modalitātes mijiedarbi.

Partikula *sak* tiek lietota tādos gadījumos, kad teksta autors savu izteikto spriedumu piedēvē citam subjektam, resp., izsaka to kā citas personas viedokli, domu minējumu. Iespējami gadījumi, kad *sak* tiek attiecināts arī uz paša teksta autora domām, norādot runātāja attieksmi. Izsakot citas personas domu minējumu, teksta autors zināmā mērā pauž arī savu konkrētās situācijas redzējumu, tādēļ partikula *sak*, no vienas puses, norāda uz domu piedēvējumu citai personai, bet, no otras puses, izsaka arī teksta autora nostāju.

Viens no būtiskākajiem aspektiem, kas liek paraudzīties uz šo partikulu kā atšķirīgu no pārējām, ir tāds, ka šī partikula savā semantikā joprojām ir spilgti saglabājusi darbības vārda nozīmi. Lai gan partikula ir nošķīrusies no darbības vārda paradigmas un sastingusi noteiktā formā, tā tomēr nepārprotami norāda uz

runāšanas semantiku un savā būtībā saikni ar darbības vārda kodolu nav zaudējusi. Kaut arī tā norāda teksta autora attieksmi, tā norāda arī šīs attieksmes saturu, it kā projicē teksta autora domas. Lai arī partikulas ir palīgvārdi, tomēr *sak* gadījumā spilgti izceļas partikulas iekšējs patstāvīgums. No vienas puses, tas ir palīgvārds, no otras puses, saglabā sevī patstāvīga vārda kodolu.

Vladimirs Plungjans (*Владимир Плу́нзян*) ir analizējis dažādu krievu valodas partikulu saistību ar evidenciālas nozīmes izteikšanu, arī partikulas *мол* 'sak' lietojumu. Partikula *мол* krievu valodā izsaka līdzīgu nozīmi kā partikula *sak*, bet teorētiskajā literatūrā bieži tiek saistīta tieši ar evidenciālas nozīmes izteikšanu jeb norādi, ka teksta autors informāciju saņēmis no citiem avotiem (Bronnikov 2007; Плу́нзян 2008, 285; Aikhenvald 2009, 10). Tomēr V. Plungjans, iztirzājot partikulas *мол* lietojumu, secina, ka tās lietojums ne vienmēr ir attiecināms uz netieši saņemtu informāciju un ka tā var papildināt izteikumu arī ar citām nozīmes niansēm. Partikulu *мол* bieži lieto, lai norādītu, piemēram, uz žesta, skatiena, mīmikas nozīmi vai izteiktu nepateiktus, bet, iespējams, nodomātus vārdus (Плу́нзян 2008, 292–293). Līdzīgi kā latviešu valodā arī krievu valodā ar partikulas *мол* palīdzību iespējams interpretēt citas personas vārdus vai piedēvēt domas dzīvniekam vai pat nedzīvai būtnei.

Izmantojot partikulu *sak*, teksta autors vai nu piedēvē kādai personai, dzīvai būtnei vai pat lietai domas, vai interpretē vārdus, kuru autors var būt vai nu viņš pats, vai cita persona. Zīmīgi, ka teiktā interpretācija var attiekties gan uz reāli izteiktiem vārdiem, gan arī uz vārdos neizteikto, bet teksta autora apziņā radušos nojautu par to, kā konkrētā persona attiecīgajā situācijā varētu reaģēt. V. Plungjans norāda, ka, analizējot partikulu *мол*, tās galvenais nozīmes komponents ir aptuvenš sākotnējā teksta (ja vien tāds eksistē) pārstāsts. Partikula signalizē, ka teiktā saturs netiek atstāstīts precīzi, bet tiek it kā transformēts atkarībā no teksta autora komunikatīvā nolūka. Transformācija attiecas arī uz dažādu ārēji redzamu pazīmju, kā žests, mīmika un tamlīdzīgi, interpretēšanu. Tādā gadījumā teksta autors pats iedomājas, ko persona konkrētajā situācijā varētu sacīt, un izsaka šo domu minējumu jau savā vārdā, ar partikulas palīdzību norādot, ka par teiktā patiesumu nav drošs un ka tas ir tikai pieņēmums (Плу́нзян 2008, 292–293). V. Plungjans noraida partikulas *мол* saistību ar evidenciālas nozīmes izteikšanu, jo tā galvenokārt saistīta ar paša teksta autora attieksmes paušanu, nevis sveša teksta pārraidi. Tādējādi izteikumi ar šo partikulu tiek saistīti nevis ar norādi uz netieši saņemtu informāciju, bet ar modālas nozīmes izteikšanu. Turklāt konkrētais modalitātes tips nosaukts netiek, jo, pēc V. Plungjana domām, partikula saistāma ar īpašu vērtējošās modalitātes tipu, kam pagaidām modalitātes teorētiskajā aprakstā vēl nav atbilstoša termina (Плу́нзян 2008, 308). Attiecinot V. Plungjana sacīto arī uz partikulas *sak* funkcijām, jāsecina, ka teiktais lielākoties saistās arī ar *sak* lietojumu. Partikula *sak* galvenokārt raksturo teksta autora pozīciju, nevis norāda uz informācijas pastarpināto raksturu. Turklāt arī norāde uz informācijas netiešo raksturu var vienlaikus būt saistīta ar minējuma izteikšanu, resp., teksta autors izsaka minējumu jeb piedēvē domas citai personai, balstoties uz konkrētām pazīmēm. Daudzos gadījumos teksta autors savā apziņā rada minējumu, ko izsaka kā citas personas viedokli, vai arī interpretē iepriekš sacītus vārdus. Abējādā gadījumā teiktais nosacīts ar teksta autora pozīciju, attieksmi pret situāciju. Var piekrist arī V. Plungjana viedoklim par partikulas semantisko saistību ar īpašu modālu nozīmi, kas ir atšķirīga no epistēmiskās

modalitātes un ietver īpašu vērtējošas nozīmes niansi, kas nepiemīt nevienai citai partikulai.

Latviešu valodā partikulas *sak* galvenā funkcija ir domu piedēvējuma vai minējuma izteikšana, un atkarībā no konteksta šī partikula var papildināt izteikumu ar epistēmiskas nozīmes komponentu vai piešķirt teiktajam evidenciālu nozīmi. Tomēr partikulas īpašā semantika un tās tuvā saistība ar darbības vārdu *sacīt* rosina tās lietojumā saskatīt ne tikai evidencialitātes vai epistēmiskās modalitātes iezīmes, bet arī īpašu, tikai šai partikulai piemītošu pazīmi. Proti, partikula *sak*, neraugoties uz savu palīgvārda statusu, zināmā mērā funkcionē arī kā patstāvīga leksiska vienība. Tieši šis apstāklis liek uztvert *sak* ne tikai kā palīgvārdu un saistīt to ar kādas konkrētas modālas nozīmes izteikšanu, bet rosina joprojām saskatīt tās semantikā arī runāšanas verba nozīmi.

Saīsinājumi

K	<i>Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus</i>
LLVV	<i>Latviešu literārās valodas vārdnīca</i>
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>

Avots

www.korpuss.lv

Literatūra

1. Aikhenvald, Aleksandra. 2009. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
2. Blinkena, Aina. 2010. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Bronnikov, George. 2007. *Monster playgrounds: Russian citation particles*. Pieejams: <http://newstar.rinet.ru/~goga/work/monster-playgrounds.pdf>
4. Holvuts, Aksels. 2002. Denotatīvs un interpretatīvs lietojums: par dažu latviešu valodas verba modālo formu nozīmi. *Linguistica Lettica 10*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 162–173.
5. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija.
6. Kalnača, Andra. 2012. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 17–24.
7. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 7. sējums. 1989. Rīga: Zinātne.
8. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
9. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.
10. Плунгян, Владимир. 2008. О показателях чужой речи и недостоверности в русском языке: *мол, якобы и другие*. *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 72*. München–Wien: Otto Sagner, 285–311.

11. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Wiemer, Björn. 2006. Grammatical evidentiality in Lithuanian (a typological assessment). *Baltistica XLI(1)*, 33–49.

Summary

The main function of particles in Latvian is the expression of the epistemic modality. However, some particles can be associated with evidential meaning depending mostly on the context and speech situation. The analysis of particles as evidential markers is a topical and problematic issue in Latvian because of the intersection of notions of evidentiality and epistemic modality. One of the most complicated questions that scholars of evidentiality are faced with is the relation between the evidentiality (marking of the source of information of the statement) and epistemic modality (the degree of confidence the speaker has for his statement). The connection between particles and marking of evidentiality rather depends on context and is of secondary importance in Latvian. Consequently, the focus is on the content of the utterance, emphasizing the indirect nature of the information or the speaker's attitude to the proposition.

This article pays attention to the analysis of the Latvian particle *sak* 'that is to say' and its modal functions in different statements. *Sak* can introduce the speaker's own words (previously uttered), as well as verbalized thoughts or gestures. The main semantic component shared by this particle is a way the speaker interprets some pre-existent situation of what was perceived by the speaker. Particle *sak* semantically is very close to verb form *sacīt* 'to say' and every statement includes both the semantics of verb and the modality of particle. Statements with the particle *sak* usually express epistemic modality or some way of coexistence of epistemic modality and evidentiality.

Kustības verba *celt* daudznozīmība domu telpas teorijas aspektā

Verb of movement celt 'to build' polysemy and mental spaces theory

Ieva Kuplā

LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *Ieva.Kupla@gmail.com*

Rakstā analizēta daudznozīmīga kustības verba *celt* nozīmju sistēma. Attieksmju starp pamatnozīmi, tiešām atvasinātām nozīmēm un pārnestām nozīmēm atspoguļošanai izmantota kognitīvajā lingvistikā izstrādātā domu telpas teorija, kurā būtiski ir noteikt, kādu jomu domu telpas vai to ietvari tiek izmantoti, lai veidotu jaunas nozīmes.

Domu telpas veido ietvari. Savukārt tos raksturo pozīcijas, kuras precizē veidotājelementi. Analizējot attieksmes starp verba *celt* nozīmju ietvariem, to pozīciju raksturošanai izmantotas saistāmības analīzē minētās semantiskās lomas.

Atslēgvārdi: domu telpa, ietvars, pozīcija, veidotājelementi, semantiskā saistāmība.

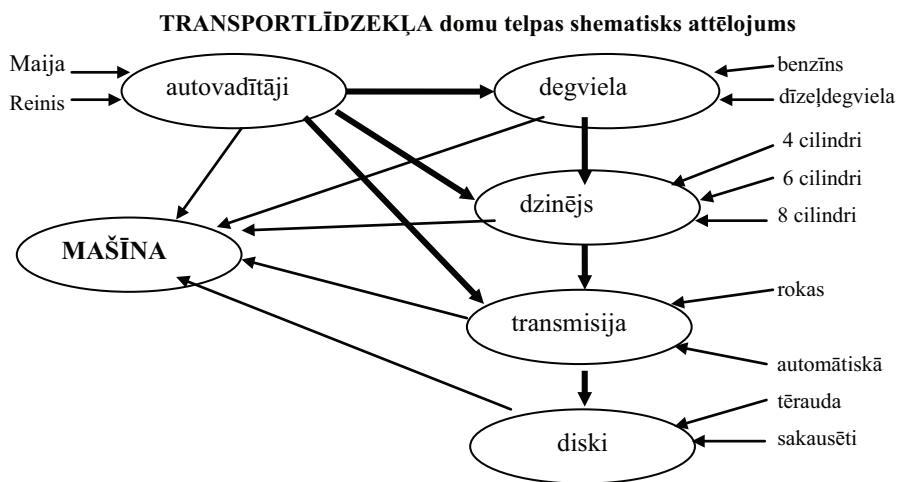
Kognitīvajā lingvistikā prāta un valodas izpētei būtiska ir konceptuālā analīze un kognitīvie principi. Viena no pieejām, kurā cenšas apvienot skatījumu uz prāta darbību un valodu, ir domu telpas teorija (*Mental Spaces Theory*). Tajā pēta, „kā izteikumi veido ne tikai semantiskus ietvarus, bet arī telpas, kas atspoguļo mūsu zināšanas (uzskatus, vēlmes, hipotēzes, faktus u. c.), kas ir saistītas ar realitāti, kā valodā, ņemot vērā indivīda zināšanas, veidojas saikne starp dažādām telpām un kā noris zināšanu pārvirze starp tām” (Croft, Cruse 2004, 39). Šīs teorijas izmantošanu valodnieciskajā analīzē pirmais ierosināja Žils Fokonjē (*Gilles Fauconnier*), kurš pētījumos *Mental Spaces (Domu telpas)* (1985) un *Mappings in Thought and Language (Projicēšana domāšanā un valodā)* (1997) aplūkoja, kā valodas lietotājs aktualizē un izmanto zināšanas, kā arī to, kā noris jaunu struktūru veidošanās valodā un ārpus tās. Par „domu telpu uzskata pagaidu konceptuālas jomas, dalītas struktūras, kas veidojas cilvēka domāšanas un runāšanas procesā, tādējādi pieļaujot mūsu sarunu un zināšanu struktūru sadalīšanu. Tās veido elementi, kas var būt jaunas valodas vienības, kas tiek radītas sarunas laikā, vai konceptuālajā sistēmā jau esošas valodas vienības” (Fauconnier 1997, 11; Evans, Green 2006, 371), piem., pasakot teikumu *Mārtiņš domā, ka Marija ir skaista*, mēs izveidojam domu telpu ar *Mārtiņa* uzskatiem, kurā ir informācija par to, ka *Marija ir skaista*. Vēlākajos pētījumos Ž. Fokonjē kopā ar Marku Tērneru (*Mark Turner*) pētījumā *The Way We Think (Domāšanas veids)* (2002) domu telpas teoriju paplašina, pievēršot uzmanību tam, kā informācija no divām telpām tiek apvienota,

lai radītu jaunas konceptuālas struktūras (Fauconnier, Turner 2002, 47), nosaucot šo teoriju par domu telpu saplūšanas teoriju (*Blending Theory*). Šajā teorijā saplūšanas procesu raksturo telpu pārnēsumi, kas paplašina cilvēku spriestspēju, un tajā aplūko saplūšanas fenomenu, it īpaši metaforu veidošanos (Croft, Cruse 2004, 39).

Valodniecībā ideja par šādu modeļu izveidi radusies, apvienojot ietvaru semantiku (*Frame semantics*) (Fillmore 1982, 111–137), Leikofa un Džonsona strukturālo metaforu un metonīmiju teoriju (Lakoff, Johson 1980), kognitīvo gramatiku (Langacker 1987) un Ž. Fokonjē domu telpas teoriju (Fauconnier 1985), uzskatot, ka „domu telpas ir iekšēji strukturētas zināšanu struktūras – ietvari un idealizētie kognitīvie modeļi” (Evans, Green 2006, 373). Lai aprakstītu zināšanu struktūras, kognitīvajā lingvistikā visbiežāk tiek izmantoti divi jēdzieni – *idealizēti kognitīvie modeļi* (*Idealized Cognitive Model*), ko ieviesis Dž. Leikofs (Lakoff 1987), kurš sākotnēji tos dēvējis par „lingvistiskajiem geštaltem” (Lakoff 1977, 236–287), un *ietvari* (*frame*). Terminu *ietvari* pirmais valodniecībā sācis lietot Čārlzs Filmors (*Charles Fillmore*), kurš savos darbos *Frame semantics* (*Ietvaru semantika*) (Fillmor 1982, 111–137) un *A private history of the concept frame* (*Ietvara koncepta vēsture*) (Fillmor 1987, 28–36) raksturo šā termina formulēšanas un izstrādes principus, aplūkojot tā iespējamo lietojumu gan sintaksē, gan semantikā. Kognitīvajā zinātnē līdzās iepriekš minētajiem terminiem, kognitīvās psiholoģijas un mākslīgā intelekta pētījumos aprakstot to, kā zināšanas tiek strukturētas saistītās konstrukcijās, kas veido domu telpas, lieto arī terminus *shēmas* (Bartlett 1932) un *scenāriji* (Shank, Abelson 1977).

Pētījumos latviešu valodā, kuros izmantota domu telpas teorija, atšķirīga ir termina *domu telpa* (*mental space*) izpratne un lietojums, piem., Ēriks Bormanis pētījumos par figuratīvo jeb tēlaino domāšanu un valodu lieto terminu *prāta laukums* (Bormanis 2010, 2008), Inta Vingre pētījumā par *Dusmu emociju metaforikas kontrastīvo aspektu latviešu un vācu valodā* (2009) min terminu *mentālā telpa*, taču raksta autore izvēlējusies terminu *domu telpa*, kas šķiet piemērotāks, jo tādējādi iespējams izvairīties no svešvārda lietojuma un labāk atspoguļot pētāmo objektu, kas faktiski ir kognitīva struktūra, ko veido ietvari, kas rodas domāšanas procesā un ko izsaka ar valodiskiem līdzekļiem. Raksta autore strukturēto zināšanu konstrukciju kopas sauc par ietvariem, jo „domu telpas veido elementi, kas savstarpēji ir saistīti elementu kopumos” (Fauconnier, Turner 2002, 102).

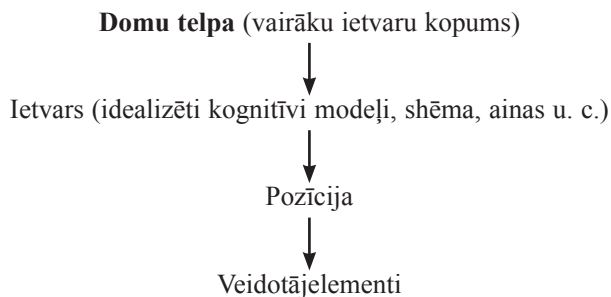
Lai uzskatāmāk parādītu domu telpas struktūru, jāaplūko Lorenša Barsalo (*Lawrence Barsalou*) (Barsalou 1992, 30) izstrādātās *transportlīdzekļa* domu telpas shematiskais attēlojums.

Domu telpu *transportlīdzekļi* veido:

- **ietvars** – mašīna;
- **pozīcija** (slot), „kas ir pozīcija vai loma kādas konstrukcijas vai citas līdzīgas struktūras ietvaros” (Matthews 2007, 370), piem., aplūkotajā L. Barsalo MAŠĪNAS ietvarā par pozīcijām uzskatāmi šādi jēdzieni: autovadītāji, degviela, dzinējs, transmisija, diski;
- **veidotājelementi** (filler, space builders), „kas ir jebkura vienība vai vienību klase, kas aizpilda pozīciju kādā konstrukcijā vai līdzīgā struktūrā (Matthews 2007, 138–139), piem., aplūkotajā ietvarā ir šādi pozīciju veidotājelementi: Maija, Reinis, benzīns, dīzeļdegviela, 4 cilindri, 6 cilindri u. c.

Tātad, ņemot vērā iepriekš minētos teorētiskos pētījumus, var secināt, ka domu telpu veido šāda struktūra:

Valodas vienības ietekmē domu telpas ietvaru izveidi, to iekšējo struktūru, aktivizē nozīmju izvietojumu jau zināmā telpā (fona zināšanām). Domu telpas teorija valodas vienības aplūko kā potenciālu, lai radītu nozīmes, nevis fiksētu iespējamās to interpretācijas (Fauconnier 1997, 38).

Ietvari palīdz izprast vai izveidot vienotu semantisku interpretāciju poli-sēmiskām vienībām (Martin 2001, 73). Daudznozīmības pētīšanā domu telpas

teorijas aspektā būtiski ir aplūkot semantisko saistāmību, resp., ar kādām semantiskajām lomām un vērtībām tiek definēta atvasināto nozīmju atšķirība no pamatnozīmes. Domu telpas teorijā vārda pamatnozīme var tikt uzskatīta par vispārīgu ietvaru, bet atvasinātās nozīmes – par konkrētiem ietvariem, kas, realizējoties konkrētos saistījumos, ļauj veidot jaunus domu telpas ietvarus vai aktualizēt jau esošos domu telpas ietvarus citā aspektā. Tātad aplūkojamas konceptuālās struktūras – ietvari, kuru veidotājelementi parādās arī citos ietvaros, un otrādi.

Kustības verba *celt* nozīmju sistēmas analizē būtiskas ir šādas semantiskās lomas jeb ietvara pozīcijas:

Darītājs (Ageness) (D) – dzīva reālija, situācijas dalībnieks, kas ir darbības (kustības) iniciators un parasti darbību veic apzināti. Darītājs par darbības iniciatoru uzskatāms arī tādā gadījumā, ja kustība tiek veikta, izmantojot kādu palīg līdzekli, transportu (Freimane 1983, 41; Jakaitienē 1988, 62; Sližienē 1994, 19–20; Saeed 2003, 149; Плунгян 2003, 165; Мустайоки 2006, 172; VPSV 2007, 76–77; Jakaitienē 2009, 67; Nešpore 2009, 66; Nešpore 2010a, 190; Nešpore 2010b, 97; Nešpore 2011, 232), piem.:

Kaķis ķer peli. (Darītājs – *kaķis*)

Meitene brauc ar mašīnu. (Darītājs – *meitene*)

Tēma (T) – situācijas komponents, darītāja daļa, kas tiek kustināta (Saeed 2003, 149; Мустайоки 2006, 173; Nešpore 2010a, 190; Nešpore 2010b, 100; Nešpore 2011, 232), piem.:

Skolotāja liek bērniem celt augšā rokas. (Tēma – *rokas*)

Uztveres tēma (UT) – situācijas komponents, kas nepastāv reālajā pasaulē (tātad ir tukša pozīcija), bet rodas/ir darītāja apziņā, balstoties uz darītāja priekšstatiem, zināšanām, pieredzi par situācijas komponentu (Мустайоки 2006, 166), piem.:

Darbiniekiem ir iespēja celt savu kvalifikāciju un iegūt jaunas zināšanas, mācoties dažādos semināros. (Uztveres tēma – *kvalifikācija*)

Izjutējs (Eksperienss) (Iz.) – situācijas komponents, dzīva reālija, kas izjūt stāvokli vai darbību, bet nekontrolē to (Saeed 2003, 150; VPSV 2007, 168; Nešpore 2010a, 190; Nešpore 2010b, 100), piem.:

Zēnam bail no negaisa. (Izjutējs – *zēns*)

Uztvērumš (Percepts, stimuls) (U) – situācijas komponents, kas tiek uztverts vai izjuts (Saeed 2003, 150), piem.:

Vai tu dzirdēji pērkonu? (Uztvērumš – *pērkons*)

Rezultāts (R) – situācijas komponents, kas darbības rezultātā sāk eksistēt (Palmer 1994, 5), piem.:

Ledus pārvēršas ūdenī. (Rezultāts – *ūdens*)

Instruments (I) – situācijas komponents, ko darītājs izmanto, lai veiktu kustību, un kas nav transportlīdzeklis (Jakaitienē 1988, 63; Sližienē 1994, 23; Saeed 2003, 150; Плунгян 2003, 165; Мустайоки 2006, 173; Jakaitienē 2009, 67; Nešpore 2010a, 191), piem.:

Mežstrādnieks cērt kokus ar cirvi. (Instruments – *ar cirvi*)

Līdzeklis (Līdz.) – situācijas komponents, palīgierīce kustības veikšanai (Jakaitienē 1988, 63; Saeed 2003, 150; Мустајоки 2006, 173; Jakaitienē 2009, 67; Nešpore 2009, 66; Nešpore 2010a, 190), piem.:

*Zēni nolemj peldēt pāri upei ar **plostu**.* (Līdzeklis – *plosts*)

Virziens (Virz.) – situācijas komponents, kas norāda kustības virzienu (Jakaitienē 1988, 63; Sližienē 1994, 24; Мустајоки 2006, 173; Jakaitienē 2009, 68; Nešpore 2009, 66; Nešpore 2010a, 190; Nešpore 2010b, 100), piem.:

*Zēns izbrīnā vērs **uz augšu**.* (Virziens – *uz augšu*)

Izmantojot rakstā iepriekš aplūkotās metodes – domu telpas teoriju un saistītības analīzi –, kā arī no Mūsdienu latviešu valodas korpusa ekscerpētos verba *celt* piemērus, verba *celt* nozīmju sistēmu iespējams klasificēt šādi:

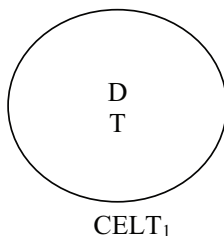
Verba *celt* nozīmju sistēma

1. Pārvietot, virzot uz augšu, piem.:

*Viņa gribējusi **celt acis uz augšu**, bet bēdas spiedušas tās uz leju.* (K)

*Es necik negribēju **celt augšā klausuli**, kur nu vēl no sveša numura.* (K)

Kustības verba analīzē to pamatnozīme uzskatīta par ietvaru, piem., verba *celt* pamatnozīmi ‘pārvietot, virzot uz augšu’ shematiski var attēlot šādi:

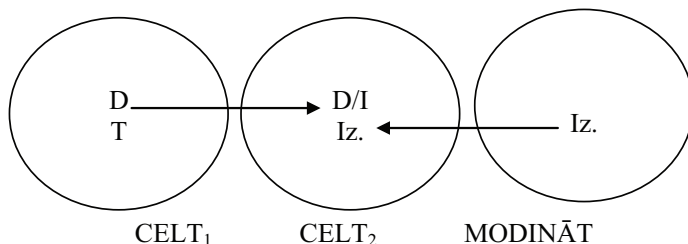
Shēmā riņķis ar nepārtrauktu līniju attēlo ietvaru. Indekss pie verba CELT₁ norāda pamatnozīmi. Tajā norādītas pamatnozīmes semantiskās lomas jeb pozīcijas, resp., Darītājs (D) un Tēma (T). Domu telpas KUSTĪBA ietvaru CELT₁ veido Darītāja un Tēmas pozīcijas, un šīs pozīcijas izsaka veidotājelementi, piem., *viņa*, *es*, kas atbilst Darītāja pozīcijai, savukārt veidotājelementi, piem., *acis*, *klausule*, atbilst Tēmas pozīcijai.

2. Modinot mainīt ietekmējamā objekta stāvokli, piem.:

*Māte no rīta **ceļ bērnu**.* (K)

*Modinātājs var **celt gan ar skaņu, gan ar vibrāciju**.* (K)

Kustības verbu nozīmju sistēmas atspoguļojumā tiešā atvasinātā nozīme, piem., verba *celt* tiešā atvasinātā nozīme ‘modinot mainīt ietekmējamā objekta stāvokli’, shematiski attēlojama šādi:

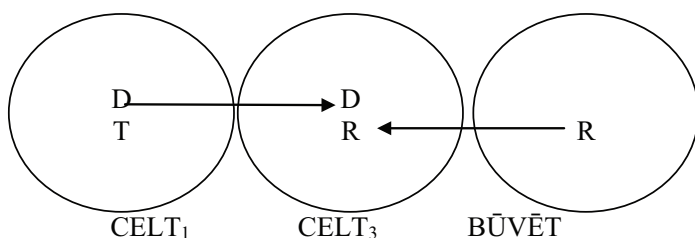

Ietvars, kas marķēts ar verbu $CELT_1$, atspoguļo pamatnozīmi, savukārt ietvars, kas marķēts ar verbu $CELT_2$, – verba *celt* 2. nozīmi, kas ir tieši atvasināta nozīme. Savukārt ietvars, kas marķēts ar verbu $MODINĀT$, nosauc verba *modināt* pamatnozīmi. Bultas norāda, ka ietvaru $CELT_2$ veido ietvara $CELT_1$ Darītāja pozīcija un ietvara $MODINĀT$ Izjutēja pozīcija. Tātad, saplūstot domu telpas $KUSTĪBA$ ietvaram $CELT_1$ un ietvaram $MODINĀT$, veidojas jauns ietvars $CELT_2$. Tā veidotājelementi, piem., *māte*, atbilst ietvara $CELT_1$ pozīcijai Darītājs, bet veidotājelements, piem., *modinātājs*, Darītāja pozīciju aizstāj ar Instrumenta pozīciju. Ietvaru $CELT_2$ veido arī ietvara $MODINĀT$ pozīcija Izjutējs, kurai atbilst veidotājelements, piem., *bērn*s.

3. Būvējot radīt objektu, piem.:

Trešo māju es neplānoju celt. (K)

Ērglis savu ligzdu ceļ augstā vietā. (K)

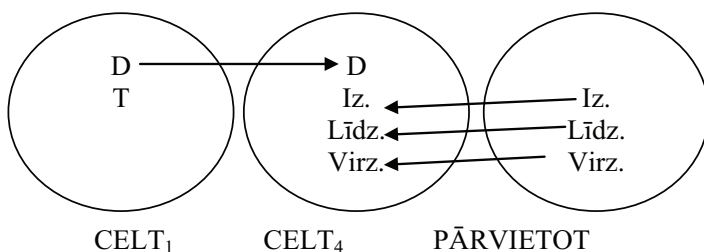
Saplūstot domu telpas $KUSTĪBA$ ietvaram $CELT_1$ un ietvaram $BŪVĒT$, veidojas jauns ietvars $CELT_3$. Tā veidotājelementi, piem., *es*, *ērglis*, atbilst ietvara $CELT_1$ pozīcijai Darītājs, bet veidotājelementi, piem., *māja*, *ligzda*, atbilst ietvara $BŪVĒT$ pozīcijai Rezultāts.

4. Pārvietot ar ūdens transporta līdzekli, piem.:

Pārcēlāji ceļ tūristus ar plostu no viena krasta uz otru. (K)

Parka darbinieks piebilst, ka pārcēlājiem ir aizliegts kādu celt pāri ar laivu. (K)

Tēvs ceļ ģimēni ar laivu pretējā upes krastā. (K)

Saplūstot domu telpas $KUSTĪBA$ ietvaram $CELT_1$ un ietvaram $PĀRVIETOT$, veidojas jauns ietvars $CELT_4$. Tā veidotājelementi, piem., *pārcēlāji*, *tēvs*, atbilst ietvara $CELT_1$ pozīcijai Darītājs, bet veidotājelementi, piem., *tūristi*, *ģimene*, atbilst ietvara $PĀRVIETOT$ pozīcijai Izjutējs. Savukārt veidotājelementi, piem., *ar plostu*, *ar laivu*, atbilst ietvara $PĀRVIETOT$ pozīcijai Līdzeklis un veidotājelements, piem., *pāri*, atbilst ietvara $PĀRVIETOT$ pozīcijai Virziens.

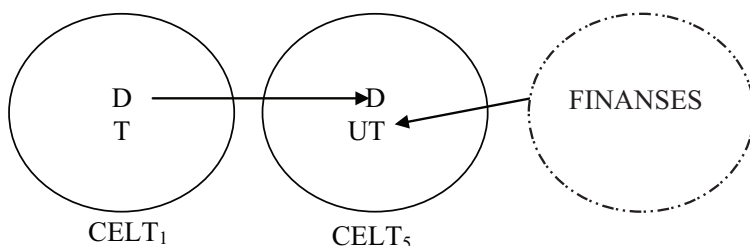
5. Pieaugt, piem.:

*Viņiem var nākties **celt tarifus** tieši kurināmā cenas pieauguma dēļ.* (K)

*Braukšanas **maksu celt** nevaram, jo tai jābūt saprātīgai.* (K)

*Mēs nevaram **celt cenu**, jo puķes ir kas ekskluzīvs.* (K)

Kustības verbu pārnestās nozīmes lielākoties veido metaforiski nozīmes pārnēsumi. Tie shematiski attēlojami šādi:

Shēmā riņķis ar pārtrauktu līniju norāda, ka tā ir domu telpa. Ietvars, kas marķēts ar verbu CELT₁, atspoguļo pamatnozīmi, savukārt ietvars, kas marķēts ar verbu CELT₅, – verba *celt* 5. nozīmi, kas ir pārnestā nozīme. Domu telpa, kuras definēšanā izmantots vispārīgs jēdziens FINANCES, raksturo tādu jēdzienu kā, piem., *cena*, *inflācija* u. c., virsjēdzienu. Bultas norāda, ka ietvaru CELT₅ veido ietvara CELT₁ Darītāja pozīcija, kā arī Tēmas pozīcija, kura ietvarā CELT₅ mainās uz Uztveres tēmas pozīciju un kuras veidotājelementi ir domu telpas FINANCES jēdzieni, piem., *tarifi*, *maksa*, *cena*.

6. Iegūt (kādu stāvokli), piem.:

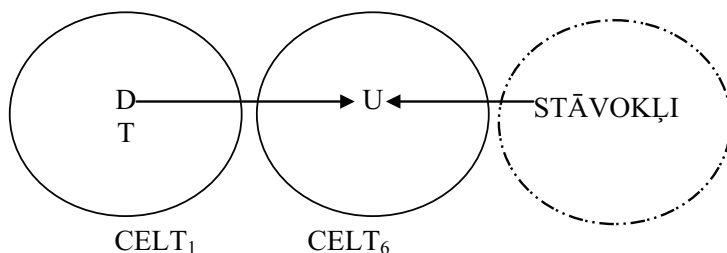
*Pa dienu **kņadu ceļ** skolas bērni.* (K)

*Zivs ūdenī ir klusa, dzīvnieks zemes virsū **ceļ troksni**, putns gaisā vītero.* (K)

*Tautastērps cilvēku rotā, sargā no ļaunā un **ceļ pašapziņu**.* (K)

*Kurš gan nevēlas **celt savu vērtību** priekšnieka acīs.* (K)

*Viņi palīdz **celt pilsētas labklājību**.* (K)

Saplūstot domu telpas KUSTĪBA ietvaram CELT₁ un domu telpai STĀVOKĻI, veidojas jauns ietvars CELT₆. Attieksmes starp ietvaru CELT₁ un domu telpu STĀVOKĻI ir metaforiskas, resp., ietvaru CELT₆ veido Darītāja pozīcija, bet, apzīmējot Tēmas pozīciju, kā apzīmējamie tiek izmantoti domu telpas STĀVOKĻI veidotājelementi, piem., *kņada*, *pašapziņa*, *sava vērtība*, *labklājība*.

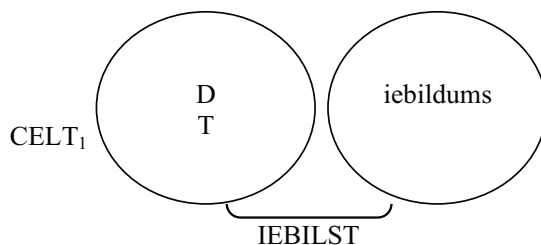
Stabili vārdu savienojumi

Iebilst, piem.:

*Aizskartā persona nevar **celt iebildumus** pret valsts notāra administratīvo aktu. (K)*

*Prasītāja bija tiesīga **celt iebildumus**, pieprasīt nomas maksas atšifrējumu par papildus nomas maksu un to nepieņemt. (K)*

Kustības verbi, kuri ekscerpētajā materiālā konstatēti stabilos vārdu savienojumos, atspoguļojami šādi:

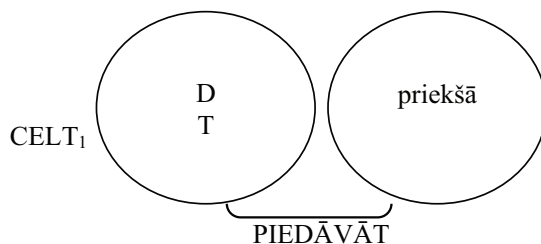

Shēmā parādīts, ka domu telpas PRĀTA DARBĪBAS ietvaru IEBILST veido stabils vārdu savienojums. Tā attēlojumā verba $CELT_1$ ietvars, kas ir verba pamatnozīme, ir savienots ar liektu līniju ar ietvara IEBILST veidotājelementu ‘iebildums’, jo ietvara IEBILST nozīme īstenojas tikai šādā verba *celt* un vārda *iebilst* savienojumā. Tātad domu telpas PRĀTA DARBĪBAS ietvaru IEBILST veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *iebildums*.

Piedāvāt, piem.:

*Trusīša ēdienkartei jābūt tādai, kas nāk par labu viņa veselībai, tādēļ nevajag **celt priekšā** vienīgi to, kas viņam garšo. (K)*

*Diemžēl autoram īsā rakstā nav iespējams **celt priekšā** pat galvenos savas doktorantūras pētījumus – pierādījumus par šo tēmu. (K)*

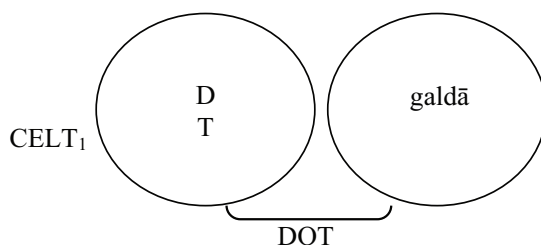

Domu telpas PROCESS ietvaru PIEDĀVĀT veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *priekšā*.

Dot, piem.:

*Gadskārtu svētkos arī mūsdienās ir pieņemts **celt galdā** īpaši šiem svētkiem raksturīgus ēdienus. (K)*

*„Treknie” gadi bija labi, taču tie iznīcināja kādu jauku tradīciju – uzņemt savās mājās viesus un **celt galdā** pašgatavotus labumus. (K)*

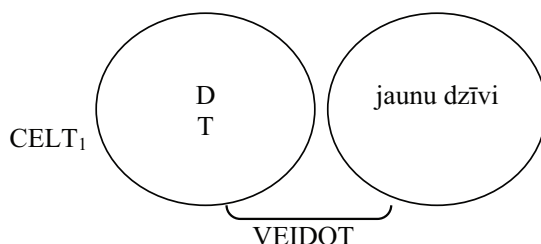

Domu telpas KUSTĪBAS ietvaru DOT veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *galdā*.

Veidot, piem.:

*Zemniekiem bija tikai strādīgas rokas un milzīga vēlēšanās **celt jaunu dzīvi** uz pašu zemes. (K)*

*Vajadzēja izpiņņāties, sakaisīt pelnus uz galvas, parāpot un palūgt piedošanu un mēģināt **celt jaunu** skaistu **dzīvi** ar Lielo mīlestību. (K)*

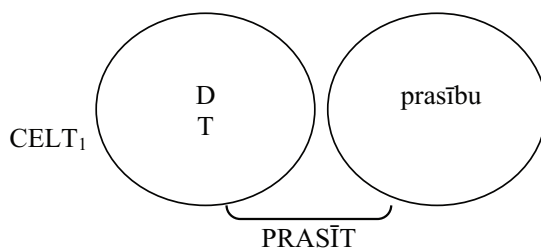

Domu telpas KUSTĪBAS ietvaru VEIDOT raksturo stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu savienojumu *jaunu dzīvi*.

Prasīt, piem.:

*Tiesība **celt prasību** par atjaunošanu darbā ir personiska tiesība. (K)*

*Bērna bioloģiskais tēvs var **celt prasību** par paternitātes noteikšanu. (K)*

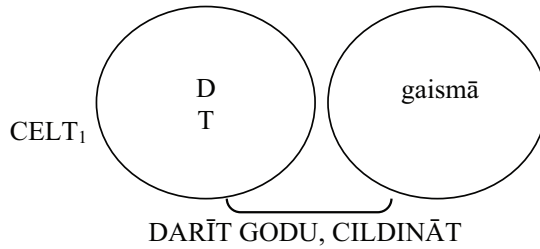

Domu telpas PROCESS ietvaru PRASĪT veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *prasību*.

Darīt godu, cildināt, piem.:

*Vīspirmām kārtām nacionālā teātra pienākums ir **celt gaismā** un rādīt mūsu tautas estētiskās un ētiskās vērtības. (K)*

*Un teātri mums ir ne tikai Rīgā. „Spēlmaņu nakts” palīdz **celt tos gaismā**. (K)*

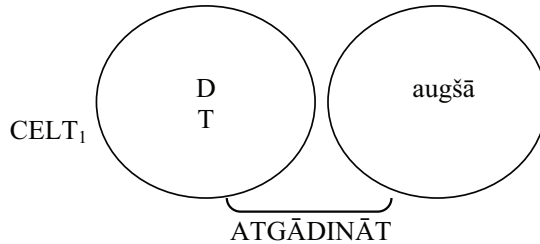

Domu telpas PROCESS ietvaru DARĪT GODU, CILDINĀT veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *gaismā*.

Atgādināt, piem.:

*Ir pietiekami klišejiski un banāli **celt augšā** nesen mirušus dzejniekus un izlikties, ka nesen esi kļuvis par to daiļrades lielāko mīlētāju.* (K)

*Ir tādi, kam patīk laiku pa laikam atkal un atkal **celt augšā** tēmas no sērijas – bagātie arī raud.* (K)

Domu telpas PROCESS ietvaru ATGĀDINĀT veido stabils vārdu savienojums, kurā verbs *celt* lietots pamatnozīmē saistījumā ar vārdu *augšā*.

Iepazīstoties ar domu telpas teorijas un semantiskās saistāmības izmantošanas iespējām verba *celt* nozīmju sistēmas analizē, var secināt, ka:

- 1) aplūkojot ietvarus, kas veido nozīmes, ir vieglāk konstatēt, no kuras nozīmes veidojušās tieši atvasinātās nozīmes, piem., verba *celt* nozīmju sistēmu veido trīs tiešas atvasinātās nozīmes ‘modināt’, ‘būvēt’, ‘pārvietot’, kuru visi ietvari saistāmi ar domu telpu KUSTĪBA;
- 2) analizējot nozīmju ietvarus, var noteikt, no kurām domu telpām nāk jēdzieni, uz kuru pamata tiek veidotas pārnestās nozīmes, piem., verba *celt* pārnestās nozīmes ‘finanses’, ‘stāvokļi’.

Saīsinājumi

D	Darītājs
Iz.	Izjutējs
I	Instruments
K	Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus
Līdz.	Līdzeklis
R	Rezultāts
T	Tēma

U	Uztvērums
UT	Uztveres tēma
Virz.	Virziens

Avots

Līdzsvars mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/>

Literatūra

1. Barsalou, Lawrence. 1992. 'Frames, concepts and conceptual fields'. *Frames, Fields and Contrasts*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 21–74.
2. Bartlett, Frederick C. 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Bormanis, Ēriks. 2008. *Kognitīvā pieeja tulkojuma figuratīvajai valodai*. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija. Bakalaura darbs.
4. Bormanis, Ēriks. 2011. *Figuratīvā doma: verbālais un vizuālais*. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija. Maģistra darbs.
5. Croft, William, Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Evans, Vyvyan, Green, Melanie. 2006. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
7. Fauconnier, Gilles. 1997 *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Fauconnier, Gilles. [1985.] 1994. *Mental Spaces*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
9. Fauconnier, Gilles, Turner, Mark. 2002. *The Way We Think*. New York: Basic Books.
10. Fillmore, Charles J. 1982. Frame Semantics. In Linguistic Society of Korea, ed. *Linguistics in the morning calm*. Seoul: Hanshin, 111–137.
11. Fillmore, Charles J. 1987. A private history of the concept frame. In René Dirven and Günter Radden, eds. *Concepts of Case*. Tübingen: Narr, 28–36.
12. Freimane, Inta. 1983. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, Latviešu valodas katedra.
13. Jakaitienė, Evalda. 1988. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.
14. Jakaitienė, Evalda. 2009. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
15. Lakoff, George. 1977. Linguistic gestalts. In Woodford A. Beach, Samuel E. Fox, and Shulamith Philosoph, eds. *Papers from the Thirteenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 236–287.
16. Lakoff, George, Johnson, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
17. Lakoff, George. 1987 *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
18. Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press.

19. Martin, Willy. (2001) A frame-based approach to polysemy. *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing company, 57–81.
20. Matthews, Peter H. 2007. *Oxford dictionary of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
21. Мустайоки, Арто. 2006. *Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам*. Москва: Языки славянской культуры.
22. Nešpore, Gunta. (2009) Latviešu valodas pārvietošanās verbi telpiskuma aspektā. *Latvijas Universitātes raksti, Valodniecība. Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 65–73.
23. Nešpore, Gunta. (2010a) Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14 (1). Liepāja: LiePA, 189–196.
24. Nešpore, Gunta. (2010b) Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā saistāmība: lokālas nozīme semantiskās lomas. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 97–112.
25. Nešpore, Gunta. (2011) Pārvietošanās verbu semantiskā apkaime: kustīgā objekta leksiskā nozīme. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 232–240.
26. Palmer, Frank R. 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Плунгян, Владимир А. 2003. *Общая морфология: Введение в проблематику*. Москва: Едиториал УРСС.
28. Saeed, John I. 2003. *Semantics*. Oxford: Blackwell Publishing.
29. Schank, Roger C., Abelson, Robert P. 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Earlbaum.
30. Sližienė, Nijolė. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 15–30.
31. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
32. Vingre, Inta. 2009. *Dusmu emociju metaforikas kontrastīvais aspekts latviešu un vācu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.

Summary

The paper analyses the system of meanings of polysemous verb of movement *celt* 'to build'. To reflect relations between the basic meaning, secondary meaning and transferred meanings the space theory (developed in the cognitive linguistics framework) is used. It is essential to determine which mental space or frame is used in order to create new meanings. Mental spaces are created by frames. In their turn they are characterized by slots which are specified by space builders. Slots correspond to semantic roles, therefore distributional analysis is used. As a result, six meanings of the verb *celt* 'to build' are described.

Paralēli teikuma locekļi sintaktisko sakaru aspektā

Parallel parts of sentence in the aspect of syntactic relations

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Rakstā aplūkoti teikuma locekļi, kuri tradicionāli latviešu sintaksē pieminēti saistībā ar interpunkciju un kuru sintaktiskie sakari ar pārējo teikumu aplūkoti fragmentāri, neiekļaujot tos vispārējā sintaktisko sakaru sistēmā. Šādi teikuma locekļi un to grupas no pārējā teikuma parasti tiek nošķirti intonatīvi: tie ir savrupināti teikuma locekļi, vienlīdzīgi teikuma locekļi saistījumā ar vispārinātāJVārdu, paskaidrojošas vārdu grupas.

Uzmanības centrā ir lietvārdi vai to aizstājēji paralēlu teikuma locekļu funkcijā. Tā kā tie ir koreferenti, saistījuma saturiskā puse tiek analizēta, noskaidrojot attieksmes starp lietvārdu referentiem un denotātiem. Tās var būt trejādas: 1) korelatīvas attieksmes starp deiktisku vārdu un pilnnozīmes vārdu, 2) ģints un sugas attieksmes jeb ietveršanas attieksmes starp hiperonīmu un hiponīmu (pie šīs grupas pieder arī meronīmiskas jeb daļas un veselā attieksmes), 3) raksturojošas attieksmes starp diviem vai vairākiem pilnnozīmes vārdiem, kuru denotāti pārklājas.

No sintaktisko sakaru viedokļa lielākā daļa paralēlu teikuma locekļu savā starpā saistīti sekundāri predikatīvā sakarā. Vēl pētāma korelatīvo attieksmju vieta sintaktisko sakaru sistēmā.

Atslēgvārdi: sintaktiskais sakars, savrupinājums, paskaidrojoša vārdu grupa, reference, sekundārā predikativitāte.

Viens no sintakses stūrakmeņiem ir sintaktiskie sakari. Sintaktisko sakaru formālā un semantiskā aspekta izpēte, kā arī sintaktisko sakaru tipoloģija ir galvenais sintakses objekts.

Latviešu sintaksē (un ne tikai latviešu sintaksē vien) tradicionāli visvairāk uzmanības pievērsts, pirmkārt, predikatīvajam sakaram kā teikuma kodola veidotājam un, otrkārt, pakārtojumam kā galvenajam sakaram, uz kura pamata teikumā iesaistās paplašinātāji, resp., palīglocekļi. Ir pētījumi arī par sekundāri predikatīvu jeb puspredikatīvu sakaru (sk., piem., Kārklīņš 1976a; Kārklīņš 1976b; Lokmane 2000; Lokmane 2002), kā arī par t. s. brīvajiem teikuma paplašinātājiem, kas nav pakārtoti nevienam vārdam, bet attiecas uz visu teikumu kopumā (sk., piem., Freimane 1984).

No sintaktisko sakaru tipoloģijas viedokļa novārtā palikušas dažādas vienkāršā teikumā lietotas intonatīvi nošķirtas vienības: **savrupinājumi**, **vienlīdzīgi teikuma**

locekļi saistījumā ar vispārinātātvārdu, paskaidrojošas vārdu grupas. (No sintaktiskās struktūras un sintaktisko sakaru viedokļa nepietiekami izpētīti arī iespraudumi, bet tie šajā rakstā netiks analizēti.) Minētās vienības parasti tiek aplūkotas saistībā ar interpunkciju, bet to gramatiskā daba un sakari ar pārējo teikumu analizēti virspusēgi.

Samērā neskaids ir arī **pielikuma** jeb apozīcijas statuss. Kā norādījusi Inta Freimane, pielikums nav pakārtojuma sakarā ar raksturojamo vārdu, resp., nav vārdkopas atkarīgais komponents (Freimane 1985, 91).

Vairāk uzmanības sintaksē būtu pelnījis arī **sakārtojuma sakars**, kas vienkāršā teikumā pastāv starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un ko parasti uzskata par visvienkāršāko sintaktisko sakaru, bet kas sintaktiskajā analizē rada daudz problēmu: 1) tas uzslāņojas uz citiem sintaktiskiem sakariem teikumā, jo sakārtojumā saistītās vārdformas saistītas ne tikai cita ar citu sakārtojumā, bet arī ar pārējo teikumu, 2) sakārtojumā bieži rodas vienkārša un salikta teikuma robežgadījumi, 3) sakārtojums robežojas ar citiem sintaktiskajiem sakariem, piem., sekundāri predikatīvu sakaru.

Dažādu sintakses parādību robežgadījumi nereti rada neskaidriības pieturzīmju lietojumā:

Līdzīgā veidā, tikai nedaudz specifiskās formās, padomju tipa globalizācija izpaužas tā saucamajās „sociālisma nometnes” valstīs. (Prese)

Vārdformas *veidā* un *formās* varētu uzskatīt par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, tomēr teksta autors (vai korektors) te saskatījis tā saucamās paskaidrojuma vai precizējuma attieksmes un pasvītoto vārdkopu atdalījis ar pieturzīmēm no abām pusēm.

Ainas Blinkenas darbā *Latviešu interpunkcija* dots līdzīgs robežgadījuma piemērs: „Ar tāpat pievienotos vienlīdzīgos teikuma priekšmetus, papildinātājus vai apstākļus var atdalīt no pārējiem teikuma vārdiem ar komatiem no abām pusēm, ja tos min tikai kā papildpaskaidrojumu, piem.: *Minētās izmaiņas šķiru sabiedriskajā nostājā, tāpat citi motīvi, lielā mērā noteica arī rakstnieku ceļus.*” (Blinkena 2009, 225)

Minētās intonatīvi nodalītās grupas var robežoties ar atsevišķu teikuma daļu:

Manas pagātnes piederumi ir Latvijā: šalčoši sili, zaļas, puķainas pļavas, skaidrā ziemas naktī baltā sniega dzirkstīs mirdzošie lauki. (V. Toma)

Izceltās vārdformas šajā piemērā varam uzskatīt par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārinātātvārdu vai par teikuma priekšmetiem atsevišķā teikuma daļā. Šādu divējādu interpretāciju pieļauj vispārinātātvārda un vienlīdzīgo teikuma locekļu distants novietojums.

Šī raksta uzdevums nav veidot pilnīgu intonatīvi norobežoto sintakses vienību tipoloģiju, bet gan meklēt raksturojuma aspektus un principus, lai varētu tās sistematizēt. Sistematizācija nepieciešama vairāku iemeslu dēļ:

- 1) sintaktisko sakaru sistēmas izpēte – šo vienību sintaktiskie sakari ar pārējo teikumu līdz šim nav definēti;
- 2) interpunkcija un tās teorētiskais pamatojums – nepieciešama skaidra pieturzīmju lietošanas motivācija;

- 3) pedagoģiski apsvērumi – skolu gramatikā intonatīvi nošķirtām vienībām ierādīta liela vieta, īpaši interpunkcijas apgūvē, bet tās netiek aplūkotas vienotā sistēmā; pieredze liecina, ka gan skolēni, gan studenti minētās parādības neprot norobežot (iespējams, intuitīvi saskata līdzību, bet neizprot principus, kas ir to šķiršanas pamatā).

Attieksmes starp intonatīvi norobežotām vienībām un pārējo teikumu visbiežāk tiek sauktas par paskaidrojuma attieksmēm. **Paskaidrojuma** jēdziens sintaksē tiek pārlietu bieži un nekorekti lietots: apzīmētājs *paskaidro* lietvārdu, kuram tas pakārtots, papildinātājs *paskaidro* darbības vārdu, pielikums *paskaidro* raksturojamo vārdu (kur pakārtojuma sakara nav), vienlīdzīgi teikuma locekļi *paskaidro* vispārinātājevārdu (bet pavisam citā veidā nekā, piem., apzīmētājs *paskaidro* lietvārdu), paskaidrojošas vārdu grupas arī kaut ko *paskaidro*, viena salikta teikuma daļa var *paskaidrot* otru u. tml. (sk., piem., Urževica 2010, 232–242). Skolu gramatikā *paskaidrot* ir dežūrvārds, turklāt, kā redzējam, paskaidrojuma attieksmes tiek izprastas ļoti plaši – vispārlietojamā, nevis terminoloģiskā nozīmē, bet sintaktiskā sakara būtība netiek izskaidrota.

Par līdzīgu problēmu runāts krievu lingvistikā. Alla F. Prijatkina (*Алла Ф. Прияткина*) norāda, ka paskaidrojuma attieksmes krievu valodniecībā no teorētiskā viedokļa nav skaidras. Paskaidrojums ir saistīts gan ar *vienlīdzīgiem teikuma locekļiem*, gan ar *savrupinājumu*, gan ar *vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārinātājevārdu*, gan ar *pielikumu*. Paskaidrojuma attieksmju sintaktiskā daba ir tik savdabīga, ka tās īsti neiekļaujas ne sakārtojuma, ne pakārtojuma sakarā, bet postulēt atsevišķu paskaidrojuma sintaktisko sakaru nav pietiekama teorētiska pamata (Прияткина 1990, 63–64).

Sintaktiskajiem sakariem ir formālā puse un saturiskā puse. Formālās puses raksturojums šajā gadījumā nav sevišķi produktīvs, jo tikpat kā nav formālu pazīmju, kas analizējamos teikuma locekļus un to grupas ļautu dalīt tipos. No satura viedokļa svarīgi ir **references** un **referenta** jēdziens, jo paskaidrojuma konstrukcijās diviem vai vairākiem teikuma locekļiem ir viens un tas pats referents – tie ir pilnīgi vai daļēji **koreferenti**.

Referents ir „... reālija, ko konkrētā lietojumā nosauc valodas vienība ...” (VPSV 2007, 323). Tātad referents var būt gan atsevišķa reālija, gan reāliju kopums, ko valodas vienība nosauc konkrētā izteikumā (Шмелёв 2002, 28).

Reference ir „valodas vienības attiecināšana uz noteiktu reāliju konkrētā tekstā” (VPSV 2007, 323).

Denotāts ir „vienveidīgu reāliju grupa, ko valodas vienība nosauc, pamatojoties uz vispārinātu priekšstatu par šo grupu ...” (VPSV 2007, 83). Tātad denotāts ir jebkura reālija (vai reāliju kopums), kuru **var nosaukt** kāda valodas vienība (Шмелёв 2002, 28). Denotāta jēdziens attiecināms nevis uz lietojuma aspektu, bet uz valodas sistēmas aspektu.

Denotāts var būt konkrēts vai abstrakts. Tas ir konkrēts, ja ir uztverams ar maņu orgāniem (redzams, dzirdams, sataustāms u. tml.), bet abstrakts tad, ja ar maņu orgāniem nav uztverams.

Referents var būt konkrēts vai vispārināts. Tas ir konkrēts, ja ir lokalizēts konkrētā laikā un telpā (*Bērnī guļ, Pagalmā rej kāds suns*), bet vispārināts tad, ja ir

abstrahēts no laika un telpas (*Bērni ir ziņkārīgi, Suns ir cilvēka draugs*) (Шмелёв 2002, 58–59). Tā reālās pasaules daļa, kurā referents tiek fiksēts, ir **denotatīvā telpa** (Шмелёв 2002, 36, 59).

Predikācija vienā no šī termina nozīmēm ir apgalvojums, ka referentam piemīt kāda pazīme vai ka tas pieder pie kādas grupas (sk. piem., Bussmann 1990, 597). Pazīme šeit tiek saprasta plašā nozīmē – arī darbība vai stāvoklis ir priekšmeta pazīme. Tātad predikācija ir loģiska operācija, kuras gaitā tiek izvēlēts runas priekšmets un tam piedēvējamā pazīme.

Predikāciju visbiežāk izsaka ar predikatīvo sakaru, kurā ietilpst verba forma. Predikatīvais sakars ir sintaktisks sakars starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Vienkāršā teikumā iespējama arī **sekundārā** jeb papildu **predikatīvitate** – otrs, slēptais gramatiskais centrs teikumā: *Lauki gulēja melni, piesūkušies auglīga slapjuma*. Par papildu jeb daļēju predikatīvitate liecina tas, ka šādi teikuma locekļi viegli pārveidojami par īsto izteicēju: *Smaržodamas deg svecēs (Svecēs smaržo un deg), Dzirdu vēju pūšam (Dzirdu, ka vējš pūš), Viņš atskrēja priecīgs (Viņš atskrēja un bija priecīgs), Lūdzu viņu atnākt (Lūdzu, lai viņš atnāk)*.

Sekundārā predikatīvitate izpaužas dažādi atkarībā no vārdšķiras. Šī raksta tēmas sakarā ir svarīgi nomeni sekundāri predikatīva komponenta funkcijā. Nomeni sekundārā predikatīvitate atšķiras gan no īstās predikatīvitates, gan atributīvām attieksmēm, kas realizējas vārdu savienojumā. Atributīvas attieksmes izsaka priekšmeta saikni ar iepriekš dotu pazīmi (*priecīgs suns*), turpretim sekundārā predikatīvitate piedēvē priekšmetam pazīmi saziņas aktā (pašā teikumā), t. i., šo attieksmi konstatē runātājs, tā netiek pieņemta kā iepriekš dota un realizējas vienīgi teikumā (*Suns priecīgs luncināja asti*).

Reference kopā ar predikāciju veido valodiskās saziņas pamatu. Vispirms mēs veidojam referenci ar ārpusvalodiskiem objektiem, pēc tam piedēvējam tiem kādas pazīmes.

Reference var būt jebkurai valodas vienībai (Шмелёв 2002, 16), bet tradicionāli referenci saista galvenokārt ar lietvārdiem (un to veidotajām vārdkopām) un vietniekvārdiem.

Šajā rakstā tiks aplūkoti gadījumi, kad intonatīvi nodalītās vienības centrā ir **lietvārds** vai tā aizstājējs (galvenokārt **pronomens**). Lietvārds var būt viens pats vai veidot nominālu vārdkopu. Analizējamā vienība gan no strukturālā, gan saturiskā viedokļa ir visa vārdkopa, lietvārdam pakārtotas vārdformas tikai sašaurina denotātu loku (salīdzināsim vārda *suns* un vārdkopas *balts suns* denotātus). Tekstā izcelti tikai lietvārdi, lai būtu uzskatāmi redzams vienības kodols.

Kā virsjēdziens un reizē termins analizējamo vienību nosaukšanai šajā rakstā izvēlēts termins **paralēli teikuma locekļi** vai to grupas. Šādu terminu krievu valodniecībā lietojusi Alla F. Prijatkina (Прияткина 1990, 43). Varētu ieteikt arī terminu **sintaktiski koordinētas** vienības.

Tātad rakstā tiks analizēta galvenokārt divkāršā nominācija jeb **atkārtota nosaukšana**. Kā minēts, paralēlie teikuma locekļi vai to grupas vairumā gadījumu ir pilnīgi vai daļēji **koreferenti**. Starp lietvārdu denotātiem iespējamas **ietveršanas** vai **krustošanās** attieksmes.

Atkārtotai nosaukšanai var būt dažādi mērķi: konkretizācija, uzskaitījums, piemēra nosaukšana, skaidrojums, precīzāks apzīmējums, norāde uz atšķirīgas nosaukšanas iespēju, būtības atklāsmē, subjektīvs vērtējums (Прияткина 1990, 66). Teikumā var būt atkārtotās nosaukšanas formālie rādītāji – *proti, tas ir, piemēram, respektīvi, īpaši* utt.:

Objektīvais, respektīvi, pasaule (daba), tika pakļauta cilvēkam un kļuva par neierobežotas izmantošanas un manipulācijas objektu. (R. Mūks)

Skatoties no psiholoģiskā viedokļa, būtu jāsaka, ka daudzos dievus, īpaši ļaunos dēmonus, projekcijas ceļā rada cilvēks, cauri gadsimtiem uzturot tos pie dzīvības, pateicoties tiem veltītajiem pielūgsmes aktiem. (R. Mūks)

Neskatoties uz to, ka šī haosa triumfa gājiens var būt tikai iluzorisks un pārėjošs, tā plašie apmēri liek domāt, ka mēs esam liecinieki visnopietnākajai krīzei cilvēces pastāvēšanas laikā vai, precīzāk, pašreizējā cikla gaitā. (R. Mūks)

Ņemot vērā paralēlo teikuma locekļu referenci un denotātu attieksmes, iespējams tos dalīt vismaz trīs lielās grupās.

1. Korelatīvas (pronominālās ekvivalences) attieksmes

Korelācijas izpratnes valodniecībā ir dažādas. Plašā izpratnē korelācija ir attieksmes starp vairākām valodas vienībām, no kurām viena pilnībā vai daļēji atkārtoti vai aizstāj otru. Korelācija balstās uz atkārtojumiem un semantisku aizstāšanu (abstrahēšana, konkretizēšana, sinonīmija). Korelācija ir būtiska teksta pazīme, tas ir viens no veidiem, kā nodrošināt saikni starp teksta vienībām (Вейсман 2002, 81).

Šajā rakstā ar korelāciju tiek saprastas attieksmes starp deiktisku vārdu (visbiežāk vietniekvārdu) un pilnnozīmes vārdu vai citu valodas vienību, kas atklāj tā saturu. Deiktiskiem vārdiem denotāta nav, mēdz teikt, ka tie leksiskās nozīmes ziņā ir tukši. Teikuma dziļajā semantiskajā struktūrā deiktisku vārdu nav, jo tie nenosauc nevienu situācijas dalībnieku. Deiktisko vārdu lietojumā galvenais ir references aspekts – teikumā tie var būt koreferenti kādam pilnnozīmes vārdam vai vārdiem (tas ir viens no iespējamiem deiktisku vārdu lietojumiem):

Daudzvārdīga tā nav – šī tikšanās pie vārtiņiem. (R. Ezera)

Nervozitāte, iztapība, lepna iedomība – tas viss padara cilvēku sīku un nereti smieklīgu .. (A. Eglītis)

Cik tas viss likās uzjautriņoši pret to melno sienu, kas visiem grasījās gāzties virsū, visiem – vainīgajiem un nevainīgajiem. (D. Zigmonte)

Lietvārdu korelatīvi var būt arī deiktiski apstākļa vārdi:

Nu viens izdabātājs jau tur, zālē, sēž. (A. Eglītis)

Bet ko tad jūs te meklējat, šinī slazdu noliktavā? (A. Eglītis)

No sintaktisko funkciju viedokļa izceltais pilnnozīmes vārds un tā korelatīvs (vietniekvārds vai apstākļa vārds) tiek uzskatīti par ekvivalentiem – tiem ir viena un tā pati teikumlocekļa funkcija. Jūlijs Kārklīšs, sekojot Arturam Ozolam, attieksmes starp vietniekvārdu un infinitīvu sauc par sintaktiskās ekvivalences attieksmēm. Piem., teikumā *Dzīvot – tas ir interesanti* abām izceltajām vārdformām ir viena sintaktiskā funkcija – tie ir ekvivalenti teikuma priekšmeti (Kārklīšs 1964, 74).

Šāds uzskats latviešu sintaksē ir tradicionāls, un sintaktiskās ekvivalences attieksmes netiek uzskatītas par īpašu sintaktisku sakaru. Tomēr varam saskatīt zināmas paralēles ar sakārtojuma sakaru, jo arī sakārtojuma sakarā saistītām vārdformām ir cita veida sintaktisks sakars (visbiežāk predikatīvais sakars vai pakārtojuma sakars) ar kādu citu vārdu teikumā – tātad viens sintaktisks sakars pārklājas pāri jeb uzslāņojas citam sakaram. Kā norāda Alla Prijatkina, šādos gadījumos sintaktisko pozīciju skaits nepalielinās, bet teikums tiek sarežģīts gan semantiski, gan sintaktiski (Прияткина 1990, 17).

Dažos gadījumos pilnnozīmes vārdu var uztvert par **tēmas nominatīvu** (tēmas nosaucēju jeb marķētāju) un nepiešķirt tam neviena teikuma locekļa funkciju, īpaši tāpēc, ka formu atbilstme starp nomenu un korelātu nav obligāta:

Drupas – tas īstenībā ir pieminekļis laikam, laika ritējumam, kamēr restaurēts pieminekļis liecina tikai par kosmētisko līdzekļu triumfu. (G. Berelis)

Bet gudrība, kur to atrod, un kur mājo atziņa?

Maigone Beitiņa apšaubā nominatīva teikumpriekšmeta funkciju pat tad, ja formu atbilstme ar korelātu ir, norādot, ka nominatīvs tomēr saglabā zināmu sintaktisku savrupību: *Kalni – tā ir laime!* (Beitiņa 1972, 120)

Tēmas nominatīvs bieži sastopams arī kā atsevišķa teksta vienība: *Mājas. Man to nav.* (B. Veisberga)

Deiktiskā vārda saturu var atklāt ne tikai nomens, bet arī predikatīva vienība, nenoteiksme vai vārdkopa ar nenoteiksmi centrā:

To, ka relatīvajā ir ietverts absolūtais, ka bezgalīgais nevar būt bez galīgā, ka absolūtā patiesība rodas relatīvo patiesību attīstībā – to Sokrāts nezināja. (R. Mūks)

Atlikt, pagaidīt – tas ir vārds priekš sliņķiem, es tādu nepazīstu. (D. Zigmonte)

Vai tu zini, ko tas nozīmē – mīlēt vīrieti, kam sieva un bērns mājā? (D. Zigmonte)

Tas liecina, ka daudzos gadījumos sakars starp deiktisko vārdu un sintaktisko vienību, kas atklāj tās saturu, ir ļoti brīvs.

2. Ģints un sugas (hiponīmiskas) attieksmes

Hiponīmija ir „attieksmes starp hiperonīmu, resp., virsjēdziena nosaukumu, un tā hiponīmiem, resp., apakšjēdzienu nosaukumiem” (VPSV 2007, 144–145).

Tradicionāli šādas konstrukcijas sauc par **vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārīnātārvārdu** (ja sugas nosaukumi jeb hiponīmi ir vairāki), par **savrupinātu pielikumu**, ja hiponīms ir viens un nav formālu konkretizācijas rādītāju, vai par **paskaidrojošu vārdu vai vārdu grupu**, ja tādi formāli rādītāji ir.

Šādā gadījumā starp denotātiem ir ietveršanas attieksmes. Attieksmes ir vieglāk nosakāmas, ja denotāti ir konkrēti:

Savādas skañas pulcējas vienkop – pasažieru kļiedzieni, kuģim grimstot; vētras brāzieni ozolu lapotnēs; smilšu šalkoņa uz zārka vāka; saules un mēness divriteņa mīkstaits ritējums. (A. Bels)

Nesaki, ka tā ir kā narkotika – kā alkohols, kā heroīns, kā morfījs. (R. Ezera)

Denotāti var būt arī abstrakti. Hiponīmiskas attieksmes veidojas tādos gadījumos, kad kādas abstraktas jomas elementi tiek hierarhiski klasificēti, piem., dažādas zinātņu nozares:

*Tas kļuva par pievilksanas centru daudziem talantīgiem fiziķiem, kas no visas pasaules brauca mācīties un strādāt pie Nilsa Bora un vēlāk kļuva par jaunās fizikas nozares – kvantu **mehānikas** – radītājiem.* (E. Siliņš)

Nākamajā piemērā tiek klasificēta ideju pasaule un konstatēts, ka eksistē dažādi dievu veidi:

*Skatoties no psiholoģiskā viedokļa, būtu jāsaka, ka daudzos dievus, īpaši ļaunos **dēmonus**, projekcijas ceļā rada cilvēks, cauri gadsimtiem uzturot tos pie dzīvības, pateicoties tiem veltītajiem pielūgsmes aktiem.* (R. Mūks)

Hiperonīms (ģints nosaukums) nozīmes ziņā nav tik tukšs kā deiktisks vārds. Tāpēc varam minētajos piemēros saskatīt papildu predikāciju, resp., **sekundāro predikativitāti** sintaktisko sakaru aspektā: *kliedzieni, brāzieni, šalkoņa, ritējums ir skaņas; kvantu mehānika ir fizikas nozare, alkohols, heroīns un morfīns ir narkotikas, dēmoni ir dievi.* Ar predikāciju tiek norādīta piederība pie kādas plašākas grupas, resp., pie ģints.

Līdzīgas hiponīmijai ir daļas un veselā, resp., meronīmiskas attieksmes.

Meronīmija ir „attieksmes starp vārdiem, kas nosauc daļu un veselo, piem., grāmata un lappuse, māja un jumts” (VPSV 2007, 230). Meronīmiju parasti attiecina uz konkrētu reāliju attieksmēm. Hiponīmiskās attieksmes pastāv valodas sistēmā (tāpat kā attieksmes starp virsjēdzienu un apakšjēdzieniem – jēdzienu sistēmā, piem., liepa **ir** koks), turpretim meronīmiskas attieksmes orientētas uz konkrētu aprakstāmo situāciju (lappuse **nav** grāmata, bet tās daļa). Meronīmiskas attieksmes realizējas šādos teikumos:

*Vestibila astoņas zemās, druknās kolonnas un griestus rotāja sarežģīts un raibs stādu ornaments – lēpju **lapas**, **ūdensrozes**, **lotosi**, **lilijas**, **asfodeļi**, bet kapiteļos – katrā – blenza pa četrām zeltītām amazoņu maskām.* (A. Eglītis)

*Bet priekšnamā jau vārījās jezga, un pēc mirkļa zālē iebruka bars jauneklū – komercakadēmijas **audzēkņu** ar savas organizācijas „Kubezele” nozīmēm.* (A. Eglītis)

*Pārējo [Surģenieku] – **Dāvida un Visvalža kungu** – nav mājās.* (A. Eglītis)

Iespējams intonatīvi nodalīt ne tikai daļu nosaukumus (kā iepriekšējos piemēros), bet otrādi – veselā nosaukumu:

*Gandrīz ik logam, vismaz katrai **logu rindai**, bija savādāka forma.* (A. Eglītis)

3. Raksturojošas attieksmes

Šādā gadījumā predikācija izteikta spilgtāk, un no sintaktisko funkciju viedokļa piemēros izceltie vārdi ir **sekundāri predikatīvi komponenti**. Starp denotātiem ir krustošanās attieksmes. Jāuzsver, ka raksturojumā skatījums ir subjektīvs, proti, denotāti „pārklājas” autora skatījumā.

Intonatīvi iespējams nodalīt gan raksturotāju, gan raksturojamo, turklāt vienu no otra dažkārt grūti atšķirt:

.. Surģeniekam Kurzemē ir priekšzīmīgas lauku *mājas*, gandrīz *muiža* ar zivju dīķiem, špalieru un pundurkociņu augļu dārziem, .. vīnogu siltumnīcām, ārstniecības augu plantācijām, sugas lopiem, bekoncūkām. (A. Eglītis) (Mājas tiek raksturotas kā muiža.)

Šīs jaunās pasaules telpas *veidotāja*, jaunā impērijas *tauta*, ir specifiski atšķirīga no savām vēsturiskajām priekštecēm. (H. Tumans) (Tauta tiek raksturota kā viedotāja.)

Čaka poēzija iznirst no profānās valodas dzīlēm, precīzāk, valoda tiek atgriezta profānajā *stāvoklī* – *uz ielas, krogā, haosā*. (G. Berelis) (Iela, krogs, haoss tiek raksturots kā profānais stāvoklis.)

Raksturojums var izpausties kā nosaukšana citiem vārdiem jeb metaforisks apzīmējums:

Mēs dzīvojam laikmetā, kas atrodas Dieva pērtiķa, respektīvi, Velna vai Sātana, zīmē. (R. Mūks)

Tur ir tikai viena valoda – kailā patiesība. (Ē. Kūlis)

Bieži šādā veidā raksturo personu – teikumā minēts īpašvārds, kuram denotāta nav, un nosauktās personas raksturojums:

Beidzot arī nāca Aigars, gumijas stiepējs tāds, gurķis un garū diena .. (R. Ezera)

Viņš nelīdzinās Luciferam, šim slīpētajam kungam, kas staigā trīsstūra cepurē un sarkanos zābakos nedrīti rokā .. (Z. Mauriņa)

Ko es ar to gribu teikt? Ka pašu svarīgāko, šķiet, pateicis Umberto Eko, viens no šimbrīžam inteligentākajiem Eiropas rakstniekiem. (Z. Skujiņš)

Par to, ka šādām vienībām papildu predikācija tiešām piemīt, liecina robežgadījumi ar izteicēju. Līdzīgu piemēru no tautasdziesmām min Arturs Ozols: *Iesim, meitas, sēnes lasīt! Redz še visi radi kopā: Saimniece – baravika, Vilniņi – saimnieki, Bērzlapiņas – jumpraviņas, Bisītes – vecas mātes, Daiļas meitas – rozenes, Jauni puiši – gailenes, Lāča purni – vagariši, Meža sargi – mušmieri, Es pate – veca peka, Un tu – kunga pūpēdis*. „Varētu šādā kondominācijā saskatīt gan zināmu sinkrētismu un atzīt netiešā salīdzinājuma kondominācijā vienu no komponentiem par divkāršu TL-I, proti, par izteicēju un pielikumu.” (Ozols 1961, 296) Tālāk A. Ozols konstatē: „... nevaram atzīt pielikumu pēc cilmes par apzīmētāja paveidu, bet gan par izteicēja paveidu” (Ozols 1961, 297).

Savrupinātam pielikumam raksturīgo predikatīvātāi pastiprina raksturojamā vārda un raksturotājevārda distants novietojums teikumā:

Gērveļos gans bija no Kuldīgas, labs vīra gabals, liels pīpmanis.

Pielikuma un izteicēja sinkrētisms īpaši bieži parādās konsituatīvi saistītās teksta vienībās:

Jau atkal šis pilnmēness. Psihopātu, rakstnieku un nelaimīgu sieviešu bezspēcīgais arguments. (G. Repše) Izcelto vārdformu *arguments* varam vienlīdz pamatot uzskatīt par izteicēju vai savrupinātu pielikumu.

Jādomā, ka arī nesavrupināts, tāpat kā savrupināts **pielikums** izsaka papildu predikāciju. Gan pielikums, gan tā raksturojamais vārds ir lietvārdi, turklāt tie ir koreferenti un dažkārt grūti nosakāms, kurš ir pielikums un kurš – raksturojamais

vārds. Nākamajos piemēros intonatīvi nodalīto izcelto vārdformu drīzāk vajadzētu uzskatīt par raksturojamo vārdu, nevis pielikumu:

*Tēva māsa, **Zane**, pilsētā bieži mēdza Indai aizrādīt.* (I. Grebзде)

*Tai pašā laikā viņš lieliski prata aizstāvēt savas idejas, kā to apliecināja viņa vairāk nekā desmit gadus ilgā diskusija ar otru gara titānu – **Albertu Einšteinu**.* (E. Siliņš)

Raksturojošas attieksmes starp paralēliem teikuma locekļiem saskatāmas arī tad, ja referenti ir abstrakti:

*Šeit atkal var novērot to pašu garīgās izkaisītības fenomenu, šoreiz savādākā skatījumā un vairāk avansējušā stadijā, proti, kā **tendenci** uz acumirkīgumu vai tūlītējību.* (R. Mūks) (Tendence uz acumirkīgumu vai tūlītējību tiek raksturota kā izkaisītības fenomens.)

Kā bija redzams pēc piemēriem, paralēlu teikuma locekļu un to grupu lietošanas mērķis ir dziļās struktūras saspiešana virsējā, ko sastopam galvenokārt daiļliteratūrā un zinātnes valodā. Vairāku paralēlu teikuma locekļu grupu kombinējums daiļliteratūrā redzams nākamajā piemērā:

*.. pie lievenēm jau stāv mašīna – mazais, žiglais, kā zvirbulis pelēkais **gaziks**, nevis tas cauruļu un izpūtēju, piltuvju un bundžu **hibrīds**, tā koši krāsotā punainā un ragainā dzelžu **kaste**, tas automobilisma **brontozaurs**, **briesmonis** uz riteņiem – dezinfekcijas iekārta „DUK”.* (R. Ezera)

Tādējādi varam secināt, ka vairumā gadījumu starp paralēliem teikuma locekļiem ir **sekundāri predikatīvs** sintaktisks sakars. Paralēlo teikuma locekļu denotāti ir ietveršanas vai krustošanās attieksmēs. Sekundārā jeb papildu predikativitāte izpaužas dažādi gan atkarībā no sekundāri predikatīva komponenta vārdsķiras, gan vietas teikumā, gan teikuma intonācijas. Intonatīvi nodalīto jeb savrupināto teikuma locekļu un to grupu sekundārā predikativitāte ir īpašs papildu predikativitātes paveids.

Paralēlu teikuma locekļu analīze rada nepieciešamību padziļināti pētīt **sakārtojuma** sintaktisko sakaru – tā robežas ar sekundāro predikativitāti, kā arī sakārtotu vārdformu referentu jēdzieniskās attieksmes. **Korelatīvas attieksmes** zināmā mērā līdzinās sakārtojuma sakaram, tomēr to statuss sintaktisko sakaru aspektā vēl precizējams. Pagaidām, sekojot latviešu sintakses tradīcijai, varam uzskatīt, ka korelatīvās attieksmēs saistītas vārdformas teikumā ieņem vienu sintaktisko pozīciju, proti, veic viena teikuma locekļa funkciju.

Saīsinājumi

VPSV *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

Literatūra

1. Beitiņa, Maigone. 1972. Par lietvārda nominatīva semantiku un sintaktiskajām funkcijām. *Valodniecības un literatūrzinātnes problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 112–137.
2. Blinkena, Aina. 2009. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.

3. Bussmann, Hadumod. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
4. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR ZA Vēstis* 7, 55–66.
5. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
6. Kārklīšs, Jūlijs. 1964. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkoku teikumos ar verbālu izteicēju. *Teikuma uzbūve*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 67–86.
7. Kārklīšs, Jūlijs. 1976a. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā. Izpētes aspekti. Diferenciālās pazīmes*. Liepāja.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1976b. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
9. Lokmane, Ilze. 2000. Sekundārā predikativitāte teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 4. Liepāja: LiePA, 143–149.
10. Lokmane, Ilze. 2002. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU, 47–64.
11. Lokmane, Ilze. 2004. Savrupinājumi E. Fosnesa-Hansena romāna „Vēstījumi par sargāšanu” tulkojumā. *Valoda dažādu kultūru kontekstā XIV*. Daugavpils: DU, 42–48.
12. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
13. Прияткина, Алла Ф. 1990. *Русский язык. Синтаксис осложненного предложения*. Москва: Высшая школа.
14. Шмелёв, Алексей Д. 2002. *Русский язык и внеязыковая действительность*. Москва: Языки славянской культуры.
15. Urževica, Skaidrīte. 2010. *Rokasgrāmata latviešu valodā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
16. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast.: Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
17. Вейхман, Григорий А. 2002. *Новый взгляд на синтаксис английского языка*. Москва: Издательство Астрель.

Summary

The article deals with typology of syntactic relations between parallel parts of sentence. The term *parallel parts of sentence* is used as a general notion including different syntactic units within a simple sentence: non-restrictive appositional constructions, coordinative word groups in relation to a generalizing superordinate word, as well as other units that have mostly been treated in punctuation overviews, however, they have not been investigated systematically from the point of view of syntactic relations. Nominal parallel parts of sentence are wholly or partly co-referential, therefore it seems reasonable to analyze realtions between denotata of the nouns.

According to reference and realtions of denotata, nominal parallel parts of sentence can be divided into three groups:

- 1 co-relation between the noun and a deictic word;
- 2 hyponymic relations;
- 3 characterization, which is always subjective and most clearly reveals the secondary predication.

From the point of view of syntactic relations, it must be admitted that in most cases parallel parts of sentence are in semi-predicative relation to one another.

Latviešu valodas verbu valences marķēšana

Annotation of verbal valency in Latvian

Gunta Nešpore, Baiba Saulīte

Latvijas Universitāte

Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459

E-pasts: {*gunta.nespore, baiba.saulite*}@lumii.lv

Rakstā apskatītas latviešu valodas verbu valences marķēšanas galvenās problēmas: aplūkoti izvēlētie marķēšanas līmeņi – sintaktiskā valence, semantiskā valence un leksiskā valence, tāpat analizēts izmantoto semantisko lomu kopums, kā arī ieskicēti izsecinātie verba valences modeļi un tajos iekļaujamās verba apkaimes galvenās semantiskās lomas. Īsi raksturots arī programmrīks, kas izveidots marķēšanai un tās rezultātu apstrādei. Darba rezultātā lietotājiem plānots piedāvāt vairāku veidu datus, piem., verba valences modeļus – verba apkaimei raksturīgās semantisko lomu kombinācijas –, kā arī apstrādātu tekstu, kur marķēti verba paplašinātāji ar norādītām semantiskajām lomām, tām atbilstošajām morfoloģiskajām formām un ontoloģiskajām kategorijām.

Atslēgvārdi: semantiskā valence, sintaktiskā valence, semantiskās lomas, valences modeļi, apkaimes marķēšana.

LU Matemātikas un informātikas institūtā, manuāli marķējot latviešu valodas materiālu pamatā no Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa, tiek veidota verbu valences datubāze¹. Marķējamais valodas materiāls sastāv no divām daļām. Tajā ir iekļauti apmēram 300 minētajā tekstu korpusā visbiežāk sastopamie verbi, kā arī viena verbu tematiskā grupa – pārvietošanās verbi. Raksta centrā ir marķēšanas metodikas izveide, tajā ņemta vērā citu valencei veltītu valodas resursu pieredze, kas atbilstoši nepieciešamībai kombinēta un papildināta. Tie ir dažāda apjoma un izmantojamības resursi, kas verbu apkaimei apraksta dažādos aspektos, piem.: *Lietuviešu valodas verbu saistāmības vārdnīca* (Sližienē 1994), čehu valodas saistāmības vārdnīca *Vallex* (Lopatková et al. 2006), angļu valodas situāciju semantikas leksikons *FrameNet* (Ruppenhofer et al. 2006), kā arī Patrika Henksa (*Patrick Hanks*) veidotā *Angļu valodas verbu modeļu vārdnīca (Pattern Dictionary of English Verbs)*; CPA 2004), kas iecerēta kā papildinājums *FrameNet* sistēmai.

Latviešu valodas verbu marķēšanā izvēlēti trīs apraksta līmeņi (sk. nodaļu *Verbu valences apraksta līmeņi*), bet rezultātā piedāvāti verbu valences modeļi ar konkrētam verbam tipiskajām semantiskajām lomām.

¹ ERAF projektā Nr. 2011/0009/2DP/2.1.1.1.0/10/APIA/VIAA/112

Verbu apkaimes marķēšanai ir īpaši izveidots programmrīks (autore Ginta Garkāje), ar kura palīdzību tekstā sastopamās semantiskās lomas var iekrāsot dažādās krāsās, kā arī pievienot informāciju par morfoloģiskajām formām, ar ko izteiktas semantiskās lomas (sk. 1. att.), un apkopot marķēšanas rezultātus (sk. turpmāk).

Marķējot verba apkaimi, tiek nošķirtas arī verba nozīmes (sk. 1. att. – taisnstūri kreisajā pusē, kas atšifrēti labās puses lejasdaļā). Pašlaik tas tiek darīts pamatā empīriski – pēc marķētāja ieskatiem, izmantojot marķēto valodas materiālu, verbu apkaimi, arī vārdnīcu datus – pēc iespējas izvairoties no pārāk sāka dalījuma nozīmēs. Piem., ja vārdnīcā ir minētas verba nozīmes, ko tekstā ir grūti nošķirt, vai ir grūti izprast/definēt atšķirības starp šīm nozīmēm (valodas materiālā kopumā, nevis atsevišķos gadījumos), ir pamats apšaubīt šāda dalījuma jēgu. Kad marķēšana visos trīs marķēšanas līmeņos būs pabeigta, verbu lietojumu tekstā plānots grupēt pēc saistāmības vai vismaz eksperimentāli izmēģināt šāda grupējuma lietderību. Marķēšanu sākot, tiek izvirzīta arī hipotēze – ja dažādos teikumos, kur kāds verbs ir lietots, neatšķiras verba apkaime – vismaz verba paplašinātāju semantiskās lomas un leksiskās nozīmes kategorijas –, nevajadzētu atšķirties arī nozīmei, kādā šis verbs ir lietots.

1. Verbu valences apraksta līmeņi

Sākotnēji verba apkaime tiek aprakstīta divos līmeņos: pirmkārt, tiek marķētas morfoloģiskās formas, netieši marķējot arī teikuma locekļus jeb sintaktisko valenci, otrkārt, marķētajām formām tiek pievienotas semantiskās lomas. Nākamajā marķēšanas kārtā tiks marķēta verba paplašinātāju vispārinātā leksiskā nozīme.

1.1. Sintaktiskā valence

Valodas materiālā tiek marķēti verba paplašinātāji, kuri atrodas verba apkaimē un ar kuriem izteiktas semantiskās lomas.

Šī raksta mērķis nav definēt un nošķirt verba obligātos un neobligātos paplašinātājus (par sintaktisko obligātumu sk., piem., Lokmane 2004), tomēr, veidojot verba valences modeli, ir svarīgi saprast, kādus verba paplašinātājus tajā iekļaut. Verba paplašinātājus ir pieņemts iedalīt valentajos un nevalentajos paplašinātājos.

Analizējot sintaktisko valenci, visbiežāk tiek runāts par verba argumentu struktūru, jo argumenti tiek uzskatīti par teikuma locekļiem, ko teikumā piesaista izteicējs, tātad teikuma priekšmets, papildinātājs, apstāklis (sk. VPSV 2007, 44). Argumenti var būt obligāti un neobligāti, piem., teikumā *Policija_{Nom} masu medijiem_{Dat} informāciju_{Acc} <do> nelabprāt_{Adv}* obligātie argumenti ir teikuma priekšmets nominatīvā un papildinātājs akuzatīvā, savukārt neobligātie – netiešais papildinātājs datīvā un veida apstāklis.

Marķējot sintaktisko valenci latviešu valodā, izmantota nedaudz atšķirīgā čehu valodnieku (Sgall 1986, 127; Hajičová 1993, 16–17) pieeja, kas tuvāka verba saistāmības pamatlicēja – Lisjēna Tenjēra (*Lucien Tesnière*) – koncepcijai (Tesnière 1988, 117–118), kur visi valentie locekļi dalīti aktantos, t. i., dzīvās būtnēs un priekšmetos, kas piedalās procesā, un sironstantos, kas norāda uz

	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	<Lūgšim> D ievu, lūgšim, – mudināja sievieti ar vistas knābim līdzīgo	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	Esti stipra, <lūgšu> D ievu par tevi, bērniņ... tu man vienmēr esi bijusi kā pašas meita	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	V iņa <lūdza> d omet materiālo p alīdzību, lai varētu segt izdevumus par dzīvesvietu	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	Pāls rajona iedzīvotājiem, komisijas priekšsēdētājs Amars Vasilis <lūdza> d omes j uristu i nformēt	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	policiju, ka situācijās, kad pārkāpumi nav	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	V īnam <lūdza> d ziedāt vēl un vēl. Noslēgumā gan sekoja vilšanās,	<input type="text"/>
	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	Zālfret, ka viens mans dzejolis tiešām bijis publicēts, taču man <lūdza> i zdomāt p seudonīmu.	<input type="text"/>

AGENSS
SATURS
ADRESĀTS
Vietā?
+
Dzēst
Saglabāt! Saglabāts 23:55
Statistika
1. izteikti vēlēšanos, lūgt kaut ko darīt
2. (dievu)
+
Jauna teikuma kategorija

1. attēls. Verbu apkaimes marķēšanas rīks.

apstākļiem, kādos process norisinās (Tesnière 1988, 117–118). Čehu valodnieku pieejā aktanti ir iekšējie dalībnieki (*inner participants*), tātad gan obligātie, gan neobligātie argumenti, izņemot apstākļus, bet sirkonstanti ir brīvie paplašinātāji (*free modifications*), tātad apstākļi – gan obligāti, gan fakultatīvi. Čehu valodnieki šādu dalījumu balsta galvenokārt uz diviem kritērijiem – pirmkārt, vai verba apkaimē paplašinātājs var parādīties vienu reizi vai vairākas un, otrkārt, vai paplašinātājs raksturo konkrētu verbu vai var piesaistīties jebkurai situācijai.

T. s. iekšējiem dalībniekiem raksturīga piesaistīšanās tikai konkrētam verbam, turklāt verba apkaimē katrs no tiem var parādīties tikai vienu reizi² (*Latvijas prezidente Vaira Vīķe-Freiberga*_{Nom} *pirmdien intervijā Lielbritānijas raidkorporācijai BBC*_{Dat} <skaidroja> *iemeslus*_{Acc} *savas kandidatūras izvirzīšanai ANO ģenerālsekretāra amatam*). Turpretim brīvie paplašinātāji³ galvenokārt ir fakultatīvi, turklāt vienā teikumā var parādīties vairāk nekā vienu reizi. Tipiski brīvie paplašinātāji ir ar vietas un laika nozīmi, jo tie var raksturot gandrīz jebkuru situāciju (piem., divi vietas apstākļi teikumā *Protams, beigās saimes istabā*_{Loc} *uz galda*_{uzAcc} <gaida> *silta un veselīga zāļu tēja*).

Katrā valodas piemērā tiek marķēti visi „iekšējie dalībnieki” (gan sintaktiski obligātie, gan neobligātie, piem., verbam *tirgot* tiek marķēts gan tiešais papildinātājs, gan netiešais papildinātājs – *Vajadzētu sodīt pārdevējus, kas*_{Nom} <tirgo> *tabakas izstrādājumus*_{Acc} *nepilngadīgajiem*_{Dat}). Atsevišķu verbu struktūrā obligāti var būt arī brīvie paplašinātāji, piem., *Pēc stundas Aleksis* <nokļuva> *pie sava dzīvokļa durvīm*_{pieDat} – arī tie tiek marķēti (visi minētie parasti atbilst centrālajām semantiskajām lomām, sk. turpmāk).

Fakultatīvi brīvie paplašinātāji tiek marķēti pēc marķētāja ieskatiem, bet tie netiek iekļauti verba valences modelī, piem., *Pavisam nesen*_{Adv} *mana draudzene* <apmeklēja> *manikīra meistari* .. (perifērās lomas, sk. turpmāk).

Lai iegūtu verba valences tipisko modeli, marķēšanai parasti tiek atlasīti verbi finītās formās. Netiek atlasīti teikumi, kuros predikāta finītā funkcija ir izteikta sintaktiski, t. i., nevis verba formā, bet analītiskā formā (piem., saliktās laika formas, ciešamās kārtas un vajadzības izteiksmes formas). Piem., ciešamās kārtas konstrukcijā gramatiskais objekts jeb tiešais papildinātājs (TĒMA⁴) ir nominatīvā, bet teikuma priekšmets (AGENSS⁵) nav izteikts (.. *finālā tiek* <atrasts> *Adas mirušais ķermenis*_{Nom}). Šādas konstrukcijas nav lietderīgi aprakstīt, lai rezultātā neveidotos verba valences modelis, kur verba apkaimei raksturīga TĒMA nominatīvā, bet neparādās AGENSS, kas šī verba dziļajai struktūrai ir raksturīgs.

Marķējot verba valento locekļu morfoloģiskās formas, netieši tiek marķētas arī valento locekļu sintaktiskās funkcijas – lietvārdam akuzatīvā tipiska ir papildinātāja funkcija, lietvārdam lokatīvā – apstākļa (*Vai bērņus*_{Acc} <atrod> *kāpostu laukā*_{Loc}). Protams, tiek marķētas arī atšķirīgās formas, piem., ja gramatiskais subjekts (šajā gadījumā AGENSS) formāli izteikts nevis ar nominatīvu, bet, piem., ar ģenitīvu,

² Vienlīdzīgi teikuma locekļi un pielikums tiek uzskatīti par vienu valento vienību.

³ Latviešu valodas verba valences aprakstā līdzīgi kā čehu valodas saistāmības vārdnīcā (Žabokrtský 2005, 9) par brīvo paplašinātāju teikumā tiek uzskatīts jebkurš apstāklis.

⁴ TĒMA – objekts, kurš tiek pārvietots vai kura atrašanās vieta tiek raksturota.

⁵ AGENSS – situācijas dalībnieks, kas veic darbību apzināti, pēc savas gribas, ir darbības iniciators.

ko nosaka atkarīgais komponents – visbiežāk apstākļa vārds vai skaitļa vārds –, tas marķējumā tiek norādīts (*Arvien vairāk mājsaimnieču^{Gen} gatavo un <cep> maizi^{Acc} savā virtuvē ..*), kaut, protams, tipiskā sintaktiskā valence šim verbam būs teikuma priekšmets nominatīvā.

1.2. Semantiskās lomas

Tiek marķētas verba apkaimē sastopamās semantiskās lomas, piem., verbs *dot* piesaista darītāju (AGENSU), tiešo objektu (TĒMU) un adresātu (BENEFICIENSU⁶). Semantisko lomu izpratne un definīcijas ir veidotas, ņemot vērā Džona Saīda (*John I. Saeed*), Frenka R. Palmera (*Frank R. Palmer*), Čārlza Dž. Filmora (*Charles J. Fillmore*), Juriņa Apresjana (*Юрий Апресян*) teorētiskos uzskatus un semantisko lomu definīcijas (Fillmore 1968; Palmer 1994; Апресян 1995; Saeed 2007).

Semantisko lomu marķēšanā svarīgs jautājums ir izmantojamais semantisko lomu kopums, semantisko lomu vispārinājuma pakāpe. Šī jautājuma risināšanā ir vairākas pieejas. Piem., *FrameNet* projektā katras situācijas (verbu grupas) semantiskās lomas (*FrameNet* terminoloģijā – *frame elements* ‘situācijas elementi’) tiek uzskatītas par unikālām, tiek sauktas salīdzinoši konkrētas nozīmes vārdos (piem., *strīdnieks1*, *strīdnieks2*, *strīdnieki*, *iemesls* strīdēšanās situācijā) un sakritība to nosaukumos tiek uzskatīta tikai par sakritību (Ruppenhofer et al. 2006). Populārāka pieeja (no šeit minētajiem – *Vallex*, *Lietuviešu valodas verbu saistāmības vārdnīca*) ir izmantot mazāku skaitu (30–35) vispārīgākas nozīmes semantisko lomu (piem., AGENSS, PACIENSS, ADRESĀTS) un uzskatīt, ka dažādu verbu apkaimē sastopamo situācijas dalībnieku pildītās funkcijas (semantiskās lomas) var sakrist.

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā tiek izmantotas vispārīgākas nozīmes semantiskās lomas. Šī pieeja ir teorētiski sarežģītāka un darbietilpīgāka, jo jāvispārina verbu valento locekļu nozīme, jāizprot, kuras no vispārinātajām semantiskajām lomām ir raksturīgas konkrētā verba apkaimei. Piem., kādu lomu pilda verba *mīlēt* objekts – vai tas ir PERCEPTS vai SATURS? Vai verba *aicināt* subjekts uzskatāms par AGENSU, ja tā ir, piem., valsts, tātad nav tiešā veidā dzīva būtne, kas spējīga uz apzinātu darbību (tomēr to pārstāv cilvēki, kam šādas spējas piemīt), piem., .. *ASV <aicinātu> Latviju uzņemt kādu no Gvantanamo atbrīvotajām personām*. Vispārinātas semantiskās lomas nodrošina lielākas verbu apkaimes (valences modeļu) salīdzināšanas, grupēšanas, analīzes iespējas, kā arī katras semantiskās lomas apraksta iespējas. Darba gaitā reizēm tiek izmantotas arī konkrētākas nozīmes lomas, lai nezaudētu marķējuma korektumu, ja nav īsti skaidrs, kura no vispārinātajām semantiskajām lomām konkrētajā gadījumā būtu atbilstoša. Piem., verba *sāpēt* apkaimē pagaidām nav pilnībā skaidrs, kura no vispārinātajām semantiskajām lomām būtu piemērotākā sāpošās ķermeņa daļas nosaukumiem (*Jau kuro mēnesi man <sāp> auss; Man tik ļoti <sāp> kakls*), tāpēc pašlaik šī informācija tiek saukta par ĶERMEŅA DAĻU. Tas tiek uzskatīts par pagaidu marķējumu, pieņemot, ka, marķējot līdzīgus verbos un savācot vairāk valodas materiāla, attiecīgo informāciju vispārināt (izvēlēties piemērotāko semantisko lomu) varētu būt vieglāk.

⁶ BENEFICIENSS – situācijas dalībnieks (dzīva būtne), kura labā darbība tiek veikta.

1.3. Leksiskā nozīme

Kad semantiskās lomas un morfoloģiskās formas jau būs nomarkētas, plānots pievienot informāciju par to, kādas leksiskās nozīmes vārdus verbs parasti piesaista, t. i., norādīt verbu valento locekļu vispārinātu leksisko nozīmi jeb ontoloģiskās kategorijas (*FrameNet* terminoloģijā – semantiskais tips). Piem., verbs *skaldīt* piesaista dzīvu darītāju (AGENSU) un fizisku objektu (PACIENSU⁷), verba *jautāt* AGENSS un ADRESĀTS⁸ parasti ir cilvēks, savukārt verba *ēst* PACIENS un fizisks objekts.

Šeit galvenā problēma ir līdzīga kā semantisko lomu marķēšanā, tikai ar neskaidrākiem risinājumiem – cik sīki iedalīt leksisko nozīmi (līdz ar to arī pasaulē sastopamās reālijas), cik precīzi norādīt verba apkaimei raksturīgo nozīmi, lai šī informācija palīdzētu atklāt verba nozīmi, bet vienlaikus būtu pietiekami vispārīga, lai būtu precīza un „neierobežotu” verba lietojumu. Piem., kāda informācija būtu norādāma pie verba *domāt* AGENSA? Vai tas būtu tikai cilvēks, jebkura dzīva būtne vai varbūt arī mehānismi, piem., dators, uz ko domāšanu mēdz attiecināt pārnestā nozīmē? Dažādos projektos leksiskās nozīmes jeb ontoloģisko kategoriju skaits svārstās no mazāk nekā desmit līdz vairākiem simtiem (apskatu par dažādos projektos izmantotajām ontoloģiskajām kategorijām sk. Žabokrtský 2005, 15–29).

Latviešu valodas saistāmības aprakstā plānots rīkoties līdzīgi kā *Lietuviešu valodas verbu saistāmības vārdnīcā* (sk. **Sližienē 1994**), kur izmantotas četras pamatkategorijas – cilvēks (Hum), dzīvs objekts (+Anim), nedzīvs objekts (-Anim) un abstrakts objekts (Abstr), kā arī papildu informācija par specifiskākas leksiskās nozīmes argumentiem, ja verba nozīme tādus prasa, piem., *uzģērbt* objekts ir fizisks objekts (apģērbs). Tādā veidā plānots papildu ontoloģisko kategoriju kopumu izveidot empīriski, marķējot reālus valodas datus, nevis iepriekš teorētiski definēt iespējamās kategorijas. Lai arī grūti prognozēt šādas papildu kategoriju marķēšanas rezultātus (tos var ietekmēt pieejamo datu apjoms, marķētāja subjektivitāte u. tml.), arī tikai četru pamatkategoriju marķējums palīdz verbu nozīmju nošķiršanā, automātiskā valodas analizē u. tml.

2. Verbu valences modeļi

Izmantojot verbu apkaimes marķējumu, tiek veidoti verbu valences modeļi, centrā liekot semantiskās lomas. Arī šajā ziņā dažādos projektos ir liela daudzveidība – *Lietuviešu valodas verbu saistāmības vārdnīcā* centrā ir morfoloģisko formu kombinācijas, *Vallex* – semantiskās lomas, savukārt *Angļu valodas verbu modeļu vārdnīcā* – ontoloģiskās jeb leksiski semantiskās kategorijas.

Lai izveidotu verbu valences modeļus, jāizvērtē, kāda verbu apkaimē esošā informācija (kuras semantiskās lomas) tajos iekļaujama, līdz ar to – kāda informācija noteikti ir jāmarķē. Semantisko lomu iedalīšanai tiek izmantota *FrameNet* sistēmā izveidotā semantisko lomu tipoloģija, kur tiek šķirtas centrālās un perifērās semantiskās lomas (Ruppenhofer et al. 2006, 26).

⁷ PACIENS – objekts, ko fiziski ietekmē darbība.

⁸ ADRESĀTS – situācijas dalībnieks, kam tiek sniegta informācija.

Semantiskās lomas tiek šķirtas pēc tā, vai attiecīgā informācija ir konceptuāli svarīga situācijā, vai bez tās situācija var pastāvēt, arī tad, ja šī informācija tieši neparādās teikumā.

Centrālās semantiskās lomas raksturo situācijā konceptuāli nepieciešamus elementus, kas atšķir situāciju no citām (Ruppenhofer et al. 2006, 26). Piem., tirdzniecības situācija nevar pastāvēt bez pircēja (AGENSS), pārdevēja (KONTRAGENSS⁹), preces (TĒMA).

Perifēro semantisko lomu nosauktā informācija neatšķir situāciju no cita tipa situācijām, bet sniedz papildinformāciju par situāciju, tās apstākļiem, šīs semantiskās lomas līdzīgi var raksturot jebkuru semantiski atbilstošu situāciju (Ruppenhofer et al. 2006, 27). LAIKS, VEIDS, CĒLONIS u. tml. līdzīgi var raksturot gandrīz jebkuru darbību (vairāk par semantisko lomu iedalījumu latviešu valodā un pārvietošanās vārdiem sk. Nešpore 2010).

Verbu valences modeļi pamatā tiek veidoti no centrālajām, tātad situācijā konceptuāli svarīgajām, semantiskajām lomām. Ja marķētājs ir izvēlējis marķēt arī perifērās lomas (sk. *Vieta?* 1. att.), tās tiek īpaši apzīmētas un parādās tikai konkrētajos piemēros, nevis verba valences modeļī.

1. izteikt vēlēšanos; lūgt kaut ko darīt	
329	
AGENSS	ADRESĀTS verbs 5
AGENSS verbs	ADRESĀTS SATURS 76
verbs	ADRESĀTS SATURS 35
	verbs SATURS 56
	verbs 1
AGENSS verbs	SATURS 147
	AGENSS verbs 9
2. (dievu) 21	
AGENSS verbs	ADRESĀTS SATURS 8
verbs	ADRESĀTS SATURS 3
AGENSS verbs	ADRESĀTS 4
	verbs ADRESĀTS 2
verbs	SATURS AGENSS 3
	verbs 1

2. attēls. Verba *lūgt* valences modeļi.

⁹ KONTRAGENSS – viens no diviem vienādi aktīviem situācijas dalībniekiem (otrs ir AGENSS), kas veic apzinātu darbību.

Ar rīku automātiski tiek ģenerēti visi marķētajā tekstā sastopamie verbu valences modeļi, norādot, cik bieži katrs no tiem parādās (sk. 2. att.). Tāpat tiek piedāvāts arī katrai semantiskajai lomai atbilstošo morfoloģisko formu saraksts (sk. 3. att.). Kad būs marķētas leksiskās nozīmes kategorijas, arī tās tiks iekļautas šajā sistēmā.

Kategorija	Skaitis	Grupas	
AGENSŠ	252	Grupa	Skaitis
		Nom	252
SATURS	328	Grupa	Skaitis
		Adv	1
		Inf	189
		S	52
		Acc	75
		parAcc	8
		Loc	3
ADRESĀTS	133	Grupa	Skaitis
		Dat	54
		Acc	79
Vieta?	2	Grupa	Skaitis
		Loc	2
Verbs	350	Grupa	Skaitis
		V3	230
		V1	106
		V2	14

3. attēls. Semantiskajām lomām atbilstošās morfoloģiskās formas: verbs *lūgt*.

3. Plānotais rezultāts

Lietotājam tiks piedāvāti vairāku veidu dati:

- 1) verbu valences modeļi – verba apkaimei raksturīgās semantisko lomu kombinācijas;
- 2) semantisko lomu, morfoloģisko formu un leksiskās nozīmes kategoriju atbildes;
- 3) marķēts teksts, no kā verbu valences modeļi izsecināti, ar meklēšanas iespējām pēc semantiskajām lomām vai ontoloģiskās informācijas. Līdz ar to rodas plašas iespējas pētīt verbu apkaime, atbildes starp semantiskajām un sintaktiskajām lomām, analizēt teikumu struktūras shēmu realizāciju, sintaktiskajā struktūrā izteiktos paplašinātājus u. tml.

Vietnē <http://www.tezaurs.lv/valence/preview/> var aplūkot marķēšanas rezultāta paraugus – marķēto valodas materiālu un verbu valences modeļus. Šobrīd darba variantā ir marķēts 180 verbu (apmēram 25 tūkstoši lietojuma piemēru), bet datubāze arvien tiek papildināta ar jauniem vārdiem.

Saīsinājumi

Acc	akuzatīvs
Adv	apstākļa vārds
CPA	Corpus Pattern Analysis
Dat	datīvs
Gen	ģenitīvs
Loc	lokatīvs
Nom	nominatīvs
VPSV	Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Avots

Līdzsvars mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā; miljons-2.0m. Izstrādātājs: LU Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: www.korpus.lv.

Literatūra

1. Апресян, Юрий. 1995. Д. *Лексическая семантика (синонимические средства языка)*. 2-е дополненное издание. Москва: Языки русской культуры.
2. *Corpus Pattern Analysis*. 2004. Pieejams: http://nlp.fi.muni.cz/projects/cpa/#hanks_2004.
3. Fillmore, Charles J. 1986. The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. London: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
4. Hajičová, Eva. 1993. *Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns*. Praha.
5. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 8. Liepāja: LiePa, 268–275.
6. Lopatková, Markéta, Žabokrtský, Zdeněk, Benešová, Václava. 2006. *Valency Lexicon of Czech Verbs VALLEX 2.0. Technical Report 34*, UFAL MFF UK.
7. Nešpore, Gunta. 2010. Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*. 14 (1). Liepāja: LiePA, 189–196.
8. Palmer, Frank R. 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Ruppenhofer, Josef, Ellsworth, Michael, Petruck, Miriam, R. L., Johnson, Christopher, R., Scheffczyk, Jan. 2006. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. Pieejams: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/book/book.pdf>.
10. Saeed, John I. 2007. *Semantics*. Blackwell Publishing, 2nd ed.
11. Sgall, Petr, Hajičová, Eva, Panevová, Jarmila. 1986. *The Meaning of the Sentence and Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
12. Sližienė, Nijolė. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. T. 1: A–M. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
13. Tesnière, Lucien. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck. (Tulkojums: Теньер Л. *Основы структурного синтаксиса*. Ред. Гак, В. Г. Москва: Прогресс, 1988.)
14. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

15. Žabokrtský, Zdeněk. 2005. *Valency Lexicon of Czech Verbs*. PhD thesis. Prague: Charles University.

Summary

Development of valency resource for Latvian was started recently. The chosen approach takes into account the experience of other projects dealing with verbal valency (such as *FrameNet* for English, the valency dictionary of Lithuanian by N. Sližienė and *Vallex* for Czech) and is supplemented with our own ideas.

The article describes our approach to the verbal valency annotation – the valency types (syntactic, semantic valency, selectional restrictions), the set of the semantic roles, and presents the tool developed for the valency annotation.

Initially two annotation layers are chosen – semantic valency (semantic roles) and syntactic valency – the morphological description of the dependents of the verbs.

The valency models (combinations of semantic roles) are generated from the annotated core semantic roles only. Non-core semantic roles are not used in this process because they are not specific enough to particular verbs.

In future the annotation of one more valency layer is planned – very general ontological categories (animate, inanimate, abstract object, physical object, human) will be added.

An online tool is developed for manual annotation of valences within a pre-selected corpus. The valency models, as well as morphological forms corresponding to each semantic role are suggested automatically.

Summarized information of the valency of each verb, as well as a corpus of annotated sentences will be available as a result of the project. Currently valency of approx. 180 verbs (more than 25 000 utterances) is annotated using data from the Balanced Corpus of Modern Latvian.

Lietvārdu lokatīva formu desemantizēšanās lietišķajos rakstos

Desemantization of locative case forms in business writing

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Viena no lietišķā stila tipiskām pazīmēm ir šabloniskums – bez oriģinalitātes izmantotu paraugu regulāra atkārtošana, kas lietišķajā tekstā atvieglo komunikāciju un nodrošina vajadzīgo precizitāti. Tomēr šablonu lietošana ir saistīta ar nozīmes nivelēšanos, jo automatizētās valodas vienības semantika netiek aktualizēta katrā lietošanas reizē.

Lietišķajos tekstos aizvien biežāk tiek izmantotas šabloniskas lietvārdu lokatīva formas, kas dažkārt ir interferences rezultāts. Lai varētu izvērtēt lietvārdu lokatīva formu šabloniskā lietojuma saistību ar gramatizēšanās un leksikalizēšanās procesu, rakstā aplūkota šo formu semantika un substitūcijas iespējas. Pēc piemēru analīzes var secināt, ka šabloniski lietotas lietvārdu lokatīva formas kontekstā pilda dažādu palīgvārdu funkcijas un, iespējams, mūsdienu tekstos tiek lietotas kā funkcionālā stila marķētājelementi.

Atslēgvārdi: interference, lietišķās valodas paveids, lietišķais stils, šabloniskums, šablons, pleonasmis, desemantizēšanās.

Mūsdienu sabiedrība nav iedomājama bez lietišķās vides, kurā īstenojas ļoti dažādas sociālo attiecību izpausmes formas – attiecības starp valstīm, attiecības starp valsti un indivīdu, attiecības starp noteiktām indivīdu grupām, attiecības starp indivīdiem. Lai īstenotu sekmīgu šīs jomas funkcionēšanu, vajadzīgi noteikti priekšnoteikumi, kas nodrošinātu atbilstošu vārdisku īstenošanas atspoguļojumu; līdz ar to valodā noformējas noteikts vārdu, formu un konstrukciju saistījums un izkārtojums, kas ar savu specifiku ir raksturīgs tieši šai darbības jomai (Kvašīte 1996, 1). Lingvistikā, aprakstot valodas funkcionālo aspektu, tiek aplūkots īpašs valodas paveids, kas tiek izmantots saimnieciskajā un sabiedriski politiskajā sabiedrības darbības jomā, – *lietišķās valodas paveids*. Šis paveids ir attiecināms uz jurisprudenci, uzņēmējdarbību, diplomātisko un administratīvo vidi un citiem oficiālu attiecību veidiem (Романова, Филиппов 2006, 106). Lai varētu analizēt šim paveidam raksturīgos verbālos izteiksmes līdzekļus, literārajā valodā tiek šķirts īpašs funkcionālais valodas stils, kas tiek saukts dažādi, piemēram, *oficiālais stils*, *darījumu stils*, *lietišķo rakstu valodas stils*, *administratīvais stils*, *kancelejas stils* u. c. (plašāk par to sk. Kvašytē, Župerka 2006, 70–74). *Valodniecības*

pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā tiek piedāvāti divi ekvivalenti termini *lietišķo rakstu stils, lietišķais stils* (VPSV 2007, 216). Nerisinot problēmu par stila nosaukumu, turpmāk tekstā lietots termins *lietišķais stils*.

Viena no tipiskām pazīmēm, kas ir raksturīga lietišķajam stilam, ir standartizēta, maksimāli unificēta izteiksme (VPSV 2007, 216). Lietišķajos tekstos regulāri atkārtojas bez radošas pieejas veidoti šabloni – vārdi, vārdu savienojumi, teikumi, teksta daļas. Latviešu valodniecībā šīs pazīmes nosaukšanai ir lietots termins *standartizācija* (sk., piemēram, Freimane 1993, 325; Rozenbergs 1995, 86–87; Ščucka 2009, 116–117), citu tautu valodniecībā ir sastopami tādi termini kā, piem., *šabloniskums* (Župerka 2001, 85); *klišejas* (Скребнев 2003, 183); *stereotipiskums* (Крылова 2006, 148), *štamпи* (Романова, Филиппов 2006, 107). Ņemot vērā, ka latviešu valodniecībā terminam *standartizācija* ir stabilizējies cita nozīme (sk. VPSV 2007, 371–372), šajā pētījumā izmantots termins *šabloniskums* – bez oriģinalitātes izmantotu paraugu regulāra atkārtošana.

Valodas līdzekļu šabloniskums lietišķajos rakstos ir ne tikai pieļaujams, bet arī nepieciešams, jo tas atvieglo komunikāciju un nodrošina vajadzīgo precizitāti (Rozenbergs 1995, 87). Ar laiku biežāk lietotie šabloni var kļūt par standartizētu normu noteiktā lietišķās tekstveides žanrā. Tie tiek veidoti pēc kādas shēmas un ir anonīmi, bezpersoniski (Freimane 1993, 325). Shematisks un bezpersonisks izteiksmes veids ir izdevīgs visiem saziņas dalībniekiem: gan tiem, kas pārstāv teksta autora pozīciju, gan tiem, kas ir teksta uztvērēji. Teksta autoram šablonu izmantošana ir noderīga vairāku iemeslu dēļ:

- 1) šabloni marķē teksta stilistisko piederību, proti, lietojot standartizētus lietišķas tekstveides izteiksmes līdzekļus, autors rada priekšstatu, ka teksts atbilst lietišķā stila prasībām;
- 2) šabloniska izteiksme palīdz vizuāli un shematiski sakārtot tekstu, padarot to līdzīgu citiem iepriekš tapušiem un lasītājam pazīstamiem tekstiem;
- 3) rakstītājam nav jāpiepūlas, meklējot precīzāko un skaidrāko izteiksmes veidu, jo šablonā tas jau ir iestrādāts un lietojumā nostiprināts;
- 4) samazinās atbildība par tekstu, jo šablonus ir izveidojis kāds cits, tie ir anonīmi;
- 5) lietojot šablonus, samazinās teksta interpretācijas iespēja, proti, lielāks skaits teksta uztvērēju to sapratīs vienādi.

Arī teksta uztvērējam šablonu lietošana ir izdevīga:

- 1) šabloni palīdz orientēties tekstā, tādā veidā tie ekonomē laiku, kas ir jāvelta teksta uztverei un izpratnei;
- 2) tie palīdz vieglāk saprast tekstu, jo šabloni teksta uztvērējam ir zināmi un tie nav atkārtoti jāatšifrē.

Lietišķajā tekstveidē šabloni ir noteikts kods – pieņemta zīmju sistēma, kas palīdz ātrāk uztvert noteiktu informācijas kopumu.

Tomēr šablonu lietošana ietver arī kādu tendenci, kas ietekmē visu valodas attīstību kopumā. Izmantojot šabloniskus izteiksmes līdzekļus, valodas lietotājs koncentrējas uz valodas formālo izpausmi, proti, galvenais mērķis ir panākt, lai izteiksmes līdzekļi atbilstu noteiktam šablonam, noteiktām formālām pazīmēm, un tāpēc to semantika kļūst sekundāra. Izmantojot šablonu, valodas lietotājs vairs

nedomā par tā nozīmi. Šabloniskās valodas vienības semantika ir automatizēta lietotāja apziņā, un tā netiek aktualizēta katrā lietošanas reizē. Šī iemesla dēļ šablوني, īpaši lietišķajā vidē, var būt pakļauti semantiskās nivelēšanās procesam. Sākotnēji šablons tiek radīts noteiktam kontekstam, noteiktai saziņas situācijai, tomēr laika gaitā tā lietojums paplašinās – šablonu izmanto arī citos līdzīgos kontekstos, un proporcionāli lietojuma biežumam mainās šablona semantiskā ietilpība. Ja sākotnēji vārdam vai frāzei ir specifiska nozīme, tad, paplašinoties lietojumam, šī nozīme izplūst vai pat zūd. Šabloniska lietojuma dēļ semantiski pilnvērtīga vārdforma vai frāze var pat zaudēt savu denotatīvo funkciju un kļūt par formālu teksta stilistisko marķētāju. Šādā gadījumā var vērot valodas vienību desemantizēšanos – valodas vienības sākotnējās nozīmes pilnīgu vai daļēju zudumu (VPSV 2007, 85). Ilze Lokmane norāda, ka desemantizēšanās procesā nozīme kļūst vispārīgāka, abstraktāka, jo valodas vienības (visbiežāk vārda) nozīmē ietvertu semantisko elementu skaits samazinās, bet palielinās to reāliju skaits, uz kurām valodas vienību var attiecināt (Lokmane 2012, 13).

Pētot latviešu valodas lietišķos tekstus, var konstatēt, ka šāds desemantizēšanās process ir vērojams šabloniski lietotās lietvārdu lokatīva formās, kuras diezgan bieži atkārtojas, piemēram, *apjomā, apmērā, attiecībā, būtībā, gadījumā, ietvarā, nolūkā, pamatā, principā, rezultātā, sakarā, sakarībā, saskaņā* u. c.:

- (1) *Nolūkā* atvieglot Jums un visiem pārējiem dzīvokļu īpašniekiem šī jautājuma kārtošānu, RP SIA „...” ir gatava (..) dzīvokļu īpašnieku vārdā noslēgt zemes nomas līgumu ar zemes gabala īpašnieku¹. (Paziņojums)
- (2) Izmēģinājumu *rezultātā* iegūtie dati ir Universitātes īpašums. (Noteikumi)
- (3) Šajā *sakarā* esam spiesti atgādināt, ka *saskaņā* ar līguma Nr. 1-2006/S-AP punktu 6.8. mums ir tiesības pieprasīt līgumsodu 1% *apmērā* .. (Pretenzija)
- (4) *Gadījumā*, ja iestādei pamatoti nav iespējams ņemt vērā personas vēlmes par atvaļinājuma laiku, iestāde var noraidīt personas lūgumu par atvaļinājumu šajā laikā, to attiecīgi lēmumā pamatojot. (Atbildes vēstule)

Daudzas šādas konstrukcijas ar lokatīvu lietišķajos tekstos ir pamatotas un nepieciešamas, tomēr reizēm tie izrādās skaužami šablوني, kuru vietā latviešu valodā lietojama cita izteiksme (Skujiņa 2003, 49). Latviešu valodā lokatīvs ir locījums, kas ietver dažādas adverbiālas nozīmes – vietas un laika nozīmi, veida, nolūka un cēloņa nozīmi (Paegle 2003, 44), un par nevēlamu šabloniskumu var runāt tajos gadījumos, ja lietvārda lokatīva forma neizsaka lokatīvam raksturīgo nozīmi vai arī kontekstā šī vārda semantiku kompensē citi izteiksmes līdzekļi. Ilustrācijai var salīdzināt divus teikumus, kuros lietota lietvārda lokatīva forma *gadījumā*:

- (5) .. *pēc iepazīšanās ar lēmuma tekstu tiks izlemts, kā rīkoties šajā konkrētajā gadījumā, gan līdzīgās situācijās.* (K)
- (6) .. *tiesa atzīst, ka tajos noteikti un nepārprotami ir pielīgta tiesība prasītājai vienpusēji atkāpties no līguma, gadījumā ja parādnieks pieļauj līgumā paredzēto maksājuma kavējumu.* (Spriedums)

¹ Te un turpmāk lietišķo tekstu piemēri nav rediģēti, saglabājot oriģinālo izteiksmi.

Piemērā (5) lietvārda forma *gadījumā* ir pilntiesīgs teikuma loceklis, kas izsaka adverbiālu nozīmi, savukārt piemērā (6) lietvārda lokatīva formu kompensē saiklis *ja*, un tā ir uzskatāma par pleonasmu, proti, vārdformu, kas no semantiskā viedokļa ir lieka. Šāda lokatīva forma ir šablons, kas tiek lietots vienveidīgai izteiksmei lietišķajos tekstos. No latviešu valodas kultūras viedokļa šādi pleonasmī tiek uzlūkoti par nevēlamu parādību, jo „semantisko elementu koordinācijas trūkums un pārdaudzums piesārņo valodu, ir nevēlams un labā stilā novēršams” (Freimane 1993, 336).

Latviešu valodas lietišķajos tekstos šabloniska lokatīva formu lietošana bieži ir interferences rezultāts, jo liela daļa lietišķo tekstu ir tulkoti vai veidoti pēc citu valodu parauga (mūsdienās izplatītākās avotvalodas ir krievu valoda vai angļu valoda). Inta Freimane norāda, ka latviešu valodā ne vienmēr avotvalodas patstāvīgo vārdšķiru vārdformas tiek lietotas kā pilnnozīmīgas leksiskas vienības; bieži tās desemantizējas un, kalkus labojot, tiek aizstātas ar mērķvalodas palīgvārdiem (Freimane 1993, 392). Tā, piemēram, lietišķajos tekstos izplatītais vārdu savienojums *saskaņā ar (ko)* atbilst angļu valodas konstrukcijai *in accordance with* (TATR 2006, 122), lietvārda lokatīva forma *gadījumā* atbilst krievu valodas prepozicionālai formai *в случае* (KLV 2006, 664), *rezultātā – в результате* (KLV 2006, 540), *attiecībā par (ko) – в связи с* (KLV 2006, 605) u. tml. Šādus gadījumus, kad no avotvalodas mērķvalodā tiek pārcelta noteikta vārda gramatiskā forma, U. Veinreihš (*Uriel Weinreich*) dēvē par gramatisko interferenci (Weinreich 1964, 30). Savukārt Bernds Heine (*Bernd Heine*) un Tanja Kuteva (*Tania Kuteva*) norāda, ka t. s. gramatiskā interference ir saistāma ar gramatizēšanās procesu (Heine, Kuteva 2005, 2), proti, tas ir veids, kā valodas vienībai samazinās leksiskā semantika.

Lai varētu izvērtēt lietvārdu lokatīva formu šabloniskā lietojuma saistību ar gramatizēšanās un leksikalizēšanās procesu, ir jāaplūko šo formu funkcijas un semantiskās kompensācijas iespējas lietišķajā tekstveidē. Stikākai analīzei izvēlēta šabloniska lietvārda lokatīva forma *attiecībā*, kas ir diezgan izplatīta lietišķajā vidē un parasti sastopama saistījumā ar prievārdiem *par, pret, uz (attiecībā par (ko), attiecībā pret (ko), attiecībā uz (ko))*:

- (7) *Attiecībā par* Iesniegumā uzdoto trešo jautājumu, Komisija paskaidro, ka saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10. panta desmito daļu, Komisijai pārvalde jāorganizē pēc iespējas efektīvi. (Atbildes vēstule)
- (8) Līgums stājas spēkā pēc tam, kad to parakstījuši abi laulātie, bet **attiecībā pret** trešajām personām tas ir spēkā pēc ierakstu izdarīšanas Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra laulāto mantisko attiecību reģistrā. (Laulības līgums)
- (9) Neskaidrību gadījumā pārdevējam ir tiesības un pienākums pieprasīt pircējam paskaidrojumu **attiecībā uz** konkrēto darbinieku atlaižu tiesību izmantošanas gadījumu. (Atlaižu kartes lietošanas noteikumi)

Līdztekus lietvārda lokatīva formām šādā saistījumā dažkārt ir sastopams arī verbs *attiekties*:

- (10) Darbiniekam ir pienākums rūpēties par to, lai šajā punktā minētā informācija, kas **attiecas uz** viņa darba veikšanu, nebūtu tieši vai netieši pieejama trešajām personām. (Darba līgums)

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā (pieejama tiešsaistē www.tezaurs.lv) ir fiksēts, ka latviešu valodā vārds *attiecība* biežāk tiek lietots daudzskaitlī (sk. 1. un 2. nozīmi), savukārt vienskaitlī tas ir sastopams galvenokārt lokatīva formā (sk. 3. nozīmi):

attiecība *s. lietv. 1. dsk.* Savstarpēji sakari, saistība, mijiedarbība (piem., starp cilvēku grupām, valstīm). *Sabiedrisko attiecību speciālists. Diplomātiskās attiecības. Ražošanas attiecības* – cilvēku attiecības materiālo labumu ražošanas, sadales, maiņas procesā. // Pastāvīgi personiski sakari (starp cilvēkiem), savstarpēja izturēšanās. *Draudzīgas, biedriskas attiecības. Būt labās attiecībās. Asas attiecības. Romantiskas attiecības. Pārtraukt attiecības ar savu draudzeni. Domāt par nopietnām attiecībām. 2. dsk.* Savstarpējais sakars, saistība (starp parādībām, priekšmetiem, pazīmēm). *Valodas un domāšanas attiecības. Preču un tirgus attiecības.* // Kvantitatīvais samērs; divu lielumu dalījums. *Kabačos kālija un nātrija attiecības ir 7:1. Vitamīnu vēlamās attiecības uzturā. 3. lok.* Salīdzinājumā (ar ko). *Laivas ātrums attiecībā pret straumi un attiecībā pret krastu. Attiecībā (uz ko) – lieto, lai norādītu uz to, uz ko darbība vērsta.*

(MLVV)

3. nozīmes skaidrojumā ir iekļauts vārdformas *attiecībā* saistījums ar prievārdiem *pret* un *uz*. Konstrukcija *attiecībā pret (ko)* ir literāra latviešu valodā, un tā nav pārāk izplatīta lietišķajos tekstos. Savukārt konstrukcija *attiecībā uz (ko)* ir ļoti izplatīta šabloniska frāze:

- (11) *Ievērojot to, ka pakalpojumus, kas saistīti ar sašķidrinātās naftas gāzes piegādi, valsts neregulē, spēkā esošie tiesību akti vairs neparedz Komisijas kompetenci izvērtēt komersantu darbību sašķidrinātās naftas gāzes apgādē, kā arī pieņemt saistošus lēmumus un izdot administratīvos aktus attiecībā uz šādu komersantu darbību.* (Atbildes vēstule)
- (12) *MK nosaka kārtību attiecībā uz valsts atbalsta administrēšanu ..* (Noteikumi)
Šādā saistījumā vārdformas *attiecībā* lietojums ir izplatīts arī lietišķā stila frāzēs, kas fiksētas Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā, piemēram:
- (13) *Ministru kabinets nosaka prasības attiecībā uz vides monitoringu un tā veikšanas kārtību.* (K)
- (14) *Ja privātpersona nav devusi norādījumus attiecībā uz atbildes nosūtīšanu, iestāde atbildi uz iesniegumu nosūta uz iesniedzēja norādīto adresi.* (K)
- (15) *Uz pārstāvju sapulci attiecināmi šā likuma noteikumi attiecībā uz biedru sapulci, ja likumā nav noteikts citādi.* (K)
- (16) *Patentu valde pieteikuma izskatīšanu turpina tikai attiecībā uz tiem dizainparaugiem, kuri nepārsniedz kompleksam pieteikumam noteiktos ietvarus ..* (K)

Minētajos piemēros vērojams, ka lietvārda lokatīva forma saistījumā ar prievārdu *uz* pēc nozīmes izsaka prievārda *par* semantiku. Dažos piemēros vārdu saistījumu *attiecībā uz* var aizstāt ar prievārdu *par*, bet dažos piemēros –

precīzāk būtu veidot palīgteikumu. Tātad var uzskatīt, ka vārdforma *attiecībā* šādos gadījumos ir lieka, jo tā nefunkcionē kā pilntiesīga leksiska vienība, bet ir palīgvārda ekvivalents:

attiecībā uz = ‘par’

- (11a) *Ievērojot to, ka pakalpojums, kas saistīti ar sašķidrinātās naftas gāzes piegādi, valsts neregulē, spēkā esošie tiesību akti vairs neparedz Komisijas kompetenci izvērtēt komersantu darbību sašķidrinātās naftas gāzes apgādē, kā arī pieņemt saistošus lēmumus un izdot administratīvos aktus **par** šādu komersantu darbību // .. izdot administratīvos aktus, kas regulē šādu komersantu darbību.*
- (12a) *MK nosaka kārtību **par** valsts atbalsta administrēšanu ..*
- (13a) *Ministru kabinets nosaka prasības **par** vides monitoringu un tā veikšanas kārtību.*
- (14a) *Ja privātpersona nav devusi norādījumus **par** atbildes nosūtīšanu, iestāde atbildi uz iesniegumu nosūta uz iesniedzēja norādīto adresi.*
- (15a) *Uz pārstāvju sapulci attiecināmi šā likuma noteikumi **par** biedru sapulci, ja likumā nav noteikts citādi.*
- (16a) *Patentu valde pieteikuma izskatīšanu turpina tikai **par** tiem dizainparaugiem, kuri nepārsniedz kompleksam pieteikumam noteiktos ietvarus ..*

Pēc piemēru analīzes un lietvārda lokatīva formas substitūcijas iespējām var secināt, ka no nozīmes viedokļa šī vārdforma ir desemantizējusies un funkcionē tikai kā šablons.

Lietišķajos tekstos ir sastopamas arī šabloniskas konstrukcijas, kurās lietvārda lokatīva forma *attiecībā* ir saistījumā ar prievārdu *par* (*ko*):

- (17) *.. dienestā tiek iesniegta informācija **attiecībā par** fiziskajām personām, kas neievēro prasības .. (Darba līgums)*
- (7) ***Attiecībā par** Iesniegumā uzdoto trešo jautājumu, Komisija paskaidro, ka saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10. panta desmito daļu, Komisijai pārvalde jāorganizē pēc iespējas efektīvi. (Atbildes vēstule)*
- (18) *.. atbilstoši likumdošanai ievērot konfidencialitātes principu **attiecībā par** Pacienta veselības stāvokli. (Līgums)*

Šajos minētajos piemēros var likvidēt lietvārda lokatīva formu, atstājot tikai prievārdu *par*, un šī iemesla dēļ lietvārda lokatīva forma uzskatāma par semantiski nekompensējamu pleonasmu:

attiecībā par = ‘par’

- (17a) *.. dienestā tiek iesniegta informācija **par** fiziskajām personām, kas neievēro prasības ..*
- (7a) ***Par** Iesniegumā uzdoto trešo jautājumu, Komisija paskaidro, ka saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10. panta desmito daļu, Komisijai pārvalde jāorganizē pēc iespējas efektīvi.*

(18a) .. *atbilstoši likumdošanai ievērot konfidencialitātes principu par Pacienta veselības stāvokli.*

No normatīvā viedokļa šādas konstrukcijas tiek uzskatītas par nevēlamām (sk., piemēram, Krūmiņa, Skujiņa 2002, 108; Kušķis, Paegle 2003, 36; Skujiņa 2003, 101).

Kopumā var secināt – analizētie piemēri liecina, ka lietvārda lokatīva forma *attiecībā* lietišķajos tekstos tiek lietota šabloniski, lai izteiktu prievārda *par* semantiku, proti, pilnnozīmes vārda morfoloģiskā forma izsaka palīgvārda semantiku.

Līdzīga substitūcija ir vērojama arī citos līdzīgos gadījumos, proti, šabloniska lietvārda lokatīva forma kontekstā atbilst palīgvārda semantikai. Piemēram, kā jau iepriekš tika norādīts, lietvārda lokatīva formu *gadījumā* kompensē nosacījuma saiklis *ja*:

gadījumā = ‘ja’

- (19) **Gadījumā, ja** izpildītāja saistību izpildi kavē Pasūtītājs vai kāda trešā persona, Darbu izpildes termiņš tiek pagarināts .. (Līgums)
- (20) **Gadījumā, ja** Pircējs pieļauj uzņemto saistību izpildes nokavējumu, tad Pārdevējam ir tiesības no Pircēja samaksātiem maksājumiem, pirmkārt, dzēst līgumsodu un otrkārt maksājuma mērķi. (Līgums)
- (21) **Jautājumu gadījumā** Jūs varat konsultēties SIA „...” nomas nodaļā .. (Paziņojums)
- (22) Uz padomes sēdi iesniedzamo dokumentu projektiem nepieciešamības **gadījumā** papildu uzrakstam „PROJEKTS” norāda pielikuma kārtas numuru. (Noteikumi)

Teikumu semantika nemainās, ja šabloniskās lietvārda lokatīva formas vietā tiek lietots saiklis *ja*:

- (19a) **Ja** izpildītāja saistību izpildi kavē Pasūtītājs vai kāda trešā persona, Darbu izpildes termiņš tiek pagarināts ..
- (20a) **Ja** Pircējs pieļauj uzņemto saistību izpildes nokavējumu, tad Pārdevējam ir tiesības no Pircēja samaksātiem maksājumiem, pirmkārt, dzēst līgumsodu un otrkārt maksājuma mērķi.
- (21a) **Ja** rodas jautājumi, Jūs varat konsultēties SIA „...” nomas nodaļā ..
- (22a) **Ja** nepieciešams, uz padomes sēdi iesniedzamo dokumentu projektiem papildu uzrakstam „PROJEKTS” norāda pielikuma kārtas numuru.

Vēl viens piemērs – lietvārda lokatīva formu *nolūkā* var aizstāt ar saikli *lai*:

nolūkā = ‘lai’

- (1) **Nolūkā** atvieglot Jums un visiem pārējiem dzīvokļu īpašniekiem šī jautājuma kārtošānu, RP SIA „...” ir gatava (..) dzīvokļu īpašnieku vārdā noslēgt zemes nomas līgumu ar zemes gabala īpašnieku. (Paziņojums)

Labotajā konstrukcijā tiek izmantots palīgteikums, ko ievada saiklis *lai*:

- (1a) *Lai atvieglotu Jums un visiem pārējiem dzīvokļu īpašniekiem šī jautājuma kārtošanu, RP SIA „...” ir gatava (..) dzīvokļu īpašnieku vārdā noslēgt zemes nomas līgumu ar zemes gabala īpašnieku.*

No valodas kultūras viedokļa latviešu literārajā valodā par nevēlamu tiek uzskatīta kalkota substantīva lokatīva forma *rezultātā*, kas lietota prepozīcijas *dēļ* nozīmē (Freimane 1993, 393):

rezultātā = ‘dēļ’

- (23) *Ja vienas puses prettiesiskas darbības rezultātā otra puse ir cietusi materiālus zaudējumus, vainīgā puse apņemas atlīdzināt visus zaudējumus ..* (Līgums)

Labotajā teikumā lietvārda lokatīva forma ir likvidēta, un nepieciešamo semantiku izsaka prievārds *dēļ*:

- (23a) *Ja vienas puses prettiesiskas darbības dēļ otra puse ir cietusi materiālus zaudējumus, vainīgā puse apņemas atlīdzināt visus zaudējumus ..*

Pēc šablonisko lokatīva formu lietojuma un substitūcijas iespējām var konstatēt, ka visos analizētajos piemēros patstāvīga vārda viena morfoloģiskā forma noteiktā šabloniskā lietojumā iegūst palīgvārda semantiku:

patstāvīga vārda morfoloģiskās
formas semantika

=

palīgvārda semantika

Patstāvīga vārda morfoloģiskā forma kontekstā zaudē nominatīvo funkciju un iegūst vispārinātu, abstraktu nozīmi, kas izsaka gramatiskās attiecības starp vārdiem. Kopumā šādu pārvirzi var attiecināt uz gramatizēšanās procesu, jo tā pēc vairākām pazīmēm atbilst gramatizēšanās teorijā aprakstītajiem gramatizēšanās kritērijiem. Pirmkārt, šādām šabloniskām lietvārdu lokatīvu formām ir raksturīga nozīmes maiņa – konkrētas leksiskās nozīmes vietā tās iegūst abstraktu nozīmi. Šāda nozīmes izbalēšana jeb vispārināšana tiek uzskatīta par gramatizēšanās procesa sākumu (par to sk. Heine, Kuteva 2005, 15; Eckardt 2006, 22), kam seko desemantizācija un deķategorizācija. Otrkārt, šablonisku lietvārdu lokatīva formu lietojuma biežums ir viens no iemesliem, kas var radīt formas gramatizēšanos. Šo pazīmi gramatizēšanās aspektā ir aprakstījuši Pols Dž. Hoppers (*Paul J. Hopper*) un Elizabete K. Traugota (*Elizabeth C. Traugott*). Savā darbā par gramatizēšanos viņi norāda – jo biežāk forma tiek lietota tekstā, jo gramatiskāka tā ir (Hooper, Traugot 2003, 106). Treškārt, lokatīva formu desemantizēšanās ir vērojama šabloniskā kontekstā – tā attiecas nevis uz visiem lietvārdu lokatīva formu lietošanas gadījumiem, bet gan uz noteiktām konstrukcijām, kas regulāri atkārtojas lietišķajos tekstos. Arī gramatizēšanās īstenojas noteiktā kontekstā, tāpēc uz jauno nozīmi, kas rodas gramatizēšanās procesā, atstāj iespaidu kāda konteksta elementa nozīme (Lokmane 2012, 14). Ceturtkārt, lietvārdu lokatīva formu šabloniskums ir paredzams, jo kontekstā šīs formas tiek lietotas līdzīgās konstrukcijās un tām ir samērā vienveidīgs sintaktiskais novietojums teikumā.

Kā norāda Andrea Tailere (*Andrea Tyler*) un Vivjens Evanss (*Vyvyan Evans*) pētījumā par angļu valodas prepozīcijām, valodā pastāv vārdu nozīmes, kas liecina par kognitīvo procesu, un pastāv nozīmes, kuru uzdevums ir marķēt kontekstuālo piederību un fona zināšanas (Tyler, Evans 2007, 22). Iespējams, ka šabloniski lietotās lietvārdu lokatīva formas, kas no semantiskā viedokļa pilda palīgvārdu funkcijas, mūsdienu lietišķajos tekstos tiek lietotas, lai marķētu teksta stilistisko piederību, proti, norādītu, ka tas ir lietišķs teksts. Teksta veidotājs pakļaujas ilūzijai, ka šīs formas ir nepieciešamas, lai teksts atbilstu lietišķās tekstveides kanoniem, tomēr no semantiskā un arī no formālā viedokļa tās ir liekas.

Secinājumi

Šabloniskums ir tipiska lietišķā stila pazīme, kas atvieglo komunikāciju un nodrošina vajadzīgo precizitāti šajā jomā, tomēr valodas līdzekļu automatizācija var radīt semantisku nivelēšanos. Analizējot šabloniski lietotu lietvārdu lokatīva formu lietojumu, var secināt, ka tas atspoguļo nozīmīgu valodas sistēmas attīstības faktoru – valodas vienību semantiskās pārmaiņas. Šabloniski valodas līdzekļi liecina par desemantizēšanos, jo to trafaretais lietojums atbrīvo no vajadzības spriest par šo valodas līdzekļu komunikatīvo nepieciešamību.

Lietvārdu lokatīva formu desemantizēšanās ir saistāma ar gramatizēšanās procesu, jo

- 1) šīs formas kontekstā iegūst palīgvārda semantiku, proti, nozīme kļūst vispārīgāka;
- 2) šīs formas tiek bieži lietotas, un lietojuma biežums pastiprina gramatizēšanās iespēju;
- 3) formu lietojums ir kontekstuāli nosacīts, proti, šīs formas ir paredzamas, un tās ietekmē kontekstuālās apkaimes elementi.

Iespējams, ka šabloniski lietotās lietvārda lokatīva formas lietišķajos tekstos tiek izmantotas, lai marķētu teksta stilistisko piederību, proti, norādītu, ka tas ir lietišķs teksts, tomēr no semantiskā un arī no formālā viedokļa tās ir liekas.

Saīsinājumi

K	<i>Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus</i>
KLV	<i>Krievu-latviešu vārdnīca</i>
MLVV	<i>Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca</i>
TATR	<i>Tiesību aktu tulkošanas rokasgrāmata</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>

Avoti

1. Atbildes vēstules (Ministru kabinets, Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas komisija)
2. Laulības līgumi (Privātpersonas)
3. Līgumi (SIA „NS Leģions”, SIA „SORA”, SIA „Jūrmalas namsaimnieks”, SIA „Rīgas rajona slimnīca”)
4. Noteikumi (Rīgas Stradiņa universitāte, universālveikals „Stockmann”)

5. Paziņojumi (SIA „Pļavnieku nami”, SIA „Ravus”)
6. Spriedumi (Rīgas apgabaltiesa)

Literatūra

1. Eckardt, Regine. 2006. *Meaning Change in Grammatization*. Oxford: Oxford University Press.
2. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
3. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Hooper, Paul J., Traugott, Elizabeth Closs. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. *Krievu-latviešu vārdnīca*. 2006. Sast. autoru kolektīvs. 2. sēj. Rīga: Avots.
6. Krūmiņa, Veronika, Skujiņa, Valentīna. 2002. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga: Valsts Kanceleja.
7. Крылова, Ольга А. 2006. *Лингвистическая стилистика*. Москва: Высшая школа.
8. Kušķis, Jānis, Paegle, Dzintra. 2003. *Kā latvietis runā ... Praktiski ieteikumi valodas kultūrā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
9. Kvašīte, Regīna. 1996. *Mūsdienu lietišķie teksti lingvistiskā skatījumā. Disertācijas kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai*. Rīga: Latviešu valodas institūts.
10. Kvašytė, Regina, Župerka Kazimieras. 2006. Lietuvių ir latvių funkcinių stilių terminai. *Lietuvių ir latvių gretinamosios stilistikos klausimai. Lietuvių un latviešu sastatāmās stilistikas jautājumi*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 65–80.
11. Lokmane, Ilze. 2012. Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 10–16.
12. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca* (pieejama tiešsaistē www.tezaurs.lv).
13. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I. daļa. Rīga: Zinātne.
14. Романова, Наталья Н., Филиппов, Андрей В. 2006. *Стилистика и стили*. Москва: Флинта.
15. Rozenbergs, Jānis. 1995. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
16. Скребнев, Юрий М. 2003. *Основы стилистики английского языка*. Москва: Астрель, АСТ.
17. Skujiņa, Valentīna. 2003. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC.
18. Ščucka, Anita. 2009. Standartizētu konstrukciju lietojums dažādos funkcionālajos stilos. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 116–124.
19. *Tiesību aktu tulkošanas rokasgrāmata*. 2006. Rīga: TTC.
20. Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan. 2007. *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

21. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
22. Weinreich, Uriel. 1964. *Languages in Contact*. London, Paris: Mouton & Co.
23. Župerka, Kazimieras. 2001. *Stilistika*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

Summary

Stereotypes (cliches and samples) are one of the typical business register features that are necessary for exact and explicit communication in business and low sphere, but they can be reason for desemantization of lexical units.

Noun forms of locative case (for example, *apjomā, apmērā, attiecībā, gadījumā, nolūkā, rezultātā, sakarā, sakarībā, saskaņā*) are frequently used in business register and they are stereotyped as the result of interference. The main conclusion of this article – these forms have lost their initial lexical and grammatical meaning and functioned as prepositions or conjunctions.

Par kļūdām jeb variācijām 2. personas daudzskaitļa paradigmā*

About mistakes (or variations?) in the 2nd person plural paradigm

Aina Urdze

Universität Bremen

Fachbereich 10: Linguistik

E-pasts: aina.urdze@uni-bremen.de

Pētījums ir veltīts latviešu kopienās ārpus Latvijas runātajai valodai jeb „trimdas” valodai.¹ Pieņemtu, ka trimdas kopienās runātā latviešu valoda zināmā mērā atkāpjas no Latvijā pieņemtās standartnormas. Daudzskaitļa 2. personas indikātīva un imperātīva formu jaukšanu uzskatu par piemēru trimdas valodas noslieci uz nestandartu. Ņemot vērā trimdas bilingvālos dzīves apstākļus, var sagaidīt gan standarta parauga trūkumu, gan vienkāršotu valodas sistēmu. Pieņemtu, ka imperātīva un indikātīva formālā atšķiršana tiek atmesta, atstājot abas daudzskaitļa 2. personas galotnes (-at(ies)/-āt(ies) un -iet(ies)) runātāja rīcībā abu funkciju apzīmēšanai. Lai izdibinātu, cik brīvi šīs galotnes tiek lietotas, šis pētījums izmanto vairāku korpusu datus: visupirms trimdas valodas paraugus – sarunu ierakstus, intervijas –, salīdzinājumam latviešu valodas tekstu korpusus „Tīmeklis-1.0”, „Saeima-1.0” un „Miljons-2.0”. Trimdas korpusu mazā apjoma dēļ galīgus rezultātus šeit vēl nevar sniegt, taču lielāks nestandarta gadījumu biežums ir manāms gan trimdas valodā, gan spontānajā valodā Latvijā, kuru šai pētījumā atspoguļo „Tīmekļa” dati. Novirze no standarta skar -at(ies)/-āt(ies) galotnes lietošanu un – mazliet mazākā izmērā – arī -iet(ies) galotnes lietošanu. Iespējami izskaidrojumi galotņu izvēlei varētu būt dažādi. Lai tos pārbaudītu, būtu nepieciešama kvalitatīva izpēte, kas pagaidam vēl ir nākotnes uzdevums. Kvantitatīvi jau tagad izdevies pārbaudīt refleksīvā formanta ietekmi galotņu lietošanā: var pieņemt, ka refleksīvus verbus drīzāk saista ar -at(ies)/-āt(ies) galotni.

Atslēgvārdi: nestandarta valoda, morfēmu variācija, gramatisko likumu maiņa.

1. Pētījuma priekšmets

Aplūkojamo parādību vēlētos saukt par variācijām indikātīva un imperātīva 2. personas daudzskaitļa formu veidošanā. Skatoties no valodas standartnormas viedokļa, šādas „variācijas” nav pieļaujamas un tiek uzskatītas par kļūdainām formām. Tātad, kaut gan gadās sastapt izteikumus kā, piem., a) *Nāciet iekšā!* b) *Jūs nākat vēlu.* c) *Lūzdu nākat!* d) *Vai jūs jau nāciet?*, tikai a) un b) tiek uzskatīti

* Rakstā saglabāta Jāņa Endzelīna ieteiktā latīņu un grieķu cilmes vārdu atveide.

¹ Lietošu turpmāk jēdzienu „trimda”, lai apzīmētu ilgāku laiku – vismaz 50 gadus – eksistējošās latviešu kopienas ārpus Latvijas, tātad ne tikai kopienas, kas sastāv no bijušajiem kara bēgļiem un to pēctečiem, bet arī citu iemeslu dēļ emigrējušo personu sabiedrības.

par gramatiski pareiziem; c) un d) gadījumos tur, kur konteksts pieprasa pavēles izteiksmi, lietota indikātīva forma un otrādi. Šādi kļūdainas lietošanas gadījumi latviešu standarta valodā nedz senāk, nedz šodien nav retums: šim tematam ir pieskāries Jānis Endzelīns (Endzelīns 1951, 844 skk., 887 skk.), to apraksta un uz to norāda jaunāka datuma pētījumi un rokasgrāmatas (Muižniece 1997, 30 sk.; Lauze 2004, 68 sk.; Kalnača 2011, 30–35). Protams, no atsevišķiem ārpus konteksta citētiem gadījumiem nevar secināt, vai iemesls ir nepareiza izteiksmes izvēle, juceklīga formu lietošana, vai arī kļūdainās formas lietotājam varbūt šī forma ir kā vienīgā viņa rīcībā. Pirmais minētais izskaidrojums gan nešķiet ticams, jo komunikācijas akta nolūks runātājam parasti mēdz būt skaidrs. Linda Lauze piemin drīzāk otro situāciju, aprakstot indikātīva formu lietošanu pavēles funkcijā: „Lai gan gramatiskās formas izvēle predikāta noformējumā nav precīza, komunikācijas akta dalībnieki cits citu saprot un pēc lūguma vai pavēles izpilda arī tādas darbības, kas izteiktas ar darbības vārdu īstenības izteiksmē. No gramatiskās pareizības viedokļa tās ir valodas kļūdas, bet, vērtējot pēc komunikatīvā kritērija, minētās indikātīva formas īsteno tām izvirzīto uzdevumu sazināšanās situācijā, un verba galotnes neatbilstība gramatiskās izteiksmes semantikai daudzskaitļa 2. personā ir formāla.” (Lauze 2004, 69) Andra Kalnača pievērš uzmanību īstenības izteiksmes polisēmijai, kas atļauj lietot indikātīvu, it īpaši tagadnes un nākotnes laiku formas, arī citā modālā veidā. Formāli imperatīvs – izņemot šeit aplūkojamo daudzskaitļa 2. personu – sakrīt ar indikātīva formām; dažkārt arī semantika nav nepārprotami interpretējama (Kalnača 2011, 30 skk.).² Spriežot pēc L. Lauzes citētajā darbā un citās pareizai valodai veltītās grāmatās dotiem piemēriem, galvenokārt sastopama *-at(ies)/-āt(ies)* galotnes kļūdainā lietošana. Taču vienkāršs meklējums ar *Google* palīdzību rāda, ka arī *-iet(ies)* galotni lieto nepareizi – sk. atrasto gadījumu skaitu (1) tabulā:

frāze	atrastie gadījumi	atbilstība gramatiskam standartam
„sakiet ko gribat”	108 000	atbilst
„sakat ko gribat”	37 600	neatbilst
„sakāt ko gribat”	2690	neatbilst
„sakiet ko gribiet”	42 800	neatbilst

Tabula (1): *Google* meklējums 2012. g. 8. jūnijā.

Aizdomas, ka *-at(ies)/-āt(ies)* un *-iet(ies)* galotņu lietošanas veidi vēl nav galīgi noskaidroti, dod ierosmi šo lietu tuvāk aplūkot. Bez tam nodomāju pievērst īpašu uzmanību trimdā runātajai valodai – tā tas bija iecerēts jau pašā pētījuma projekta sākumā. Pētot tādu valodas varietāti, kas nav pakļauta noteiktai regulācijai, ceru atrast vairāk nestandarta lietošanas gadījumu. Tai pašā laikā pieņemu, ka trimdas aprindās daži indivīdi, savām latviešu valodas zināšanām sarūkot, vispār vairs nav skaidrībā par šo formu atšķiršanas nozīmi. Arī šādu runātāju vārdformu lietošanas prakse man liekas interesanta, jo šeit varbūt ir novērojama valodas sistēmas maiņa.

² Kā īstenības izteiksmes daudzskaitļa 2. personas formu pavēles funkcijā A. Kalnača gan min nākotnes laika formu, ko viņa – atšķirībā no akadēmijas gramatikas – neuzskata par neliterāru (Kalnača 2011, 34).

2. Valodas situācija trimdā

Trimdinieku valodas situāciju raksturo gan pastāvīga saskarsme ar citu valodu, gan dzimtās valodas samazināta lietošana. Latviešu valodas lietošana trimdas kopienās ir stipri ierobežota, salīdzinot ar dzīvi Latvijā. Jo ciešāka ir iesaistīšanās mītnes valsts sabiedrībā, jo dažādākās jomās un tādā biežāk iznāk sazināties mītnes valsts valodā (vai arī valodās). Daudzos gadījumos vienīgā atlikusī latviešu valodas lietošanas joma aptver privāto dzīvi ģimenes un draugu lokā, kur izmanto tikai vienkāršu sarunvalodu. Ar citiem latviešu valodas stiliem gadās saskarties jau tikai paplašinātā latviešu sabiedrības lokā (piem., draudzes dzīvē, svinīgos sarīkojumos, kora mēģinājumos u. tml.) vai arī lasot daiļliteratūru. Komunikācija darbā, skolā vai augstskolā un visa pārējā publiskā dzīve noris mītnes valsts valodā.

Tātad ir skaidrs, ka trimdinieki visi ir (vismaz) bilingvāli. Var droši pieņemt, ka jaunākās paaudzes, kas iepazinušas latviešu valodu tikai nupat minētajās ļoti sašaurinātās lietošanas jomās, šo valodu nepārvalda tik pilnīgi kā apkārtējo dominējošo mītnes valsts valodu. Ir zināms, ka valodas kompetences izveidošanai un saglabāšanai vecums, kādā zināšanas iegūst, ir ļoti svarīgs. Silvina Montrula (*Silvina Montrul*), pētot divvalodību agrā bērnu vecumā, konstatējusi, ka ne tikai vienlaicīga bilingvalisma, bet arī secīga bilingvalisma³ apstākļos pirmās valodas ietekmes daļa sarūk, ieplūstot otrajai – apkārtņē dominējošai – valodai. Tādā veidā bērns, tālāk pilnībā apgūstot otro valodu, to dara uz pirmās valodas rēķina (Montrul 2008, 99–107). Vecākajā paaudzē, kas intensīvā valodu kontakta situācijā nonākusi tikai pēc pirmās valodas nostiprināšanās, trimdas divvalodība izpaužas citā veidā. Šeit ierobežotā dzimtās valodas lietošana un samazinātā saskarsme gan neskar valodas kompetenci pašos pamatos, taču ir novērojama zināma „ierūsēšana” – šādējādi vēlētos iztulkot angļu terminu *language attrition* (Montrul 2008, 93). Varētu apgalvot, ka visas trimdas paaudzes ir nomainījušas latviešu valodu kā primāro valodu pret atbilstošās mītnes valsts valodu.

Vai, balstoties uz ieskicēto sociolingvistisko situāciju, būtu iespējams spriest par trimdā runātās latviešu valodas strukturālajām īpašībām? Patiešām, ņemot vērā citus pētījumus par nelīdzsvarotu divvalodību, kā arī par apdraudētu valodu pārmaiņām, var pieņemt, ka arī bilingvālo trimdinieku latviešu valodai piemīt zināmas „vājākās valodas” pazīmes. Par šādām īpatnībām var uzskatīt blakus parastajiem kontaktu fenomeniem kā, piem., koda maiņai, aizguvumiem utt. dažādus valodas vienkāršošanas veidus⁴. Kēss de Bots (*Kees de Bot*) valodas praksē ir novērojis izvairīšanos no grūtākiem elementiem, jo tādi retākas lietošanās dēļ gludas komunikācijas vajadzībām nav pietiekoši ātri pieejami. Tai vietā lieto vienkāršākas formas, sintaktiskas konstrukcijas: „With nonuse, language knowledge becomes less accessible. The language needs to be used regularly in order to meet the time constraints of language production and perception. In communication, speakers will try to meet those constraints as much as possible,

³ Par vienlaicīgu bilingvalismu (*simultaneous bilingualism*) S. Montrula sauc divu valodu ietekmi, sākot no dzimšanas līdz trīs gadu vecumam, secīgs bilingvalisms (*sequential bilingualism*) apzīmē otrās valodas ieplūšanu, sākot no četrus gadu vecuma (Montrul 2008, 93–99).

⁴ Daži valodnieki pat uzskata, ka kontakti starp valodām vienmēr samazina valodas sistēmas kompleksitāti.

and elements (words, syntactical procedures) that are difficult to access will be avoided when other elements are more readily available. In terms of language use, this means that individuals losing their language will increasingly have access problems and accordingly tend to avoid difficult elements of that language as much as possible. This will have an effect on the range of language used and ultimately in the choice of languages used in situations in which there is such a choice.” (Bot 2001, 68–69) Roberts M. Vago (*Robert M. Vago*), pētot ungāru emigrantu valodas paradigmas, atklājis gan gramatisku likumu samazināšanos, gan regularizēšanu, kas iznākumā noved pie vienkāršākas valodas sistēmas, jo tā ir mazāk kompleksa un caurskatāma (Vago 1991, 241). Par trimdas valodas ierobežotām stilistiskām funkcijām tika iepriekš jau runāts.

Jāpatur prātā, ka trimdas latviešu valodas runātājiem ir atšķirīgs kompetences līmenis: no vienas puses, tie, kas bērna vecumā pirmo valodu varējuši apgūt bez ierobežojumiem un tikai vēlāk nonākuši divvalodības situācijā, no otras puses, iepriekš minētie no bērnības divvalodīgie runātāji, kuru pirmās valodas zināšanas nav varējušas pilnīgi nostiprināties un kas varbūt vispār piedzīvojuši tikai „vienkāršotas” latviešu valodas lietojumu. Pēdējā minētā tipa runātāji ir tie, kas, iespējams, veido pamatu atsevišķas trimdas latviešu valodas tapšanai. Igaņu valodnieki Kristīna Prākli (*Kristiina Praakli*) un Juris Vīkbergs (*Jūri Viikberg*) piemin, ka ārzemēs runātos igauņu valodas variantus var uzskatīt tikai par reģiolektiem, ja tie ir izplatījušies jau ceturtajā paaudzē (Praakli, Viikberg 2010b, 29). Šo kritēriju igauņu – un tāpat arī latviešu – ārzemes kopienas daudzviet jau spēj izpildīt. Latviešu ārzemēs runātie varianti gan nav vēl pamatīgi izpētīti, turklāt trūkst arī tāda aptveroša zinātnisku darbu pārskata kā K. Prākli un J. Vīkberga darbs (Praakli, Viikberg 2010a), tomēr ir arī daži latviešu autori, kas ar šo tematu ir nodarbojušies. Jāzeps Lelis jau pirms piecdesmit gadiem pievērsis uzmanību atšķirtai trimdas valodas attīstībai, nosaucot to par „dialektizēšanos”: „Techniski mēs, tā tad, dzīvojam lingvistiskā robežjoslā un visas svešās ietekmes mūsu valodā rada dialektizēšanos salīdzinājumā ar Latvijas latviešiem. Tā kā arī tur valoda nestāv sastingusi uz vietas, attālināšanās notiek diezgan straujā tempā. Minot tikai dažus paviršus piemērus, mēs te runājam par televīziju un atomieročiem, Latvijā tie ir televizors un kodolieroči, u.t.t. Mēs turpinām rakstīt ch; tur šī rakstība atmeta. Dzirdot mūsu izrunu, Latvijas latviešiem arī jau būtu šis un tas, par ko pabrīnīties – par mūsu leksiku un sintaksi nemaz nepieminēsim!” (Lelis 1965, 61) Baiba Metuzāle-Kangere tāpat konstatē mītnes zemes valodas iepilnību un latviešu valodas funkcionālo sašaurināšanos, viņas vārdiem, „valodas deģenerāciju”. No otras puses, trimdinieku centieni valodu saglabāt izpaužas valodas pūrismā un noraidošā nostājā iepretim maiņām, tādā veidā noliedzot valodas normālo attīstību (Metuzāle-Kangere 2004, 191–192). Abi autori piemin standarta valodas parauga trūkumu – J. Lelis ierosina sekot valodas attīstībai Latvijā, bet arī pārbaudīt un pielāgot standartnormu „dzīvās valodas likumībai” (Lelis 1965, 62). B. Metuzāle-Kangere, atskatoties uz valodas attīstību trimdā, nonāk pie secinājuma – „lai gan arī sabiedrības līmenī par latviešu valodas pareizu lietošanu tika daudz runāts un rakstīts, tas viss notika lokāli un bez likuma spēka” (Metuzāle-Kangere 2004, 191).

3. Pētījuma motivācija

Var droši pieņemt, ka šeit aprakstītie sociolingvistiskie faktori atspoguļojas arī trimdas valodas struktūrā. Var sagaidīt gan noslieci uz nestandarta formām un tai pašā laikā lielāku variāciju iespēju, gan vienkāršotas valodas sistēmas pazīmes. Mītnes valsts valodas kontakta iespaidā varbūt, runājot latviski, tiek atnestas kategorijas vai gramatiski likumi, kādu tur nav. Pavēles izteiksmes formālā atzīmēšana angļu valodā nenotiek, vācu un zviedru valodā tā ir redzama 2. personas vienskaitlī, taču tikai reducētā izskatā – vienskaitļa 2. personas pavēles formai nav galotņu, tā atbilst tagadnes celmam. Imperatīva daudzskaitļa formas neatsķiras no indikatīva. Ja dominējošās valodas sistēmā pavēles izteiksmei nav formāli (pārāk) izcelta vieta, iespējams, ka arī vājākajā valodā drīzāk var iztikt bez formālas šo izteiksmju diferencēšanas. Kompleksitātes zudums nav vienādojams ar valodas kā funkcionējošas sistēmas sabrukumu – kaut gan dažkārt ir grūti šķirt vienkāršošanu no redukcijas, kas rada būtiskus trūkumus un beidzot noved līdz valodas nāvei (Sasse 1990, 13). Protams, trimdā runāto latviešu valodu noteikti var uzskatīt par apdraudētu valodu, kuras izdzīvošanas izredzes sarūk, sašaurinoties lietošanas sfērām un samazinoties runātāju skaitam. Droši vien trimdas jaunākās paaudzēs sastop arvien vairāk cilvēku, kam ir tikai fragmentāras latviešu valodas zināšanas.⁵ Šiem fragmentiem noteikti varētu veltīt atsevišķus pētījumus. Taču mani interesē atklāt nevis „pusvalodu” bet gan sistēmu, kāda ir izveidojusies nelabvēlīgos bilingvālos apstākļos. Bez šaubām, trimdā lietoto latviešu valodu vēl var uzskatīt par sistēmu ar savu leksiku un gramatiskajiem likumiem, kas atļauj brīvi komunicēt. (Iepriekš minētie stilistiskie ierobežojumi saistāmi galvenokārt ar leksikas trūkumiem.) Vēlētos izdibināt, kā šī sistēma izveidojusies attiecīgās mītnes valstīs, cik daudz tā atšķiras no latviešu valodas standartnormas. Tālāk aprakstītā analīze varētu būt iesākums šim apjomīgajam projektam.

4. Pētīšanas metode un jautājumi

Tā kā mērķis ir atklāt un aprakstīt trimdā runātās valodas sistēmu (vai, precīzāk, atšķirīgas sistēmas), jāsavāc visas daudzskaitļa 2. personas imperatīva un indikatīva izteikšanai lietotās vārdformas, nevis tikai „kļūdainos” jeb nestandarta gadījumus. Protams, apjomīgai analīzei jāapskata vairākas latviešu kopienas dažās vietās ārzemēs, taču tas prasa labi sagatavotu un plašu datu vākšanu, tātad iesākumam izmantošu pašas Vācijā iegūtus datus un citiem nolūkiem sastādītus korpusus (par izmantotajiem korpusiem tiks sīkāk rakstīts 5. nodaļā). Balstoties uz savāktajiem datiem, var izskaitīt gadījumus, kad katra izteiksme – imperatīvs

⁵ Redukcijas procesi novērojami nevis jau iepriekš aprakstītos bilingvālos apstākļos, kad valoda zaudē primārās valodas funkciju un tiek retāk lietota, bet gan tādos gadījumos, kad valoda vairs netiek apzināti nodota tālāk nākamajai paaudzei. Individus, kas valodu kā veselu, funkcionējošu sistēmu nekad nav varējuši apgūt un kam tādēļ ir tikai daļējas zināšanas, Hanss-Jirgens Sasse (*Hans-Jürgen Sasse*) sauc par *semi-speakers* jeb „semi-runātājiem”, defektīvo stāvokli jeb dilšanas procesu, kādā atrodas šo semi-runātāju valoda, par *obsolescence* jeb „obsolescenci” (Sasse 1990, 14–15). Dace Strelēvica-Ošiņa liek priekšā tulkot šo terminu latviski ar „valodas izzušanu” (Strelēvica-Ošiņa 2011, 182); viņa izprot šo jēdzienu pamatā sociolingvistiski.

jeb indikātīvs – parādās ar galotni *-at(ies)/-āt(ies)* vai *-iet(ies)*. Analizējama datūs, vēlos noskaidrot sekojošos jautājumus:

1. Cik bieži runātāju nolūks ir lietot imperātīvu, cik bieži indikātīvu?
2. Cik bieži imperātīvs respektīvi indikātīvs tiek apzīmēts ar standarta, cik bieži ar nestandarta formu?
3. Vai viena vai otra galotne (*-at(ies)/-āt(ies)* vai *-iet(ies)*) tiek izmantota biežāk nestandarta veidā?
4. Ja datubāze atļauj šos parametrus noteikt atsevišķa indivīda lietošanā – vai vienas kopienas indivīdi apzīmē izteiksmes līdzīgā veidā?
5. Vai gadās arī tādi indivīdi, kas izmanto tikai vienu formu (vai nu galotni *-at(ies)/-āt(ies)* vai *-iet(ies)*) gan imperātīvā, gan indikātīvā?

Balstoties uz šiem jautājumiem, var skaitliski izdibināt, cik stipri funkcionāli atšķirīgās izteiksmes vēl ir saistītas ar formāli atšķirīgu pazīmi. Grūti gan ir novilkt robežu, cik liela novirzīšanās no standarta pieļaujama, iekams var uzskatīt imperātīva un indikātīva formālo atšķiršanu par spēkā neesošu. Ja katra otrā forma ir „nepareiza”, tad laikam gan valodas likums nav derīgs? Bet kā lai novērtē divdesmit vai desmit procentu kļūdu? Lai gūtu mazliet orientācijas, būtu noderīgi salīdzināt novirzīšanos ar Latvijā sastopamo „kļūdu” biežumu. Savā pētījumā esmu mēģinājis šādu salīdzinājumu veikt ar dažādu korpusu palīdzību. Droši vien var pieņemt – jo lielāka kļūdu daļa, jo mazāk darbojas sākotnējais (vai arī vēlāk iegūtais) valodas likums. Piecdesmit procentu nepareizu formu vienas vai otras izteiksmes apzīmēšanai patiesībā jau līdzinās pilnīgai (= „simtprocentīgai”) formu jaukšanai: ja runātāja rīcībā ir divi galotņu varianti un viņam trūkst gramatiskās instrukcijas saistīt tās ar imperātīva vai indikātīva izteiksmi, tad varbūtība izvēlēties vienu no divām galotnēm būtu piecdesmitprocentīga. Taču ir jautājums, vai šo formu izmantošanas varbūtība patiešām atbilst monētas mešanas varbūtībai? Ja runātājs vairs formāli neatšķir pavēles un īstenības izteiksmi, vai galotnes *-at(ies)/-āt(ies)* un *-iet(ies)* pāriet viņa rīcībā kā daudzskaitļa 2. personas savstarpēji aizstājami varianti, kurus runātājs izmanto vienādi bieži? Vārdformu varianti latviešu valodā atrodami arī citur, piem., daudzskaitļa 2. personas nākotnes galotnes *-it(ies)* un *-iet(ies)* vai norādāmā vietniekvārda lokatīvs *šai, šinī un šajā*; tomēr šo variantu biežuma sadale nav vienlīdzīga. Iespējams, ka arī „brīvo variantu” *-at(ies)/-āt(ies)* un *-iet(ies)* gadījumā pastāv vai nu kaut kādi lietošanas ierobežojumi, vai tendences dot vienai galotnei priekšroku. Lai izdibinātu varbūtējos lietošanas kritērijus, ir nepieciešami aplūkot katra lietošanas gadījuma apstākļus – gan fonoloģiskus, morfonoloģiskus utt. Vismaz būtu jāaplūko visu konstatēto lietošanas gadījumu atsevišķie verbi, kā arī, iespējams, sintaktiskie sakari. Savā pētījumā sekoju šādiem soļiem:

- 1) sakopoju respektīvi meklēju spontānās valodas paraugus Vācijas latviešu valodai (sarunu transkripcijas) un Latvijas latviešu valodai (interneta teksti);
- 2) salīdzinājumam iekļāvu arī drīzāk standartam atbilstošus tekstus;
- 3) atzīmēju visus imperātīva un indikātīva daudzskaitļa 2. personas lietojumus – pareizos un nestandarta gadījumus;
- 4) pierakstīju attiecīgā formā lietoto konkrēto verbu.

5. Izmantotie valodas korpusi

Ja cer atklāt trimdas latviešu valodas variantus, tie visticamāk ir sastopami runātā, t. i. spontānā valodā, nevis rakstiskā veidā, jo trimdinieku radītie spontānie teksti internetā grūti identificējami. Tā kā trimdas valodas paraugi līdz šim nav ne vākti, ne sakopoti pieejamos korpusos, šim pētījuma nolūkam vispirms jānodrošina pietiekoši plaša datubāze. Iesākumam izmantoju vairāku sarunu ierakstus apmēram četru stundu garumā, ko pati ieskaņoju 2011. gada vasarā. Šajās sarunās piedalījās 3–8 personas 42–85 gadu vecumā, kas mūža lielāko daļu nodzīvojuši vai pat dzimuši Vācijā. Papildus aplūkoju septiņus Nacionālās Mutvārdu Vēstures arhīvā atrodamus tā saucamos „dzīvesstāstus” apmēram 87 700 vārdu apjomā – interviju pierakstus ar trimdiniekiem 43–83 gadu vecumā, kas mūža lielāko daļu nodzīvojuši vai pat dzimuši Amerikā (ASV un Kanādā). „Dzīvesstāstu” korpusa teksti ir tikai vienkāršā veidā transkribēti, iespējams, pat daļēji rediģēti. Tomēr arī šajos tekstos gadījās atrast nestandarta formas.

Kā datubāzi Latvijā runātajai valodai izmantoju dažādus latviešu valodas teksta korpusus. Sarunvalodas korpusi gan vēl nav izveidoti; cerēju tādu aizstāt ar korpusiem „Tīmeklis-1.0” (teksti no interneta lapām) un „Saeima-1.0” (Saeimas sēžu stenogrammas), taču „Saeimas” korpusi diemžēl izrādās rediģēti. Salīdzinājumam vācu datus arī no „Līdzsvarota mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa”, precīzāk, no apakškorpusa „Miljons-2.0”, kurā ietilpst lielākoties nespontāni radītu tekstu (periodika, daiļliteratūra u. tml.). No šiem trīs apjomīgajiem korpusiem izskatīju tik lielu daļu, lai savāktu ik pa korpusam vismaz 1000 verbu ar daudzskaitļa 2. personas indikātīva vai imperātīva galotnēm.

Kopumā šim pētījumam tika izmantoti korpusi šādā apjomā:

Trimda:

- a) korpus „Sarunas” – 52 verbu formas
- b) korpus „Dzīvesstāsts” – 29 verbu formas

Latvija:

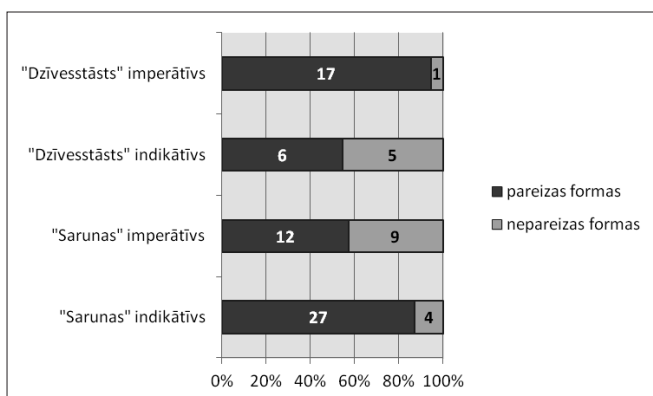
- c) korpus „Tīmeklis” – 1144 verbu formas
- d) korpus „Saiema” – 1728 verbu formas
- e) korpus „Miljons” – 1370 verbu formas

Skaidri redzams, ka datubāze trimdas valodas pētīšanai ir ļoti neliela, salīdzinot ar iespējam gūt informāciju par Latvijā lietoto valodu. Šī problēma noteikti vēl jārīšina, vācot vairāk trimdas valodas datus.

6. Rezultāti

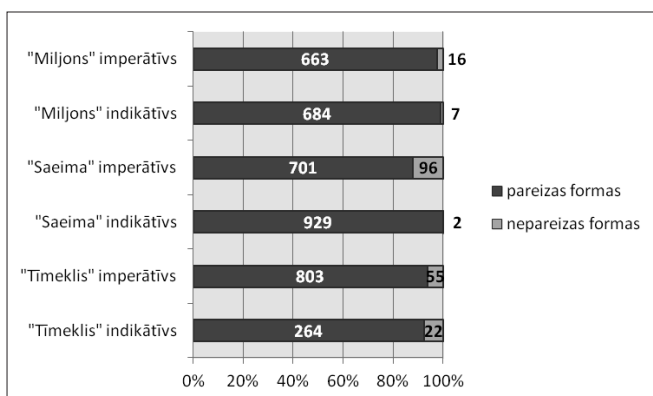
Šaurā datu apjoma dēļ diagramma (1) uzticami nespēj atspoguļot galotņu *-at(ies)/-āt(ies)* un *-iet(ies)* lietošanu trimdas valodā, tomēr uzdrīkstos datus šeit rādīt un apspriest.

Nestandarta formu lietošana „Dzīvesstāstos” pierakstītās intervijās svārstās starp apmēram 5 un 45 procentiem, noklausītās „Sarunās” starp apmēram 12 un 42 procentiem. Tomēr nestandarta formu lietošanas gadījumi nav vienādi: vienā korpusā uzkrītoši daudz kļūdu parādās indikātīva lietošanā (t. i. ar galotni *-iet(ies)* locītie verbi īstenības izteiksmē), citā tieši otrādi – samērā bieži imperātīva formas tiek veidotas ar galotnes *-at(ies) /-āt(ies)* palīdzību.

Diagramma (1): daudzskaitļa 2. personas pareizi un nepareizi veidotās formas imperatīva un indikātīva izteiksmēs trimdas latviešu valodu reprezentējošos korpusos (absolūti skaitļi).

Turpretim korpusos „Saeima” un „Tīmeklis”, kas reprezentē spontāni lietoto latviešu valodu Latvijā⁶, nestandarta lietojumi sastopami ievērojami retāk – sk. diagrammu (2):

Diagramma (2): daudzskaitļa 2. personas pareizi un nepareizi veidotās formas imperatīva un indikātīva izteiksmēs Latvijas latviešu valodu reprezentējošos korpusos (absolūti skaitļi).

„Saeimas” korpusa izlasē atrodamiem gadījumiem, kur pavēles izteiksme saistīta ar nestandarta galotni *-at(ies)/-āt(ies)*, saistāmi tikai ar diviem vārdiem: 12 reizi parādās *zināt*, 74 reizes *redzat*. Pēc teikuma konteksta slēdzot uztvēru šos vārdus kā īsas pavēles; taču iespējams, ka šādus iestarpinājumus var uzskatīt par izsaukmes frāzēm. Šāda interpretācija samazinātu nestandarta imperatīva formu skaitu līdz pat nullei. „Tīmekļa” pārbaudītās vārdu formas jau daļēji ir nepareizas: apmēram 7% indikātīva un 6% imperatīva formu neatbilst standartnormai. Nestandarta gadījumu sadalīšanās uz atsevišķiem vārdiem ir drīzāk

⁶ „Saeimas” korpuss gan, kā jau pieminēju, izgājis cauri rediģēšanai un vairs neatbilst pirmatnējai runātai valodai. Tāpēc šī korpusa datus attiecībā uz nestandarta galotnēm vajadzētu novērtēt ļoti uzmanīgi.

līdzsvarota nekā „Saeimas” korpusā – nepareizi lietotā galotne *-iet(ies)* „Tīmeklī” ir sastopama 11 verbu gadījumā, nepareizi lietotā galotne *-at(ies)/-āt(ies)* pat ar 37 vārdiem. Arī korpusā „Miljons” atrodami nestandarta lietošanas piemēri, bet gan salīdzinoši reti (apmēram 1% nepareizu indikātīvu, 2% nepareizu imperātīvu formu). Vadoties pēc „Miljonā” izskatītiem datiem, gan īstenības, gan pavēles izteiksme tiek lietota apmēram tikpat bieži. Acīmredzot „Tīmeklī” pārstāvētiem tekstiem raksturīga augstāka pavēles izteiksmes lietošanas frekvence; jāiedomājas, ka interneta teksti veido īpatnēju teksta kopumu.

Kā jau varēja sagaidīt spriežot pēc ievadā minētām rokasgrāmatām un citiem pētījumiem, nestandarta formu lietošana arī Latvijā runātajā valodā ir pazīstams fenomēns. Kamēr nav paplašināta trimdas valodas datubāze, nevar izdarīt statistiskus secinājumus, piem., secināt, cik daudz biežāk nestandarta formas šeit ir sastopamas salīdzinājumā ar Latviju. Tomēr trimdas valodas pētīšanai izmantotie korpusi atļauj vēl citu pieeju, kas ar korpusiem „Tīmeklis” un „Miljons” nav iespējama – datu kvalitatīvu raksturojumu. Tā kā katru „Sarunās” un „Dzīvesstāstā” atrasto gadījumu var saistīt ar konkrētu runātāju, var izdibināt, vai šim runātājam abas šeit apskatītās galotnes ir viņa rīcībā. Protams, arī ja runātāja izteikumos neizdodas atrast zināmu formu, no tā nevar secināt vispārējo šīs formas trūkumu indivīda gramatikā. Šo problēmu nevar ignorēt, jo pētījums balstās tikai uz „producēto” valodu, tātad aktīvām valodas zināšanas izpausmēm.⁷ Tāpēc vienīgi var noteikt pozitīvo gadījumu – atklājot abu galotņu lietošanu, var pierādīt, ka runātājam abas formas ir zināmas. Tabulā (2) ir redzams, ka no visiem korpusos „Sarunas” un „Dzīvesstāsts” aplūkotajiem runātājiem desmit personām šādā veidā var pierādīt abu galotņu zināšanu.

Korpuss „Sarunas”				
Iniciāli	imperātīvs <i>-iet(ies)</i>	imperātīvs <i>-at(ies)/-āt(ies)</i>	indikātīvs <i>-at(ies)/-āt(ies)</i>	indikātīvs <i>-iet(ies)</i>
AB	-	-	2	-
AM	3	1	5	-
AU	2	1	3	1
LB	-	2	1	-
KA	2	4	3	1
LU	5	1	12	1
MH	-	-	2	1
Korpuss „Dzīvesstāsts”				
AZ	1	-	-	-
BS	2	-	2	-
IS	3	-	2	-
JG	-	2	1	-
JŠ	2	-	1	-
MJ	-	2	1	1
PE	7	1	2	-

Tabula (2): Atsevišķu runātāju imperātīva respektīvi indikātīva pareizās un nepareizās galotnes lietošanas gadījumi (absolūti skaitļi; ar pelēko krāsu izceltas nestandarta formas).

⁷ Uz šo problemātiku norāda Sandra Kippa (*Sandra Kipp*) pētot valodas „ierūsēšanu” (*attrition*) (Kipp 2004, 62).

Četras personas lietoja tikai vienu galotni, kaut gan no šiem divi runātāji (ar iniciāļiem LB un JG) vienīgo viņu izteikumos dokumentēto galotni *-at(ies)/-āt(ies)* lieto, gan apzīmējot ar to īstenības izteiksmi, gan arī pavēles izteiksmi – pēdējā gadījumā tātad nestandarta veidā. No desmit indivīdiem, pie kuriem gadījās atrast abu galotņu lietošanu, septiņiem var pierādīt gan standarta, gan nestandarta formas. Atrasto verbu formu kopskaits, kā jau pieminēju, gan pārāk mazs, lai saskatītu vispārējās lietošanas tendences, tomēr pārsteidz, ka viena un tā pati persona sarunas vai intervijas gaitā zināmas izteiksmes norādīšanai šķietami „izvēlas” vai nu vienu, vai arī otru galotni. Turpmāk vēlētos apspriest, kādi citi faktori – blakus izteiksmes apzīmēšanai, kas acīmredzot (vairs?) nespēlē izšķirošu lomu – varētu ietekmēt runātāju galotņu izvēli.

7. Refleksīvās galotnes ietekme

Kā vienkāršāko faktoru, kas varbūt ietekmē galotņu *-aties/-āties* un *-ieties* lietošanu, varētu iedomāties morfonoloģisku: verbu refleksīvās galotnes parādīšanos. Doma ir tāda, ka refleksīvā formanta pievienošana pavēles izteiksmē rada galotni *-ieties*, kas – iespējams – atkārtota diftonga /ie/ dēļ liekas neveikla⁸, jeb arī refleksīvās galotnes diftongs liek runātājam domāt, ka pavēles izteiksmei vajadzīgā forma jau ir „realizēta”. Vai refleksīvā galotne patiešām spēj iespaidot galotņu izvēli, to var salīdzināmi viegli izdibināt, vēlreiz izskaitot visas standarta un nestandarta abu galotņu lietošanas gadījumus, šoreiz atzīmējot refleksīvos un nerefleksīvos verbus. Rezultāti redzami tabulā (3).

	imperatīvs <i>-iet(ies)</i>	imperatīvs <i>-at(ies)/-āt(ies)</i>	indikatīvs <i>-at(ies)/-āt(ies)</i>	indikatīvs <i>-iet(ies)</i>
„Sarunas” ¬refl	75,00%	25,00%	85,19%	14,81%
„Sarunas” +refl	0%	100,00%	100,00%	0%
„Dzīvesstāsts” ¬refl	100,00%	0%	54,55%	45,45%
„Dzīvesstāsts” +refl	75,00%	25,00%	0%	0%
„Tīmeklis” ¬refl	99,29%	0,71%	85,90%	14,10%
„Tīmeklis” +refl	66,89%	33,11%	100,00%	0%
„Saeima” ¬refl	82,75%	17,25%	99,75%	0,25%
„Saeima” +refl	99,21%	0,79%	100,00%	0%
„Miljons” ¬refl	97,57%	2,43%	99,06%	0,94%
„Miljons” +refl	97,93%	2,07%	98,00%	2,00%

Tabula (3): Korpusos atrodama standarta un nestandarta imperatīva respektīvi indikatīva galotņu lietošana ar refleksīviem (+refl) un nerefleksīviem (¬refl) vārdiem. Procentos attēlotas standarta un nestandarta lietošanas attiecības ik pa izteiksmei.

⁸ Skaņu sekvenca *-ieties* var parādīties vēl citā paradīgmā: daudzskaitļa 2. personas indikatīva nākotnes laika galotnē *-sieties*. Kaut gan standartnorma atļauj arī alternatīvu formu *-sities*, šķiet, ka runātāji lielākoties dod priekšroku formai ar atkārtotu diftongu /ie/ – to rāda vienkāršs meklējums ar Google palīdzību, piem., pēc formām „satiksities” ~ „satiksieties”, „atvainosities” ~ „atvainosieties” u. tml.

Absolūto skaitļu vietā tabula (3) rāda procentuālu attiecību starp standarta un nestandarta formām gan pavēles, gan īstenības izteiksmes apzīmēšanai. Tas nozīmē, piem., simts procentiem atbilst ar galotnēm *-iet* un *-āt/-at* pavēles funkcijā apzīmēto nerefleksīvo verbu kopums, kas atrodams korpusā „Sarunas”. Tabulā (3) redzams, ka šis kopums sadalās sekojoši: trīs ceturtdaļas (75%) nerefleksīvo verbu imperatīva nozīmē tiek lietoti ar galotni *-iet*, viena ceturtdaļa (25%) ar nestandarta galotni *-at/-āt*. Ja atceras diagrammā (1) uzrādītos absolūtos skaitļus, ir skaidrs, ka korpusu „Sarunas” un „Dzīvesstāsts” procentuālās vērtības balstās uz samērā maza atrasto verbu skaita. Tomēr šajā tabulā (3) sniedzu visas izrēķinātās procentuālās daļas, lai varētu vieglāk salīdzināt refleksīvo un nerefleksīvo verbu saistību ar atsevišķām galotnēm – vienmēr paturot prātā, ka „Sarunas” un „Dzīvesstāsta” korpusu dati vēl nav pietiekoši apjomīgi, lai nonāktu pie galīgiem secinājumiem. Patiešām procentu skaitļi rāda, ka abos trimdas valodas korpusos refleksīvajiem vārdiem parādās uzkrītoši bieži – tas nozīmē: biežāk nekā nerefleksīvajiem vārdiem – nestandarta imperatīva galotne *-aties/-āties*. To pašu var konstatēt aplūkojot korpusa „Tīmeklis” refleksīvos vārdus. Visos trīs korpusos nestandarta *-ieties* galotnes lietošana indikatīva apzīmēšanai vispār nav dokumentēta, kaut gan ar vismaz katru desmito nerefleksīvo vārdu tas mēdz atgadīties.

Šie rezultāti atbalsta hipotēzi, ka refleksīvais formants ietekmē galotnes izvēli – proti, ka ir manāma tendence izvairīties no galotnes *-ieties*, tai vietā biežāk lietojot nestandarta galotni *-aties/-āties* imperatīva funkcijā. (Attiecīgie procenta skaitļi tabulā (3) izcelti treknu rakstu.) Šī tendence izpaužas arī otrādā virzienā: nestandarta *-iet* galotnes lietošana indikatīva funkcijā ir atrodama pie dažiem nerefleksīviem vārdiem, taču refleksīvus vārdus ar galotni *-ieties* indikatīva nozīmē šajos korpusos pagaidām nevarēja atklāt. Turpretim drīzāk standarta valodu reprezentējošos korpusos „Saeima” un „Miljons” tādu tendenci nevar pierādīt. Pieņemu, ka šīs tendences trūkumu, kā jau arī vispār zemo nestandartu formu kopskaitu, var izskaidrot ar pārsvarā nespontānu tekstu izcelšanos, vai arī „Saeimas” korpusa gadījumā var vainot redakcijas veikto kļūdu labošanu. Tātad kopsavilkumā var teikt, ka noteikti vēl ir jāvāc un jāanalizē vairāk datu, pirms pašlaik saskatāmo tendenci var droši pieņemt par svarīgu faktoru. Vēl ir iespējami citi iemesli, kas varētu iespaidot galotņu izvēli. Tā kā pārējās interpretācijas nav vienkārši statistiskā veidā pārbaudāmas, bet gan drīzāk vajadzētu veikt kvalitatīvu analīzi, pašreiz nevaru novērtēt viņu ticamību. Tāpēc šī raksta nobeigumā gribētu tikai pieskarties dažādām citām hipotēzēm.

8. Citas iespējamās interpretācijas – nākotnes uzdevumi

Hipotēzes radušās gan novērojot trimdas latviešu valodas praksi, gan diskusijās ar kolēģiem. Tā kā hipotēzēs minētie galvenie faktori ir samērā dažādi – stilistiski, morfonoloģiski, gramatiski – ir grūti iedomājami, ka visi šie faktori vienlaikus spēlē izšķirošu lomu *-at(ies)/-āt(ies)* vai *-iet(ies)* galotņu izvēlē. Tāpat daļa hipotēze varētu izskaidrot novirzīšanos no – citādi vēl derīga – standarta, citas hipotēzes jau prasa vecās izteiksmju apzīmējošās sistēmas saīršanu jeb nezināšanu, jo tai vietā stājas jaunas kategorijas. Visas hipotēzes vēl gaida pārbaudi.

a) „Piekļājbības hipotēze”

Vienu no abām galotnēm – iespējams *-iet(ies)?* – runātājs izprot kā tādu, kas apzīmē augstāku stilu. Tāpēc šo galotni drīzāk lieto pieklājīgā runā ar sarunas

biedriem, kurus uzrunā ar „Jūs”. Piem., *Vai Jūs variet man palīdzēt?* vai *To es uzskatu, kā Jūs sakiet!*⁹, bet arī *Lūdzu, nāciet iekšā!* Turpretim ar tuvākiem sarunas biedriem, piem., *Pastāstat bišķ par savu darbību!* vai – atkal standartnormai atbilstoši – *Ko jūs gribat ēst?*

b) „Laika kategorijas hipotēze”

Runātājs lieto galotnes *-at(ies)/-āt(ies)* un *-iet(ies)*, lai atšķirtu tagadnes un pagātnes laiku. Šāda vajadzība varētu rasties otrās konjugācijas verbu paradigmā, ja personas galotnes garais patskanis pagātnes paradigmā tiek saīsināts un vienīgais diferencējošais elements daudzskaitļa 2. personā (tāpat arī 1. personā) pazūd. Tāpat standarta *domājat* (2. dsk. tagadne) : *domājāt* (2. dsk. pagātne) vietā izveidojušās paradigmas ar identiskām formām: *domājat* (2. dsk. tagadne) : *domājat* (2. dsk. pagātne). Iespējams, ka galotni *-iet(ies)* lieto, lai apzīmētu tagadnes laiku.¹⁰ Tādā gadījumā būtu iedomājami izteikumi kā, piem., *Vakardien jūs strādājat lēnāk, nekā jūs tagad strādājiet.*

c) „Dzimtes kategorijas hipotēze”

Runātājs saista galotni *-at(ies)/-āt(ies)* ar sieviešu dzimti, bet galotni *-iet(ies)* ar vīriešu dzimti. Dzimtes kategorijas ievērošana verbu paradigmā ir vajadzīga tad, kad tiek veidotas saliktās laika formas, kurās divdabis saskaņots ar teikuma subjektu. Tādēļ varbūt visa predikāta pakļaušana dzimtes kategorijas ietekmei neliekas tik sveša. Dzimtes ziņā saskaņoti predikāti izskatītos, piem., tā: *Vai jūs to jau esat pamanījušas? Esat uzmanīgas!* vai *Vai jūs to jau esiet pamanījuši? Esiet uzmanīgi!* Tā kā sarunas situācijā adresātu skaits un dzimums parasti ir zināms, divdabim vai adjektīvam nav obligāti jābūt predikāta sastāvdaļai, taču iespējams, ka nominālo formu klātbūtne veicina šo formu raksturīgā patskaņa (respektīvi diftonga) „pārlēkšanu” uz verbu.

d) „Infinitīva atšķiršanas hipotēze”

Trešās konjugācijas ar piedēkli *-in-* atvasināto verbu infinitīvs līdzinās daudzskaitļa 2. personas tagadnes formai, piem., *Vai jūs darbināt (kaut ko)?* un *Vai jūs gribat darbināt (kaut ko)?* Šeit galotnes *-iet(ies)* ieviešana tagadnes paradigmā palīdzētu atšķirt šo no infinitīva. Šāds paņēmieni taču nav vajadzīgs, ja personas galotnes garais patskanis tiek saīsināts, rezultātā novedot pie izteikumiem *Vai jūs darbinat?* un *Vai jūs gribat darbināt?* Vispār trimdinieku valodas praksē reizēm manāma zināma nedrošība šo verbu locīšanā, kā arī tendence paplašināt tagadnes celmu pēc otrās konjugācijas parauga, veidojot tādas formas kā, piem., *darbinājot, veicinājot, atrisinājot* utt. Šādu maiņu dēļ hipotēzei d), protams, zūd pamats.

Šīs hipotēzes vēl būs jāpārbauda ar kvalitatīvu metožu palīdzību, piem., pamatojoties uz speciāli šim nolūkam sagatavotām aptaujām. Taču arī datubāzu apjoms ir jāpaplašina, lai iegūtu drošākas ziņas par abu galotņu lietošanas biežumu. Varbūt arī trimdas latviešu valodā pārsvarā lieto *-at(ies)/-āt(ies)* abu izteiksmju (indikātīva un imperātīva) apzīmēšanai, bet nestandarta *-iet(ies)* galotnes lietošanu indikātīva funkcijā gadās sastapt retāk? Tādā gadījumā tomēr

⁹ Pēdējais piemērs ir dokumentēts sarunā Vācijā, taču runātājs ir viesis no Latvijas.

¹⁰ Kolēģu atsaukmes kongresa laikā atbalstīja aizdomas, ka dažu latviešu valodas dialektu iespaidā personas galotnes laika kategorijas apzīmēšanai var novirzīties no standartnormas. Šajā sakarā būtu tuvāk jāizpēta ne tikai tagadnes un pagātnes, bet arī nākotnes formas.

ir aizdomas, ka notiek pavēles izteiksmes „neitralizēšana” un īstenības izteiksmes galotnes *-at(ies)/-āt(ies)* vispārināšana. Šajā rakstā izsekotā refleksiīvās galotnes ietekme izpaužas galvenokārt tendencē izvairīties no galotnes *-ieties* un tās vietā dot priekšroku *-aties/-āties* formām. Hipotēzes a), b) un d), kas izskaidrotu galotnes *-iet(ies)* izvēli, vēl ir pārbaudāmas. Ja hipotēze c) izrādītos patiesa, tas tāpat nozīmētu *-iet(ies)* galotnes lietošanas pārsvaru, jo latviešu valodas praksē vīriešu dzimte dominē. Turklāt minētās hipotēzes a) – d) var atrasties savstarpējā nesaskaņā – grūti pateikt, kurai piederētu izšķirošā ietekme. Ceru, ka varēšu turpmākos pētījumos šos jautājumus tuvāk aplūkot, tāpat arī sistemātiski vākt valodas datus no vairākām trimdas kopienām.

Literatūra

1. Bot, Kees de. 2001. Language use as an interface between sociolinguistic and psycholinguistic processes in language attrition and language shift. *Theories on maintenance and loss of minority languages. Towards a more integrated explanatory framework*. Klatter-Folmer, Jetske; Avermaet, Piet van (eds.). Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 65–81.
2. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
3. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
4. Kipp, Sandra. 2004. Social networks, individual biography and individual difference – their impact on language use 30 years on. *Mehrsprachigkeit, Minderheiten und Sprachwandel. Multilingualism, minorities, and language change*. Nelde, Peter H. (Hg.). St. Augustin: Asgard, 59–69.
5. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePU.
6. Lelis, Jāzeps. 1965. Mazo tautu un trimdas grupu lingvistiski-kulturālās problēmas. *Tēvzemes brīvībai un kultūrai*. Indianapole: Akadēmiskās dzīves apgāds, 55–62.
7. Metuzāle-Kangere, Baiba. 2004. Trimda un valoda. *Konferences Trimda, kultūra, nacionālā identitāte referātu krājums. 2004. gada 30. septembris - 2. oktobris, Rīgas latviešu biedrība*. Kļaviņa, Daina; Brancis, Māris (izd.). Rīga: Nordik, 184–193.
8. Montrul, Silvina A. 2008. *Incomplete acquisition in bilingualism. Re-examining the age factor*. Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins.
9. Muižniece, Lalita et al. 1997. *Turi pa rokai, iemet aci*. 3. papildināts izdevums. Kalamazū: LSC apgāds.
10. Praakli, Kristiina, Viikberg, Jūri (toim.). 2010a. *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eeste Keele Sihtasutus.
11. Praakli, Kristiina, Viikberg, Jūri. 2010b. Vāliseesti keele uurimisest. *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Praakli, Kristiina, Viikberg, Jūri (toim.). Tallinn: Eeste Keele Sihtasutus, 11–33.
12. Sasse, Hans-Jürgen. 1990. Theory of language death. *Theory of language death / Language decay and contact-induced change: similarities and differences*. Sasse, Hans-Jürgen. Köln: Institut für Sprachwissenschaft der Universität zu Köln, 1–29.

13. Strelēvica-Ošiņa, Dace. 2011. *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza? Ieskats preskriptīvisma vēsturē, teorijā un praksē*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
14. Vago, Robert M. 1991. Paradigmatic regularity in first language attrition. *First language attrition*. Seliger, Herbert W., Vago, Robert M, (eds.). Cambridge; New York: Cambridge University Press, 241–251.

Summary

This study is dedicated to the research of the Latvian language spoken in exile communities. Assuming that the Latvian language used by Latvians abroad is deviating to some extent from the common language standard in Latvia, I consider the mixing-up or non-standard use of the endings for 2nd person plural indicative or imperative, respectively, an instance of this tendency towards non-standardness. If one takes into account the bilingual circumstances of exile community speakers, a lack of standard language examples and a certain simplification of the exile language variety can be expected. I suspect that exile speakers abandon the formal distinction of the imperative and indicative mood, resulting in both 2nd person plural endings (*-at(ies)/-āt(ies)* and *-iet(ies)*) being available as markers for both functions. In order to identify the frequency of both endings, several Latvian language corpora have been used: samples of exile Latvian collected in fieldwork recordings and interviews and Latvian text corpora representing spontaneous and literary language production in Latvia. Unfortunately, the exile variety corpora are still quite narrow, failing to provide a sufficiently reliable database. Nevertheless, a somewhat larger distribution of non-standard forms can be proven both in the exile samples and in spontaneous language in Latvia. The deviation occurs in both directions – mistaking the ending *-at(ies)/-āt(ies)* for imperative and the ending *-iet(ies)* for indicative. The presence of the reflexive marker can be identified as one factor influencing the choice of endings.

Objektu tipi latviešu valodā *Types of objects in Latvian*

Līga Vogina

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *liga.vogina@lu.lv*

Valodniecībā termins *objekts* tiek traktēts divējādi. Pirmkārt, ar to saprot teikuma sintaktiskās struktūras vienību, precīzāk – papildinātāju (sk., piem., Van Valin 2005; Crystal 2008). Otrkārt, ar objektu saprot teikuma semantiskās struktūras vienību, proti, objekts ir „vispārīgā semantiskā loma, situācijas dalībnieks, uz ko darbība kādā veidā ir vērsta” (VPSV 2007, 266). Šajā rakstā termins *objekts* tiks lietots vispārīgās semantiskās lomas nozīmē, tālāk aplūkojot objektu tipus latviešu valodā. Rakstā minētie piemēri ekscerpēti no Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa materiāliem, tiem dota atsauce (K), katrā teikumā pasvītrots izteicējs un treknrakstā izcelts objekts.

Atslēgvārdi: objekts, tiešais objekts, cietējs, tēma, stimul, piederums.

Objekta lomas skaidrojumā ir augsts vispārīguma līmenis, tādēļ nav skaidri noteikts, kā darbība var būt vērsta uz objektu. Objekta loma ir saistīta ar darbības vārda valenci, precīzāk, semantisko valenci. Tā ir darbības vārda spēja „sintaktiski saistīties ar noteiktu semantisku kategoriju vārdu formām” (VPSV 2007, 349). Vienvalenti verbi ir nepārejoši jeb intransitīvi un piesaista subjekta nosaukumu, savukārt divvalenti un trīsvalenti verbi attiecīgi tiek saukti par pārejošiem jeb transitīviem (teorētiskajā literatūrā trīsvalentos verbus sauc arī par ditransitīviem (sk., piem., Van Valin 2005)) un tie piesaista ne tikai subjekta nosaukumu, bet arī tiešā un netiešā objekta nosaukumu. **Tiešais objekts** ir „objekts, ko izsaka ar papildinātāju akuzatīvā” (VPSV 2007, 404), savukārt **netiešais objekts** ir „objekts, ko izsaka ar papildinātāju datīvā vai prievārdisku savienojumu” (VPSV 2007, 254). Rakstā sīkāk tiks aplūkotas tiešā objekta semantiskās lomas (par netiešā objekta lomām sīkāk sk., piem., Vogina 2010).

Tiešā objekta loma, līdzīgi kā citas semantiskās lomas, dažādu autoru darbos tiek definēta atšķirīgi. Atkarā no pētījuma mērķa katrs autors izvēlas piemērotāko vispārīguma pakāpi. Atbilstoši augstākajai vispārīguma pakāpei nākamajos piemēros redzami atšķirīgi tiešie objekti:

*Kad **vadmala** vel, tad jācep **pankoki**, lai **vadmala** tik **valkana** kā **pankoki**.* (K)

*Vētra vakarnakt nopostīja **vairākas** **ēkas**.* (K)

Aplūkojot minētos piemērus, var konstatēt, ka darbība katrā piemērā nosaukto objektu ietekmē atšķirīgi. Pirmajā piemērā objekti *vadmala* un *pankoki* darbības

rezultātā rodas, savukārt otrajā piemērā minētais objekts *ēkas* darbības rezultātā pārstāj pastāvēt. Tātad var sacīt, ka objekta semantiskā loma apvieno objektus ar atšķirīgām ietekmes pakāpēm. Ietekme uz objektu atkarīga no pārejoša darbības vārda nozīmes. Kā norāda Vladimirs Gaks (*Владимир Гак*), pārejoši darbības vārdi var nosaukt gan objekta radīšanu, gan objekta iznīcināšanu, gan objekta pārvietošanu, nodošanu, gan arī saskari ar objektu utt. (Гак 2000, 288; par to sk. arī Мустайоки 2006, 165).

Tā, piem., turpmākajos teikumos nosaukta objekta radīšana:

*Es vakar uzadīju burvīgu **kleitu**.* (K)

*1626. gadā jezuīti uzcēla **baznīcu**.* (K)

*Līdz rītdienai man jāuzraksta pētnieciskā darba **plāns**.* (K)

Minētajos teikumos nosaukta aktīva darbība, kuras veicējs (pat ja teikumā tas nav nosaukts) ir dzīva, ar gribasspēku apveltīta cilvēciska būtne, kas rīkojas mērķtiecīgi, lai radītu taustāmu, reālu objektu – *kleitu*, *baznīcu*, kā arī *plānu*. Kā redzams, objekti ir konkrēti priekšmeti.

Teikumā var būt nosaukta arī objekta iznīcināšana, piem.,

*.. viens no viņiem apļa vidū saplēsa dzīvsudraba **termometru** ..* (K)

*Sasīta gan viņa **lukturi**, gan **binokli**, gan **fotoaparātu** ..* (K)

*Lai likvidētu ugunsgrēka nodarītos **bojājumus**, prāvests ar draudzi nekavējoties ķērās pie baznīcas atjaunošanas darbiem.* (K)

Pirmajā un otrajā piemērā *termometrs*, *lukturis*, *binoklis* un *fotoaparāts* darbības rezultātā ir sabojāti, tādēļ tos vairs nevar izmantot paredzētajiem mērķiem, savukārt trešajā piemērā *bojājumi* tiek novērsti, tātad tie arī beidz pastāvēt.

Jāaplūko arī tādi piemēri, kuros redzama darbības iznīcinošā ietekme uz objektu, taču nav zināms, vai darbības laikā objekts izzūd pavisam vai daļa objekta saglabājas, piem.:

*Vēdera sāpes aizdzen, kad ēd taukšķētus **zirņus** vai stipri saceptu liesu **gaļu**.* (K)

*Pavlovs dzēra [...] **degvīnu**, **konjaku** un vēlāk arī **liķieri**.* (K)

***Tēju** ielēja vienkāršās pudelēs un dzēra aukstu.* (K)

Acīmredzot minētajos piemēros nav bijis svarīgi norādīt, vai viss objekts darbības rezultātā izzūd vai tomēr daļa objekta saglabājas. Svarīgāks šajos teikumos ir bijis paša objekta nosaukums. Aplūkotie teikumi ļauj secināt, ka semantiskās lomas atkarīgas no darbības vārda nozīmes. Sal. *Tēju* [...] *dzēra aukstu* un *Tēju izdzēra aukstu*. Darbības vārds *dzert* izsaka nepabeigtu darbību, bet darbības vārds ar piedēkli *iz-* norāda uz darbības pabeigtību un objekta pilnīgu zudumu.

Iespējama arī objekta pārveidošana, piem.,

*Būs iespēja cept **šašlikus** un **desiņas**.* (K)

*Lūgšana atjauno un stiprina ģimenes locekļu savstarpējās **saites**.* (K)

*Šīs izglītības mērķis ir sagatavot **studentus** patstāvīgam un sekmīgam darbam **marketinga**, **reklāmas** un **starptautisko sakaru** nodaļās.* (K)

Minētajos piemēros ir objekti, kas eksistējuši jau pirms teikumā nosauktās darbības, ar pārejošu verbu tiek izteiktas pārmaiņas, kuru rezultātā objekti tiek pārveidoti.

Objekts var būt nodots arī kādam citam situācijas dalībniekam:

1912. janvārī pilsētas dome viņiem nolēma piešķirt gruntsgabalu .. (K)

17. gs sākumā jezuītiem piešķīra zemes. (K)

Aplūkotajos piemēros ir izteikts arī darbības netiešais objekts, proti, saņēmējs *viņi* un *jezuīti*.

Iespējams runāt arī par objekta uztveršanu:

.. rīt redzēšu vīriešus uniformā. (K)

*Bandžunā uz ielas ieraudzījām mūsu **volgu**, ar ko atbraucām pērn. (K)*

*Kaut kur tālumā kā pa sapņiem es dzirdēju aukles žēlabainās **nopūtas** .. (K)*

Jaunajā kolekcijā jūs atradīsiet kleitu no ziloņkaula krāsas denima. (K)

Minētajos piemēros ir t. s. uztveres verbi, kas nosauc objekta uztveri ar kādu no maņām. Pēdējā piemērā darbības vārdu *atrast* var saprast divējādi – ‘ieraudzīt’ vai ‘sameklēt’. Tādējādi par objekta uztveršanu var runāt tikai tad, ja *atrast* lietots *ieraudzīt* nozīmē.

Semantisko lomu analīzē ir lietderīgi izmantot **prototipa** jēdzienu (par to sk., piem., Foley, Van Valin 1984). Tā, rakstot par pārejošiem verbiem, Talmī Givons (*Talmy Givón*) norādījis, ka prototipiski pārejoši verbi ir *break* ‘lauzt’, *build* ‘būvēt’, *make* ‘gatavot’, *chop* ‘skaldīt’, *destroy* ‘iznīcināt’ u. c. (Givón 1990, 630). T. Givona veidoklim par prototipiskiem transitīviem verbiem piekrit arī Anna Vežbicka (*Anna Wierzbicka*), norādot, ka prototipiski pārejoši ir verbi, kas nosauc fizisku darbību. Turpat A. Vežbicka norāda, ka prototipiska pārejoša situācija nozīmē mērķtiecīgu cilvēka darbību, kurā dzīva būne/cilvēks kontrolē un ietekmē „mēmus objektus”: *cērt koku, lauž zaru, kur uguni, cep dzīvnieku, būvē patvērumu* utt. (Wierzbicka 1996, 421). No tā izriet arī prototipisks objekts – objekts, kas nekontrolē notiekošo darbību, nevar to ietekmēt. Jeļena Padučeva (*Елена Падучева*) norāda, ka paciensi (J. Padučeva lietojusi terminu *pacienss* vispārinātā nozīmē, ar to saprotot visus objektus) atšķiras darbības vārdu nozīmju dēļ, taču tiem visiem kopīgs tas, ka šīs situācijas dalībnieks tiek pakļauts iedarbībai un dažādām pārmaiņām. Mainīties var kāda parametra nozīmē (*Y palielināja X*), stāvoklis (*Y nomierināja X*), objekts var rasties un pazust (*Y uzbūvēja X; apēda X*) (Падучева 2004, 55).

Prototipisks tiešais objekts ir **cietējs** jeb **pacienss** (darītāja darbības mērķis) (Farrell 2005, 14). Cietējs ir semantiskā loma – situācijas dalībnieks, kas pakļauts darītāja veiktajai darbībai. Parasti darbības rezultātā mainās cietēja īpašības, stāvoklis vai novietojums (VPSV 2007, 70; sk. arī Saeed 2009, 153; Van Valin 2005, 24). Frenks Roberts Palmers (*Frank Robert Palmer*) cietēju nodēvējis par dalībnieku, kuru tieši iespaido darītājs, kā arī par darītāja darbības beigu punktu (Palmer 1994, 25). Līdzīgs ir arī Vladimira Plungjana (*Владимир Плу́нган*) viedoklis par prototipisku objektu, proti, cietēju: tas ir ar apziņu apveltīta darītāja (agensa) darbībā ieliktās enerģijas galapunkts un darbības rezultātā ar to notiek

acīmredzamas fiziskas pārmaiņas (Плунгян 2003, 165). Tas redzams turpmākajos piemēros:

*Viņa zina, kā pareizi jāvērtē **buljons**.* (K)

*Virtuālā AB maksājumu **karte** netiek izgatavota un izsniegta plastikāta formā ..* (K)

Prāvests vispirms nodibināja skolu katoļu bērniem .. (K)

*Jumīts kūla Jumalīti, kam necepa biezu **klaipu**.* (K)

Minētajos teikumos nosaukta mērķtiecīga darbība, kurai ir dzīvs darītājs un nedzīvs cietējs, proti, tāds situācijas dalībnieks, kas nevar ietekmēt darbību. Tātad cietējs ietilpst to verbu semantiskajā struktūrā, kuri nosauc fizisku darbību (nevis stāvokli). Tas sasaucas ar A. Vežbickas viedokli, ka prototipisks pacieniss ir neanimēts, proti, nedzīvs (Wierzbicka 1996, 421). Arī Inta Freimane, rakstot par pārejošiem trīspersonu verbiem, norāda, ka „tādu verbu leksiskās nozīmēs tātad ir semantiskie elementi ‘dzīvs darītājs (persona)’ + ‘mērķtiecīgi darīt’ + ‘ietekmējams objekts’” (Freimane 2008, 77–78). Semantiskais elements ‘ietekmējams objekts’ liek domāt par to, ka tas nav rīcībspējīgs, dzīvs situācijas dalībnieks, bet gan priekšmets, kas darbības laikā tiek/netiek radīts (kā *buljons*, *skola*, *karte*, *klaips*) vai tiek iznīcināts, piem.,

*Cunami nopostīja gandrīz **pusi ēku** ciematos ..* (K)

*Vispirms bebrs nokoda **apses**, tad – **bērzus**, tagad – **melnalkšņus**.* (K)

Minētajos piemēros gan redzams, ka darītājs ne vienmēr ir persona. Darītājs var būt gan dabas parādība, gan arī dzīvnieks. Taču objekti arī šajos piemēros ir prototipiski cietēji – nedzīvas lietas, kas nespēj kontrolēt situāciju.

Mērķtiecīga darbība var būt vērsta ne tikai uz nedzīvu objektu, bet arī uz dzīvu objektu, piem., cilvēku. Šāds objekts redzams Deivida Kristala (*David Crystal*) minētajā cietēja definīcijā. Tā ilustrēta ar piemēru *The dog bit the man* ‘Suns sakoda cilvēku’ (Crystal 2008, 354). D. Kristals arī norādījis, ka šajā pašā nozīmē tiek lietoti termini *mērķis* un *saņēmējs* (Crystal 2008, 354). Šajā gadījumā darbības rezultātā nemainās cietēja īpašības vai novietojums, taču cilvēks ir nonācis citā stāvoklī – no vesela cilvēka kļuvis par ievainotu cilvēku. Cietējs dēvēts arī par darbības uztvērēju: *Skolotāja māca bērnus* (sk. Paegle 2003, 123). Šāda interpretācija sasaucas ar A. Vežbickas viedokli par to, ka mērķtiecīgā darbībā, kas vērsta uz cilvēkiem, viņi drīzāk sadarbojas cits ar citu, nevis vienkārši pārdzīvo darītāja veikto darbību, tādēļ tie ir mazāk tipiski pilnīgi pašīvu paciensu lomā (Wierzbicka 1996, 421). Salīdzinot piemērus *Skolotāja māca bērnus*, *Suns sakoda cilvēku* un *Esmu izšāvis visus bebrus* (K), jāteic, ka darbības rezultātā tiešām cieš cilvēks un *bebri*, tātad tie ir prototipiski cietēji, savukārt *bērni* ir mazāk tipiski cietēji. Minētie piemēri atklāj, ka semantisko lomu noteikšana ir cieši saistīta ar darbības vārda nozīmi. Tā kā darbības vārdi *sakost* (‘kožot ievainot’ (LVV 2006, 942)) un *izšaut* (‘šaujot iznīcināt’ (LVV 2006, 443)) nosauc darbību, kas negatīvi iespaido darbības objektu, objekti *cilvēks* un *bebri* šajā gadījumā uztverami kā cietēji. Savukārt darbības vārds *mācīt* (‘izglītēt’ (LVV 2006, 611)) drīzāk saistīts ar subjekta un objekta savstarpēju sadarbību, tādēļ objektu *bērni* varētu saukt arī par darbības izjutēju. Izjutējs jeb ekspieriens ir dalībnieks, kurš jūt kādas jūtas vai

fizioloģiskas sajūtas (Мустайоки 2006, 172), kā arī uztver redzes, dzirdes u. c. informāciju (Плунгян 2003, 165).

Līdz šim aplūkoti objekti ir bijuši vai nu dzīvas būtnes, vai nedzīvi priekšmeti. Tomēr kā vieni, tā otri reāli pastāv īstenībā un ir taustāmi. Taču netrūkst arī tādu piemēru, kuros minētie objekti ir abstrakti, piem.:

.. dažāda satura uzdevumi, praktiskie darbi veicinās prasmī strādāt ar kartēm, kontūrkartēm un mācību literatūru .. (K)

Praktiskie darbi un uzdevumi veidoti, lai nostiprinātu un paplašinātu zināšanas par Āfrikas, Austrālijas, Antarktīdas, Amerikas daudzveidīgo kontinentu un pasaules daļu ģeogrāfiju. (K)

Tomēr arī šādos piemēros nosauktos objektus var dēvēt par cietējiem, jo darbības vārdu nozīme norāda, ka darbības rezultātā gan prasme, gan zināšanas tiks iespaidotas.

Cietējam līdzīga ir semantiskā loma **tēma**. Tēma ir situācijas dalībnieks, kurš darbības laikā tiek pārvietots vai kura vieta tiek raksturota (Crystal 2008, 428; Saeed 2009, 153; Nešpore 2010, 190; arī Падучева 2004, 55), piem., *Zēns aizmeta **bumbu** pāri vārtiem*. Šajā piemērā tēma ir *bumba*, jo tā tiek pārvietota. Citviet tēma raksturota arī kā dalībnieks, kas pārdzīvo kādas darbības radīto iespaidu (Radford 2004, 190), piem., ***Marija** nokrita*. Šajā gadījumā gan varētu diskutēt par to, vai un cik lielā mērā krišanas rezultātā *Marija* cieš. Taču, tā kā šeit darbības vārds nosauc tikai kustību, varētu piekrist, ka *Marija* ir tēma, nevis cietējs. (Par kustīgiem objektiem sīkāk sk. Nešpore 2011.) Tēma ir arī situācijas dalībnieks, par kuru kaut kas tiek paziņots (Мустайоки 2006, 173), tāpat tēma var būt arī darītāja kāda daļa, kas tiek kustināta (sk. Kuplā 2012), piem., *Es vienmēr ar pateicību dziļi liecu galvu sava skolotāja priekšā* (K) vai *Nedrīkst spert kāju uz privātas zemes* (K). Tātad ar tēmu tiek saprasti visai atšķirīgi objekti. Dž. Saīds skaidrojis atšķirību starp tēmu un cietēju, norādot, ka cietējs ir dalībnieks, kas darbības rezultātā tiek ietekmēts vai mainīts, savukārt ar tēmu saprot dalībnieku, ko darbības rezultātā pārvieto reālā vai ireālā vidē un kas darbības gaitā paliek nemainīgs (Saeed 2009, 155). Tātad būtu jāprecizē cietēja un tēmas definīcijas – **cietējs** ir nedzīvs vai dzīvs situācijas dalībnieks, kas darbības rezultātā kaut kādā mērā tiek izmainīts, bet nekur nepārvietojas, savukārt **tēma** ir situācijas dalībnieks, kurš tiek pārvietots, bet netiek izmainīts, vai arī kurš tiek tikai pieminēts, bet netiek sīkāk raksturots. Tēma tādējādi būtu saistāma ar kustības verbu, kā arī ar runāšanas verbu grupu.

Tēma redzama šādos piemēros:

***Naudu** jau visi grib paņemt.* (K)

Labdarības biedrība saņēma ziedojumus no draudzes locekļiem skolu uzturēšanai. (K)

Pēc kursu beigšanas viņa saņēma diplomu. (K)

.. tu saņemsi vēstuli uz savu pasta kastīti ar paroli tuvāko minūšu laikā. (K)

Minētajos piemēros objekti saistīti ar kustību.

Būdam runīgs, Neds mums izstāstīja stāstus no zelraču dzīves .. (K)

*Vīņi ātri izstāstīja savus **pie dzīvumus**.* (K)

*Vīņš izziņo baigo **gigamegaprojektu**, bet kad viss nobrūk, aizlaižas tālēs zilajās.* (K)

Šajos piemēros tēma saistīta ar runāšanas verbiem.

Kā iepriekš norādīts, tēma var būt arī situācijas dalībnieks, kas runājot tiek pieminēts, taču netiek raksturots. Tas redzams piemērā: *Dievmātes baznīca glabā vērtības, kas liecina par dažādu mākslas stilu pastāvēšanu un mijiedarbību Rīgā* (K). Tiek nosaukts objekts, bet nekas vairāk par to netiek stāstīts. To pašu varētu attiecināt arī uz iepriekšējiem piemēriem ar kustības vai runāšanas verbiem, kuros arī tikai nosaukti objekti, sīkāk tos neraksturojot.

Vēl viena tiešā objekta loma ir **stimuls** jeb **percepts**. Tas ir informācijas avots vai dalībnieks, kas darbības subjektā izraisa kādas sajūtas, emocijas (Плунгян 2003, 165; Saeed 2009, 154; sk. arī Van Valin 2005); arī tas, ko uztver. Tādēļ šo semantisko lomu iespējams saukt arī par uztvērumu (sk. Kuplā 2012). Stimuls ir to verbu semantiskajā struktūrā, kuros subjekts ir izjutējs (izjutēja lomas skaidrojumu sk. iepriekš). Stimula jeb uztvēruma loma ir piemēros, kuros ir kāds no uztveres verbiem, piem.:

Šeit ir iespējams .. lasīt spēļu aprakstus, skatīties prezentācijas .. (K)

*Sākumā arī **datu bāze** bija aplūkojama tikai Akadēmiskās bibliotēkas lokālajā tīklā ..* (K)

*Eiropas pilsētu maršrutu plānotājs uzrāda ceļu kartē, detalizētu brauciena **aprakstu un attālumu**.* (K)

Aplūkotajos piemēros ir nosaukti ar redzi uztverami objekti.

*.. skatītājs un klausītājs uzzina pirmos **jaunumus**, iegūst pirmās **emocijas, sajūt vilšanos**.* (K)

*Vēl raidījums sola interesantus **konkursus**, izklaides **ziņas**, kā arī **ieskatu** jaunajām ģimenēm aktuālos sociālajos jautājumos.* (K)

Savukārt šajos piemēros stimuli ir gan ar redzi, gan ar dzirdi uztverami.

Nākamajos teikumos nosaukti stimuli, kas uztverami ar garšu, piem.:

*Cepumos sagaršoju smalku lavandas **niansi**.* (K)

*.. pusdienās pasniegto prosas **biezputru nogaršoja** arī „Bauskas Dzīve”.* (K)

Savukārt turpmākajos piemēros minēti stimuli, kas uztverami ar ožu:

*Māte saoda cigarešu **smaku**.* (K)

*Pasmaržoja bērza darvas **ziņas** un saviebās ..* (K)

Objekta lomas visbiežāk tiek aplūkotas piemēros, kuros minēti dažādi konkrēti priekšmeti, lietas vai parādības. Taču valodā netrūkst piemēru, kuros pie pārejoša verba ar lietvārdu nosaukts abstrakts nojēgums, ko nevar aptausīt, sagaršot, izmērīt vai kā citādi objektīvi raksturot. Tie ir nojēgumi, kas saistīti ar cilvēku kā intelektuālu būtni, ar cilvēka garīgo darbošanos, piem., *prieks, laime, mīlestība, draudzība* u. c.:

Es te saožu nepatīkšanas. (K)

Cilvēks lauza maizi [...] un mērca medū, [...] un izgaršoja meža brīvību. (K)

Abos piemēros uztveres verbi *saost* un *izgaršot* lietoti pārnestā nozīmē; nosauktos stimulus realitātē nav iespējams uztvert ar attiecīgajām maņām.

Līdzīgi arī nākamajā teikumā izteikts stimulš:

Jaunā Creation Baumann audumu kolekcija Joy izstaro dzīvesprieku un iedvesmo. (K) Darbības vārds *izstarot* nozīmē ‘radīt, izplatīt ko staru vai starojuma veidā. *Pārn.*: Acis izstaro prieku, sirsniņu’ (LVV 2006, 441).

Atsevišķi aplūkojami piemēri, kuros līdzās pārejošam verbam ir minēts procesa nosaukums akuzatīvā, tādējādi veidojot pārejošu konstrukciju V + Obj_{Akuz} piem.:

Naukšēnu pagastā izsludināts konkurss par tiesībām veikt ūdenssaimniecības attīstību pagastā .. (K)

Turklāt šādā konstrukcijā darbības tiešais objekts ir izteikts ar apzīmētāju ģenitīvā (tas piemēros pasvītrots ar punktotu svītru). Turpmākajos teikumos redzams, ka šādu pārejošo konstrukciju – procesa nosaukumu kopā ar pārejošo darbības vārdu – var aizstāt ar deverbālā lietvārda motivētājverbu. Tātad aplūkoto konstrukciju *veikt ūdenssaimniecības attīstību* var aizstāt ar vārdkopu *attīstīt ūdenssaimniecību* (šeit un turpmāk treknraksts un pasvītrojums ar divām svītrām atspoguļo vārdu savienojuma nozīmes koncentrēšanos attiecīgajā darbības vārdā).

Iecerēts ar ERAF atbalstu izbūvēt artēzisko aku, [...], veikt trīs artēzisko aku skalošanu un vienas akas tamponēšanu .. (K) – *skalot trīs akas un tamponēt vienu aku.*

Tiks veikta ūdensapgādes tīklu izbūve 1415 metru garumā .. (K) – *izbūvēt tīklu.*

Šī firma lieto tīklā saslēgtus 200 datorus, lai veiktu kompleksus modeļu aprēķinus. (K) – *aprēķināt modeļus.*

.. programmu instalāciju vajadzēja veikt paša spēkiem. (K) – *instalēt programmas.*

Tā kā ECU ir pieslēgts dažādiem vitāli svarīgiem auto mezgliem, ir vieglāk veikt auto diagnostiku. (K) – *diagnosticēt auto.*

Lai minētajos piemēros varētu noteikt objekta tipu, svarīgs ir tieši procesa nosaukums. Šajos teikumos objekti saistīti ar dažādām pārmaiņām, tādēļ tie ir cietēji.

Šiem piemēriem struktūras ziņā līdzīgi ir nākamie piemēri, jo arī tajos vārdu savienojumu (pārejošo verbu kopā ar lietvārdu) var aizstāt ar lietvārda motivētājverbu:

Darba intervijā sievietei vai vīrietim nedrīkst uzdot jautājumu par ģimenes stāvokli vai bērniem. (K) – *nedrīkst jautāt par ģimenes stāvokli vai bērniem.*

Apelācijas padome var pieņemt lēmumu par pieteikuma atkārtotu izskatīšanu. (K) – *var lemt par pieteikuma atkārtotu izskatīšanu.*

ES valstis trešdien nespēja panākt vienošanos, vai atļaut blokā ievest ģenētiski modificētus kartupeļus. (K) – nespēja vienoties, vai atļaut ..

Sākotnējā stadijā nekādus sīkākus komentārus sniegt nevarēšu, jo tā ir komercinformācija .. (K) – nevarēšu komentēt (ko).

Šajos piemēros, aizstājot darbības vārdu un tam pakārtoto deverbālo lietvārdu ar darbības vārdu, mainās teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes. Teikuma semantiskajā struktūrā ir gan darbība, gan darbības ietekmētais objekts, taču teikuma sintaktiskajā struktūrā to var izteikt divējādi – predikāts nosauc darbību/procesu/stāvokli un objektu eksplicīti vai arī objekts tiek implicēts predikātā. Ja objekta nosaukums tiek implicēts predikātā, veidojas asimetrija starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru.

Aplūkojot šos piemērus, jāsecina, ka tajos nosauktas garīgas darbības un to objekti. A. Mustajoki norādījis, ka šādos gadījumos darbība tikai nosacīti ir vērsta uz objektiem, tādēļ autors ieteicis lietot terminu *tēma* (Мустајоки 2006, 166). Arī šī raksta autorei analizēto teikumu sakarā iederīgs liekas termins *tēma*. Gadījumos, kad objekts nepastāv reālajā īstenībā, bet rodas subjekta apziņā, Ieva Kuplā minējusi terminu *uztveres tēma* (sk. Kuplā 2012), taču šī raksta autorei šķiet, ka šāds termins liek domāt par uztveres verbu nozīmes struktūru, tādēļ vēl būtu jādomā, kā precīzāk nosaukt šādas abstraktas tēmas.

Analizējot teikumus ar procesa nosaukumu objekta pozīcijā, latviešu valodā konstatējami arī tādi piemēri, kuros objekts ietver veselu propozīciju jeb lietu stāvokli (par to sk. Мустајоки 2006, 166):

.. nolēma atbalstīt likumprojekta apspriešanu. (K)

Uzņēmums apņemas nodrošināt datu bāzes esamību. (K)

Minētajos piemēros koncentrētā veidā ir izteiktas divas propozīcijas. Par to iespējams pārliecināties, pārveidojot teikumus: *nolēma atbalstīt to, ka likumprojekts tiek apspriests* un *uzņēmums apņemas nodrošināt to, ka datu bāze eksistē*.

Raksta nobeigumā jāsecina, ka latviešu valodā var runāt par šādiem objektu tipiem: cietēju, tēmu un stimulu, taču to norobežošana lielākoties atkarīga no darbības vārdu nozīmēm. Turpmāk vēl būtu jādomā, kā precīzāk nosaukt ar domāšanu saistītu darbību (garīgu darbību) objektus, kas šajā rakstā pagaidām saukti par tēmām.

Avoti

1. K – Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus. Pieejams: <http://www.korpuss.lv>
2. LVV 2006 – Latviešu valodas vārdnīca. 2006. Rīga: Avots.

Teorētiskā literatūra

1. Crystal, David. 2008. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing.

2. Farrell, Patrick. 2005. *Grammatical relations*. New York: Oxford University Press.
3. Foley, William Auguste, Van Valin, Robert Detrick. 1984. *Functional Syntax and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
5. Гак, Владимир Григорьевич. 2000. *Теоретическая грамматика французского языка*. Москва: Добросвет.
6. Givón, Talmy. 1990. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*. Vol. II. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
7. Kuplā, Ieva. 2012. *Kustības verbu daudznozīmība*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
8. Мустайоки, Арто. 2006. *Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам*. Москва: Языки славянской культуры.
9. Nešpore, Gunta. 2010. Pārvietošanās verbu apkaime raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*. 14 (1). Liepāja: LiePA, 189–196.
10. Nešpore, Gunta. 2011. Pārvietošanās verbu semantiskā apkaime: kustīgā objekta leksiskā nozīme. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 232–240.
11. Падучева, Елена Викторовна. 2004. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры.
12. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.
13. Palmer, Frank Robert. 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Плунгин, Владимир Александрович. 2003. *Общая морфология: Введение в проблематику*. Изд 2-е, исправленное. Москва: Едиториал УРСС.
15. Radford, Andrew. 2004. *English Syntax: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Saeed, John. 2009. *Semantics*. 3rd edition. Oxford: Blackwell Publishing.
17. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
18. Van Valin, Robert Detrick. 2005. *An Introduction to Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Vogina, Līga. 2010. Ar datīvu izteiktās semantiskās lomas mūsdienu latviešu valodā. *VALODA – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XX*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 262–271.
20. Wierzbicka, Anna. 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Summary

Object as a generalized semantic role subsumes different, more concrete semantic roles. The level of generalization usually is based upon the aim of investigation. Well known is division of direct and indirect objects. Each of these two roles can be divided into smaller object roles, but the number and definitions of objects vary from one author to another. Usually the Patient and Theme are described because of their prototypicality.

The aim of this article is to describe direct object roles – Patient, Theme and Stimulus – in Latvian and to analyze examples with abstract nouns as object. The investigation shows that transitive verbs can attach abstract nouns with the meaning of process in an object position, e. g.:

<i>veikt</i>	<i>ūdenssaimniecības</i>	<i>attīstīšanu</i>
do.INF	water_handling_facilities.GEN	development.ACC
‘to develop water handling facilities’		

and

<i>veikt</i>	<i>aku</i>	<i>skalošanu</i>
do.INF	well.GEN.PL	rinsing.ACC
‘to rinse wells’		

The formal objects in these sentences are abstract nouns describing processes, but the real direct objects of the situations are expressed with the attribute in genitive. In Latvian these word groups can be replaced with appropriate verb. In such case the position of object is occupied by the attribute i. e. the attribute becomes an object expressed with accusative: *attīstīt ūdenssaimniecību* (‘to develop water handling facilities’), *skalot akas* (‘to rinse wells’).

Partikulas gramatizēšanās aspektā

Particles in the aspect of grammaticalization

Evelīna Zilgalve

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
 Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
 Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
 E-pasts: *evelina_zilgalve@inbox.lv*

Rakstā aplūkota apstākļa vārdu *maz, tad, vēl* un *vispār* desemantizēšanās un pāreja partikulās. Tā kā apstākļa vārdu un partikulu funkcijas teikumā nereti ir līdzīgas, apstākļa vārdu un partikulu nošķiršanai izvirzīti divi kritēriji: vieta teikumā un slēptais saturs. Piem., apstākļa vārds blakus citam apstākļa vārdam zaudē savu nozīmi un var desemantizēties, kļūstot par partikulu, piem., izteikumos *Viņi runās tad, kad būs tam gatavi .. un Kad Buda vēl nebija Buda* vārdi *tad* un *vēl* blakus apstākļa vārdam *kad* ir desemantizējušies.

Savukārt ar partikulām parasti tiek izteikts slēptais saturs, kas izriet tieši no viena vārda nozīmes. Tā vārdi *maz, tad* un *vispār* jautājuma teikumos norāda saistību ar iepriekšēju runātāja pieņēmumu. Piem., partikula *tad* teikumā *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?* norāda uz pieņēmumu: *Kanāda ir zem Amerikas*. Bieži jautājumos vārdus *maz* un *vispār* var aizstāt vienu ar otru, piem., *Vai maz iespējams nomest lieko svaru?* var pārveidot *Vai vispār iespējams nomest lieko svaru?*, saglabājot pieņēmumu *lieko svaru nomest nav iespējams*.

Atslēgvārdi: partikulas, apstākļa vārdi, desemantizēšanās, slēptais saturs, konvencionālā implikatūra, homonīmija.

Levads

Par partikulām sauc palīgvārdus, „kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, piešķirot atsevišķam teikuma loceklim vai visam izteikumam kopumā modālas, emocionālas vai jēdzieniskas nozīmes niansi” (VPSV 2007, 288). Partikulas ir viens no palīgvārdu veidiem, un tās mēdz būt homonīmiskas ar citu nelokāmo vārdšķiru vārdiem – apstākļa vārdiem, izsaukmes vārdiem, saikļiem un prievārdiem. Tipisks partikulu un citu vārdšķiru homonīmijas gadījums ir vārds *jau*, kas teikumā sastopams dažādu vārdšķiru funkcijās. Izteikumā *Jau pavasaris!* vārds *jau* tradicionāli uzskatīts par apstākļa vārdu, savukārt izteikumā *Es jau nesaku, ka man nepatīk* vārds *jau* lietots partikulas funkcijā (sk., piem., Kalme 2001, Paegle 2003). Kā skaidrots VPSV, apstākļa vārdi ir „nelokāma vārdšķira, kas izsaka darbības, īpašības, apstākļa vai, retāk, priekšmeta pazīmi un ko teikumā lieto apstākļa funkcijā, piem., *skaidri dziedāt, koši sarkans, ļoti ātri iet, kāpt ārā*” (VPSV 2007, 40). Arī citu apstākļa vārdu un partikulu homonīmija ir bieži sastopama latviešu valodā, piem., *maz* vai *tad*:

Viņš ēd ļoti maz (maz – apstākļa vārds ar nozīmi ‘nedaudz’) vai Vai tu maz saproti, ko es saku? (maz – partikula) (par to plašāk sk. nod. Apstākļa vārdi maz un vispār un partikulas maz un vispār).

Tad es ieraudzīju mājas (tad – apstākļa vārds ar nozīmi ‘tajā brīdī’) vai Vai tad tu nezināji? (tad – partikula) (par to plašāk sk. nodaļu Apstākļa vārds tad un partikula tad).

Lai noteiktu vārda piederību pie kādas vārdšķiras, vārds tiek izvērtēts dažādos aspektos:

- 1) semantiskais aspekts – tiek noteikta vārda leksiskā nozīme;
- 2) morfoloģiskais aspekts – tiek noteikta vārda morfoloģiskā struktūra, formveidošana, gramatiskās kategorijas, vārddarināšanas īpatnības;
- 3) sintaktiskais aspekts – tiek noteiktas vārda sintaktiskās funkcijas teikumā (Kalnača 2001, 52).

Tā kā palīgvārdiem nav gramatisko kategoriju un to semantika nosakāma tikai kontekstā, vienīgais kritērijs nelokāmo vārdu dalīšanai vārdšķirās ir to sintaktiskais lietojums jeb funkcijas teikumā.

Raksta mērķis ir aplūkot partikulas gramatizēšanās aspektā – kā apstākļa vārdi desemantizējas un tiek lietoti partikulu funkcijā. Raksta uzdevumi ir apskatīt vārdu *maz*, *tad*, *vēl* un *vispār* tradicionālo izpratni latviešu valodas vārdnīcās un gramatikās un salīdzināt to lietojumu ar Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa *miljons-2.0* (turpmāk tekstā – K) un interneta piemēriem. Tiek izvirzīta hipotēze, ka šie vārdi lielākoties ir desemantizējušies un arī vairākumā gadījumu, kuros tradicionāli uzskatīti par apstākļa vārdiem, kļuvuši par partikulām. Partikulu nozīmi noteikt ir daudz grūtāk nekā apstākļa vārdu nozīmi, tā ir atkarīga no vietas teikumā un konteksta (Nau, Ostrowski 2010, 9). Lai noteiktu šo vārdu piederību pie apstākļa vārdiem vai partikulām, atrastie piemēri tiek pārveidoti, izmantojot aizstāšanas vai izlaišanas paņēmieni.

Partikulas tradicionāli dalītas divās grupās:

- 1) modālajās partikulās (*laikam, varbūt*);
- 2) nozīmju niansētājās vai pastiprinātājās partikulās (ierobežojuma partikulas *tikai, vien*, pastiprinājuma partikulas *arī, pat, jau, vis*, nenoteiktās partikulas *kaut, lai, vai* u. c.) (MLLVG 1959, 778–801; Kalme 2001, 56–63; Paegle 2003, 210–212).

Šis dalījums neparāda partikulu semantiku vai to funkcijas izteikumā, tāpēc autore izvirzījusi šādus partikulu un apstākļa vārdu nošķiršanas kritērijus:

- 1) slēptais saturs;
- 2) apkaime – vieta teikumā.

1. Desemantizēšanās un gramatizēšanās izpratne

Gramatizēšanās procesa iemeslus skaidrojusi Andra Kalnača: „Gramatizācijas procesu izraisa semantiskas pārmaiņas valodā, jo tieši saziņas process, tā obligātā aktualitāte rada nepieciešamību arvien no jauna valodas sistēmā atspoguļot un precizēt dažādas runātāju, kā arī cilvēka un apkārtējās pasaules attieksmes. Tādēļ valoda, tās elementi nav nemainīgi. Attīstoties vai zūdot kādām semantiskajām

funkcijām, attiecīgi transformējas arī gramatiskās un leksiskās funkcijas – patstāvīgi vārdi nonāk palīgvārdu statusā vai kļūst par afiksiem, atmirušas vai atmirstošas gramatiskās formas pārtop par patstāvīgām leksēmām.” (Kalnača 2005, 126–127) Par galveno gramatizēšanās sākšanās iemeslu būtu uzskatāmas pārmaiņas semantiskā, to funkcionālā aspektā var uzskatīt arī par būtiskāko gramatizēšanās procesa daļu (Croft 1996, 230).

Tāpat gramatizēšanās ir „valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Piem., afiksu morfēmas gramatizācijas procesā ir cēlušās no patstāvīgiem vārdiem vai palīgvārdiem, visi palīgdarbības vārdi ir gramatizējušies patstāvīgas nozīmes un funkciju darbības vārdi u. tml.” (VPSV 2007, 133).

Gramatizēšanās procesu veido vairāki posmi:

- 1) desemantizēšanās – vārda leksiskās nozīmes zušana,
- 2) ekstensija – vārda lietošana citā kontekstā,
- 3) dekategoriācija – vārda sastingšana vienā gramatiskajā formā un locīšanas paradigmas zaudēšana,
- 4) fonētiskā redukcija – vārda fonētiska saīsināšanās (Heine, Kuteva 2002, 2; VPSV 2007, 133–134).

Apstākļa vārdam noteiktā kontekstā kļūstot par partikulu, sākotnējā apstākļa vārda nozīme daļēji zūd. Notiek desemantizēšanās – „valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums” (VPSV 2007, 85–86). Desemantizēšanās izriet no vienā nozīmē lietotu formu izmantojuma abstraktākās, gramatiskākās nozīmēs kādā citā noteiktā kontekstā (Heine, Kuteva 2002, 3). Noteiktā kontekstā apstākļa vārds desemantizēties, piem., jau minētajā izteikumā *Vai tu maz saproti, ko es saku?* vārds *maz* lietots palīgvārda, nevis patstāvīga vārda funkcijā, apstākļa vārds *maz* ir desemantizēties un kļuvis par partikulu (par vārdu *maz* plašāk sk. nodaļā *Apstākļa vārdi maz un vispār un partikulas maz un vispār*).

2. Slēptā satura veidi un partikulu nozīme slēptā satura izteikšanā

Slēptais saturs ir svarīgs kritērijs partikulu un citu vārdšķiru nošķiršanai. Izteikuma slēptais saturs ir informācija, kas tiešos vārdos netiek izteikta, taču nojaušama no konteksta, uzskatāma par pašsaprotamu (sk., piem., Yule 1996, 25; Mey 2001, 45–52). Izteikuma slēpto saturu aplūko pragmatikā, kur tiek šķirti vairāki slēptā satura veidi: presupozīcijas, implikācijas un implikatūras (sk., piem., Grice 1991; Levinson 2000; Mey 2001; Plaude 2004). Ir lietderīgi aplūkot visus slēptā satura veidus, lai skaidrotu slēptā satura un partikulu saistību.

Presupozīcija ir „Izteikuma slēptais saturs, resp., fona informācija, kas netiek tieši apgalvota un saglabājas noliegumā ..” (VPSV 2007, 309). Presupozīcija uzskatāma par priekšnoteikumu, lai izteikums būtu patiess, un tā saglabājas noliegumā, piem.:

Jāņa dzīvoklis ir liels.

>> *Jānim ir dzīvoklis.*

Izteikuma *Jāņa dzīvoklis ir liels* presupozīcija ir *Jānim ir dzīvoklis*.

Noliegumā presupozīcija saglabājas:

Jāņa dzīvoklis nav liels.

>> *Jānim ir dzīvoklis.*

Implikācija ir „izteikuma slēptais saturs, kas netiek tieši apgalvots, bet loģiski izriet un izteikuma saturs” (VPSV 2007, 153). Implikācija ir izteiktā satura rezultāts, sekas, kas nesaglabājas noliegumā, piem.:

Kalniņa kungs iegādājās jaunu automašīnu.

>> *Kalniņa kungam ir jauna automašīna.*

Noliegumā implikācija nesaglabājas:

Kalniņa kungs neiegādājās jaunu automašīnu.

>> *Kalniņa kungam nav jaunas automašīnas.*

Implikatūra (jeb saziņas implikatūra) ir slēptais saturs, kas izriet nevis no paša izteikuma, bet gan no sarunas dalībnieku kopējām zināšanām, zināšanām par pasauli vai plašāka konteksta, piem.:

– *Cik ir pulkstenis?*

– *Tikko sākās ziņas.*

Formāli uz jautājumu *Cik ir pulkstenis?* nav atbildēts, tomēr atbilde šajā dialogā ir loģiska un saprotama. Sarunas dalībniekiem ir kopējas zināšanas, proti, abiem zināms, cikos parasti sākas ziņas, tāpēc sniegtā atbilde tālākus paskaidrojumus neprasa. Latviešu valodniecībā implikatūra dēvēta par kontekstuāli semantisko implikāciju (Rozenbergs 1986; Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 197). Par implikatūrām un citiem slēptā satura veidiem latviešu valodniecībā rakstījusi Ilze Plaude (Plaude, 2004).

Vairāki valodnieki un valodas filozofi, piem., Pols Graiss (*Paul Grice*), Stīvens K. Levinsons (*Stephen C. Levinson*), Kents Bahs (*Kent Bach*), Džeikobs L. Mejs (*Jacob L. Mey*) u. c., šķir vēl vienu slēptā satura veidu – *konvencionālo implikatūru*. Konvencionālā implikatūra izriet tieši no viena vārda nozīmes, un parasti par konvencionālās implikatūras rādītājiem uzskatīti saikļi *bet, tomēr*, reizēm minēti arī tādi verbi kā *turpināt* vai *izdoties*, kā arī partikulas *arī, pat, tikai* (sk., piem., Bach 1999, 327; Levinson 2000, 127–131; Plaude 2004, 100–101).

Aplūkosim šādu piemēru:

Tikai Jānis vakar atnāca pie Kārļa.

Bez partikulas *tikai* izteikuma slēptais saturs ir šāds:

Jānis vakar atnāca pie Kārļa.

>> *Eksistē Jānis un Kārlis.* (Presupozīcija)

>> *Jānis bija pie Kārļa.* (Implikācija)

Ievietojot izteikumā partikulu *tikai*, izteikums iegūst papildu slēpto saturu, kas izriet tieši no partikulas nozīmes:

>> *Bija gaidīts vēl kāds.*

>> *Citi neatnāca pie Kārļa.*

Šis papildu slēptais saturs, kas izriet tieši no partikulas *tikai* nozīmes, tiek saukts par konvencionālo implikatūru. Kā skaidrots iepriekš, implikatūra izriet no plašāka konteksta vai zināšanām par pasauli, nevis no kāda vārda nozīmes, tāpēc implikatūras saistīšana ar konkrēta vārda nozīmi ir pretrunā ar implikatūras jēdzienu. Pārveidojot izteikumu nolieguma formā, slēptais saturs, kas izriet no partikulas, var saglabāties, piem.:

Tikai Jānis vakar neatnāca pie Kārļa.

>> *Bija gaidīts vēl kāds.*

Ar partikulu izteiktais slēptais saturs var arī nesaglabāties:

>> *Citi atnāca pie Kārļa.*

Būtiska presupozīcijas pazīme ir saglabāšanās noliegumā, savukārt nesaglabāšanās noliegumā – implikācijas pazīme. Tas liek domāt, ka ar partikulām izteiktais slēptais saturs varētu tikt uzskatīts par presupozīciju vai implikāciju veidu. Papildu saturs, ko partikula piešķir izteikumam, ir viens no kritērijiem, lai noteiktu vārda piederību pie partikulām nelokāmo vārdu homonīmijas gadījumos.

Tālāk rakstā sniegta atsevišķu apstākļa vārdu un tiem homonīmisko partikulu semantiskā un distributīvā analīze¹.

3. Apstākļa vārdi *maz* un *vispār* un partikulas *maz* un *vispār*

Vārdi *maz* un *vispār* aplūkoti vienā nodaļā, jo tie noteiktā kontekstā lietoti līdzīgā nozīmē (sk. tālāk). Aplūkosim vārda *maz* skaidrojumu vārdnīcā². *Latviešu valodas vārdnīcā* (turpmāk tekstā LVV) *maz* aplūkots divos šķirkljos:

maz apst. un skait.

1. Nedaudz, nepietiekami. apst.

Viņš runāja maz. Tas nav maz, ko viņi paveikuši. No teiktā es gan maz saprotu.

2. Neliels skaits, daudzums. nenoteiktais skait.

Viņam ir maz grāmatu. Sanāca maz ļaužu. Viņam pienāca mazāk naudas.

maz partikula

1. Pastiprina ar darbības vārdu izteikto nozīmi teikumā.

Vai tu maz vari to izdarīt? Nez, vai viņš maz atnāks. Vai tā maz bija viņa? (tezaurs.lv/lvv)

Tātad LVV *maz* uzskatīts par vārdu, kas piederīgs pie trim vārdšķirām: apstākļa vārdiem, skaitļa vārdiem un partikulām. *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* (turpmāk tekstā LLVV) skaitļa vārds *maz* aplūkots atsevišķā šķirklī, *maz* lietojums partikulas nozīmē aplūkots apstākļa vārda *maz* šķirklī. Skaitļa vārdu dalījums noteiktajos un nenoteiktajos skaitļa vārdos lietots *Mūsdienu latviešu valodas literārās gramatikas* I daļā (MLLVG 1959, 478), taču, tā kā nenoteiktajos skaitļa vārdos „iekļauti vārdi, kas pēc gramatiskajām pazīmēm tuvāki citām

¹ Izpētes metode, kas balstās uz valodas vienību apkaimi, neizmantojot ziņas par šo vienību leksisko vai gramatisko nozīmi ārpus konkrētā lietojuma (VPSV 2007, 94).

² Šeit un turpmāk raksta autore saglabājusi vārdnīcās lietotās atsauces uz piemēriem; nav tikuši izmantoti visi vārdnīcās sniegtie piemēri.

vārdšķirām” (Paegle 2003, 66), jaunākos pētījumos nenoteikto skaitļa vārdu grupa netiek šķirta, tāpēc arī nenoteiktais skaitļa vārds *maz* uzskatāms par apstākļa vārdu ar mēra nozīmi (par apstākļa vārdu dalījumu pēc nozīmes sk., piem., Kalme 2001, 18–21; Paegle 2003, 162–179).

Aplūkosim vārda *vispār* šķirkli LLVV:

vispār apst.

1. Vispārināti, apvienojoši aplūkojot. Kopumā. Visumā.

Nerunāt par konkrēto gadījumu, bet vispār. Vispār viņi ir ļoti nopietni cilvēki.

Vispār (arī *kopā*) *ņemot*, arī (*visu*) *kopā ņemot*. – Aplūkojot vienā veselumā, kopumā.

Ar to vien, ka tu vispār man biji, mūžs ir attaisnots .. Vācietis 11, 146.

Paviršība valodā liecina par zemo kultūras līmeni vispār. Lit M 90, 48, 7.

2. savienojumā ar noliegtu verbu. Nekādā ziņā, nekādos apstākļos. Arī nemaz [2].

Magones šogad vispār nav sētas. Viņš mani vispār nav redzējis. Nerunāsim vispār par to.

.. laimīgie vispār stundas neskaitot. Dorbe 6, 22.

3. Lieto, lai norādītu uz vispārinātu secinājumu, kas izriet no zināmā, iepriekš minētā.

Argods: Man liekas, ka man ir tikpat daudz morāles kā manai apkārtni. Un vispār – ko es varu iesākt ar morāli? Es esmu mākslinieks! A Eglītis 1, 388.

Manā četrstabu sirdī nāc iekšā un noauj kājas. Un vispār – jūties kā mājās. Zālīte 1, 36. (tezaurs.lv/llvv)

Tātad *vispār* ar nozīmi ‘kopumā’, ‘visumā’ lietots, piem., šādos izteikumos: *Neturiet orhidejas svaigu ābolu (un vispār augļu) tuvumā.* (K); *Preses izdevumiem vispār ir tieksme publicēt par sēnēm iespējami sensacionālāku informāciju.* (K) u. tml.

Lai konstatētu partikulu nozīmē lietoto vārdu *maz* un *vispār* nozīmju līdzību, aplūkosim 1. tabulu. Pirmajā kolonnā sniegti tekstu korpusa vai interneta piemēri, kuros lietots *maz* partikulas nozīmē (sal. *maz* nozīmi ar iepriekš norādīto vārdnīcas šķirkli), otrajā kolonnā autore piemēru pārveidojusi, *maz* aizstājot ar *vispār*:

(1) <i>Bet jautājums, vai tas maz ir iespējams, paliek.</i> (K)	(1a) <i>Bet jautājums, vai tas vispār ir iespējams, paliek.</i>
(2) <i>Kāda ir izeja un vai maz no šīm situācijām ir izeja – ir tas, ko režisoram F. Deičam ir interesanti meklēt un ieraudzīt.</i> (K)	(2a) <i>Kāda ir izeja un vai vispār no šīm situācijām ir izeja – ir tas, ko režisoram F. Deičam ir interesanti meklēt un ieraudzīt.</i>
(3) <i>Vai maz iespējams nomest lieko svaru?</i> (mammamunteti.lv)	(3a) <i>Vai vispār iespējams nomest lieko svaru?</i>

1. tabula

Salīdzinot piemērus pirmajā un otrajā kolonnā, redzams, ka *maz* un *vispār* ir aizstājami viens ar otru, tātad lietojami kā sinonīmi. Vienas vārdšķiras vārdu kontekstā var aizstāt ar tās pašas vārdšķiras vārdu, tāpēc uzskatāms, ka *vispār* šādos jautājumos desmantizējies un kļuvis par partikulu. Tabulā redzams, ka *maz* un *vispār* ir savstarpēji aizstājami vispārīgos jautājumos ((3), (3a) *Vai maz/vispār iespējams nomest lieko svaru?*) vai saliktos teikumos, kur pirms *maz* vai *vispār* lietots saiklis *vai* ((1), (1a) *Bet jautājums, vai tas maz/vispār ir iespējams, paliek;* (2), (2a) *Kāda ir izeja un vai maz/vispār no šīm situācijām ir izeja ..*). Speciālajos jautājumos tiek lietots vārds *vispār*, bet *maz* šādās funkcijās internetā un tekstu korpusā nav sastopams (sk. 2. tab.).

(4) <i>Ko mēs vispār zinām par pasauli un sevi?</i> (K)	(4a) <i>Ko mēs maz zinām par pasauli un sevi?</i>
(5) <i>Kurš vispār gribētu man no rīta pamosties blakus?</i> (twitter.com)	(5a) <i>Kurš maz gribētu man no rīta pamosties blakus?</i>
(6) <i>Kas vispār ir liela ticība?</i> (ebaznica.lv)	(6a) <i>Kas maz ir liela ticība?</i>

2. tabula

Vārda *maz* lietojums speciālajos jautājumos internetā vai tekstu korpusa piemēros nav atrasts. *Vispār* šajos jautājumos, pēc raksta autores domām, daļēji saglabā nozīmi ‘visumā’, ‘kopumā’, taču, kā redzams pārveidotajos piemēros, vismaz daļā speciālo jautājumu *vispār* vietā lietot *maz* ir iespējams, piem., jautājumos (5a) *Kurš maz gribētu man no rīta pamosties blakus?* un (5) *Kurš vispār gribētu man no rīta pamosties blakus?* gan *maz*, gan *vispār* izsaka iepriekšēju runātāja pieņēmumu ‘neviens man negribētu no rīta pamosties blakus’.

Vārdi *maz* un *vispār* partikulas funkcijā sastopami jautājuma teikumos tieši aiz jautājamā vārda ((3) *Vai maz iespējams nomest lieko svaru?*) vai aiz teikuma priekšmeta ((4) *Ko mēs vispār zinām par pasauli un sevi?*). Gan *maz*, gan *vispār* jautājumos norāda uz kādu iepriekšēju runātāja pieņēmumu, atbilde jau ir iepriekš zināma, piem., *maz* jautājumā (3) *Vai maz iespējams nomest lieko svaru?* norāda uz runātāja pieņēmumu, ka lieko svaru nomest nav iespējams. *Vispār* jautājumā (4) *Ko mēs vispār zinām par pasauli un sevi?* norāda uz runātāja pieņēmumu, ka kopumā par pasauli un sevi mēs neko nezinām vai zinām ļoti maz. Līdzīgā funkcijā jautājumos lietots vārds *tad* (sk. nodaļu *Apstākļa vārds tad un partikula tad*).

4. Apstākļa vārds *tad* un partikula *tad*

Šajā nodaļā aplūkots *tad* lietojums, tiek pārskatīti piemēri, kuros tradicionāli *tad* uzskatīts par apstākļa vārdu, kā arī analizētas *tad* funkcijas slēptā satūra aspektā. Aplūkosim apstākļa vārda *tad* šķirkli LVV:

tad apst.

1. Tai laikā, toreiz. *Mēs tad dzīvojām Liepājā.*

2. Pēc tam. *Vispirms bija jautājumi, tad sākās debates.*

3. Tādā gadījumā, ja tā notiks. *Ja tu neej šodien, **tad** tev jāiet rīt.* (tezaurs.lv/lvv)

Bieži *tad* lietots virsteikumā saliktos teikumos ar laika apstākļa un nosacījuma palīgteikumu. Šādos gadījumos *tad* tradicionāli uzskatīts par apstākļa vārdu. LLVV norādīts:

tad¹ apst.

4. Virsteikumā norāda uz laikposmu, laika momentu, kas ir saistīts ar palīgteikumā minētās darbības, norises, stāvokļa laikposmu, laika momentu vai ko konkretizē laika apstākļa palīgteikums.

*Kad man atļaus atvērt veikalu, **tad** es zināšu, ka viņi drīz izputēs.* Birze 3, 86. (tezaurs.lv/llvv)

Laika apstākļa palīgteikumu ievada saikļa nozīmē lietots apstākļa vārds *kad*, kam jau piemīt laika nozīme, tāpēc *tad* šādos izteikumos var izlaist (sk. 3. tab.).

(7) <i>Viņi runās tad, kad būs tam gatavi un jutīs vajadzību runāt.</i> (K)	(7a) <i>Viņi runās, kad būs tam gatavi un jutīs vajadzību runāt.</i>
(8) <i>Bet, kad viņš bargi paceļ savu drausmīgo trijzari, tad jūrā ceļas viļņi kā kalni ar baltām putu galotnēm un trako vētra.</i> (K)	(8a) <i>Bet, kad viņš bargi paceļ savu drausmīgo trijzari, jūrā ceļas viļņi kā kalni ar baltām putu galotnēm un trako vētra.</i>
(9) <i>Šis vārds pielīpa, un tika lietots arī tad, kad viņš jau bija Francijas imperators.</i> (K)	(9a) <i>Šis vārds pielīpa, un tika lietots arī, kad viņš jau bija Francijas imperators.</i>

3. tabula

Laika apstākļa palīgteikums precizē laikposmu, par kuru runāts virsteikumā. Pārveidotajos piemēros redzams, ka izteikuma nozīme bez *tad* nemainās. Apstākļa vārds *tad* ir desemantizējies blakus citam apstākļa vārdam – saikļa nozīmē lietotajam *kad*.

LLVV par *tad* lietojumu saliktā teikumā ar nosacījuma palīgteikumu norādīts šādi:

tad¹ apst.

5. Virsteikumā norāda uz darbības, norises realizēšanās, stāvokļa eksistēšanas nosacījumiem un laiku, ko paskaidro nosacījuma palīgteikums.

*Ja gaidi tevi, **tad** tevi, – Būs citi cilvēki lieki ..* Brīdaka 1, 40. (tezaurs.lv/llvv)

Nosacījuma palīgteikuma saturs „izsaka nosacījumu, kas ir nepieciešams, lai realizētos tas, par ko ir runa virsteikumā” (MLLVG 1962, 762). Tā kā nosacījums palīgteikumā jau izteikts, *tad* no virsteikuma var izņemt, un izteikuma saturs nemainās. 4. tabulā pirmajā kolonnā sniegti piemēri no K ar nosacījuma palīgteikumu un *tad* virsteikumā, otrajā kolonnā piemēri pārveidoti, *tad* izteikumā ir izlaists.

(10) Ja Mēness diska centrs nesakrīt ar Saules diska centru, tađ redzams daļējs aptumsums. (K)	(10a) Ja Mēness diska centrs nesakrīt ar Saules diska centru, redzams daļējs aptumsums.
(11) Jaunā laikmeta – it īpaši kristāliskās vibrācijas – bērni nespēj izlikties, ka viss ir kārtībā tađ, ja tā nav. (K)	(11a) Jaunā laikmeta – it īpaši kristāliskās vibrācijas – bērni nespēj izlikties, ka viss ir kārtībā, ja tā nav.
(12) Zinātnisks aprēķins vēsta – ja visi pasaules iedzīvotāji uzturā lietotu tikai veģetāro pārtiku, tađ teorētiski būtu iespējams pabarot 10 miljonus cilvēku .. (K)	(12a) Zinātnisks aprēķins vēsta – ja visi pasaules iedzīvotāji uzturā lietotu tikai veģetāro pārtiku, teorētiski būtu iespējams pabarot 10 miljonus cilvēku ..

4. tabula

Izteikuma saturs nemainās, ja netiek minēts *tađ*. Tāpat kā iepriekš aplūkotojas teikumos ar laika apstākļa palīgteikumiem nosacījuma nozīme izteikta palīgteikumā, uz to norāda saiklis *ja*, tāpēc *tađ* šādos izteikumos nav nepieciešams.

Autore bieži sastapusi arī ar *tađ* lietojumu virsteikumā saliktos teikumos ar cēloņa apstākļa palīgteikumu. Arī šādos gadījumos *tađ* ir izlaižams.

(13) Tā kā Saules aptumsums notiek konkrētā Zodiaka zīmē, bet katrai zīmei atbilst konkrēta valsts, tađ šī valsts arī visspēcīgāk izjūt Saules aptumsumu. (K)	(13a) Tā kā Saules aptumsums notiek konkrētā Zodiaka zīmē, bet katrai zīmei atbilst konkrēta valsts, šī valsts arī visspēcīgāk izjūt Saules aptumsumu.
(14) Tā kā nauda man ir ļoti jātaupa, tađ jācenšas savākt visus materiālus tā, lai to dēļ nerastos meistariem dīkstāve. (K)	(14a) Tā kā nauda man ir ļoti jātaupa, jācenšas savākt visus materiālus tā, lai to dēļ nerastos meistariem dīkstāve.
(15) Tā kā prom neviens nedzina, tađ turpinājām savus jokus tepat un iesaistījām sarunā arī svešos. (K)	(15a) Tā kā prom neviens nedzina, turpinājām savus jokus tepat un iesaistījām sarunā arī svešos.

5. tabula

Šādos izteikumos *tađ* lietots līdzīgi kā saliktos teikumos ar nosacījuma palīgteikumu, kur *ja* un *tađ* veido vārdu pāri *ja – tađ* (vai otrādi). Pēc tāda paša parauga veidots arī vārdu pāris *tā kā – tađ*, tomēr cēloņa nozīmi izsaka cēloņa apstākļa palīgteikums, tāpēc *tađ* ir lieks.

Saliktos teikumos ar cēloņa apstākļa vai nosacījuma palīgteikumu *tađ* atrodas virsteikuma sākumā, ja palīgteikums ir pirms virsteikuma ((10) **Ja** Mēness diska centrs nesakrīt ar Saules diska centru, **tađ** redzams daļējs aptumsums), un virsteikuma beigās, ja palīgteikums atrodas aiz virsteikuma ((7) **Viņi** runās **tađ, kađ** būs tam gatavi un jutīs vajadzību runāt). Tā kā cēloņa apstākļa palīgteikums vienmēr ir pirms virsteikuma, *tađ* šādos teikumos atrodas virsteikuma sākumā ((15) **Tā kā** prom neviens nedzina, **tađ** turpinājām savus jokus tepat ..).

Tas, ka *tad* saliktos teikumos ar laika apstākļa, nosacījuma un cēloņa apstākļa palīgteikumu izteikumā nav nepieciešams, liek domāt par *tad* pilnnozīmes vārda funkciju mazināšanos. *Tad* desemantizējas, jo tā funkcijas šādos saliktos teikumos piemīt palīgteikumam, kurā izteikta nosacījuma, laika vai cēloņa nozīme, tāpēc autore uzskata, ka *tad* šādos saliktos teikumos uzskatāms par partikulu.

Aplūkosim partikulas *tad* šķirkli LVV:

tad partikula.

1. Pastiprina teikuma saturu, visbiežāk jautājuma teikumos, piešķir teikumam ekspresīvi emocionālu nokrāsu.

Kas tad tev vainas? Vai tad tu to darīji? Kur tad tu iesi? Tad tik tu redzēsi! (tezaurs.lv/lvv)

Vārdu *tad* bieži mēdz lietot jautājuma teikumos, un tā funkcijas ir līdzīgas kā iepriekš aplūkotajiem *maz* un *vispār* (sk. nodaļu *Apstākļa vārdi maz un vispār un partikulas maz un vispār*), proti, arī *tad* jautājumos norāda, ka runātājam ir kāds iepriekšējs pieņēmums. „Uzsvērdama jautājamo vārdu, partikula *tad* jautājumam piešķir secinājuma nokrāsu ..” (Porīte 1954, 107) Piem.:

(16) *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?* (twitter.com) Pieņēmums: Kanāda ir zem Amerikas.

(17) *Cik tad bērnu piedzimuši abpusējā mīlestībā?* (attiecibas.jautajums.lv) Pieņēmums: abpusējā mīlestībā daudz bērnu nedzimst.

Iepriekšējs pieņēmums, iepriekš zināma informācija ir būtiski *tad* lietojuma nosacījumi. Nākamajā piemērā vārdos nosaukti priekšnoteikumi, pēc kuriem, uzdodot jautājumu, lietots *tad*:

(18) *Darbs ir. Sekss ir. Tad kāpēc es neesmu laimīga?* (kasjauns.lv)

Tātad pirms *tad* iepriekšējos izteikumos nosaukti laimes priekšnoteikumi: *Darbs ir. Sekss ir.* Nākamajos piemēros *tad* rāda, ka par kādu tēmu jau iepriekš ticis runāts, un nu ir nepieciešams rezumēt, secināt, sniegt galīgo atbildi. Nereti šādos gadījumos jautājumos lietots *tad* partikulas funkcijā un blakus tam vārds *īsti* vai *vispār*:

(19) *Par ko tad bija referendum?* (la.lv)

(20) *Kas tad īsti notiek Baltkrievijā?* (ir.lv)

(21) *Nu, bet tad ko viņi īsti grib?!* (politika.lv)

(22) „*Ko tad tu vispār ēd?*” un citas pārles. (vegan.lv)

Savienojumi *lai tad* un *tad lai*, izsakot vēlējumu, pavēli, norāda attieksmi pret iepriekš sniegto informāciju, pret kādu nosacījumu. *Tad* šādos izteikumos lietots ar nozīmi ‘tādā gadījumā’, norādot uz saikni ar iepriekš runāto:

(23) *Šajā stāstā kādai (vārdā nenosauktai) dižai princesei esot pastāstīts, ka lauciniekiem neesot maizes. „Tad lai viņi ēd kūkas,” princese atbildējusi.* (K)

(24) *Kolāts: lai tad prātvēderi taisa jaunu kanālu.* (apollo.lv)

Jautājuma teikumos *tad* partikulas funkcijā sastopams gan pirms jautājamā vārda ((18) *Tad kāpēc es neesmu laimīga?*), gan aiz tā ((20) *Kas tad īsti notiek Baltkrievijā?*), tāpat arī vēlējumos vai pavēlēs, ko ievada partikula *lai, tad* var nostāties gan pirms, gan pēc *lai*.

Tātad jautājumos *tad* norāda uz iepriekšēju runātāja pieņēmumu ((16) *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?*), vēlēšanos rezumēt, izdarīt secinājumus ((22) *Ko tad tu vispār ēd?*), vēlējumos vai pavēlēs, kuras ievada partikula *lai, tad* lietots ar nozīmi ‘tādā gadījumā’, norādot uz saistību ar iepriekš sniegto informāciju ((23) .. „*Tad lai viņi ēd kūkas,*” *princese atbildējusi.*).

5. Apstākļa vārds *vēl* un partikula *vēl*

Pēdējais rakstā aplūkotais apstākļa vārda un partikulas homonīmijas gadījums ir vārds *vēl*. Lai veiktu *vēl* semantisko un distributīvo analīzi, aplūkosim tā šķirkli LVV:

vēl apst. un partikula.

1. Atkal; papildus. apst.

Nogrieziet vēl kādu šķēlīti. Mēģināt vēl. Cik ilgi vēl būs jāgaida? Palikt vēl kādu brīdi. Atkārtot vēl un vēlreiz to pašu.

2. Līdz šim laikam, joprojām. apst.

Viņš vēl nav pārnācis. Vēl dienas ir garas. Vēl nekas nav zināms.

3. Lieto, lai izteiktu iespējamību, norādītu, ka (kas) ir diezgan pietiekami. apst.

To mēs vēl paspēsim. Vēl diezgan laika. Te vēl pietiek vietas trim cilvēkiem.

4. Lieto, lai pastiprinātu īpašības un apstākļa vārdu pārākās pakāpes nozīmi. apst.

Šis priekšlikums ir labs, bet tas ir vēl labāks. Jāstrādā vēl labāk. Censties vēl vairāk.

5. Lieto, lai pastiprinātu izteikto domu, piešķirtu teikumam emocionāli ekspresīvu nokrāsu. partikula.

Ko tad nu vēl! Ko vēl ne! Un kā vēl! To mēs vēl redzēsim. Tas vēl nav nekas. (tezaurs.lv/lvv)

LVV līdzīgi veidots arī vārda *maz* šķirklis (sk. nodaļu *Apstākļa vārdi maz un vispār un partikulas maz un vispār*) un minēta tā piederība pie trim vārdšķirām – apstākļa vārdiem, skaitļa vārdiem un partikulām. Kā teikts iepriekš, *maz* vairs netiek uzskatīts par skaitļa vārdu, tāpēc jādomā, ka arī *vēl* piederība pie kādas no pašreiz vārdnīcā norādītajām vārdšķirām varētu tikt pārskatīta. LLVV *vēl* apstākļa vārda un partikulas nozīme aplūkota atsevišķos šķirķļos, LVV minētā apstākļa vārda *vēl* 4. nozīme aplūkota kā partikulas *vēl* 2. nozīme:

*vēl*² part.

2. parasti savienojumā ar adj. vai apst. pārāko pakāpi. Lieto, lai norādītu uz kā īpašības, pazīmes augstāku pakāpi.

Bet vēl skaistāks, manuprāt, ir cilvēks pavasarī, Zemi gaudiem Aplaimodams .. Ziedonis 18, 9.

Būtu aizpeldējuši vēl tālāk no saliņas, arī viņš nespētu nekā palīdzēt. Dripe 2, 105. (tezaurs.lv/lvv)

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas I daļā minēts, ka „pastiprinājuma partikulā funkciju dažreiz veic arī apstākļa vārds *vēl*. Bez pastiprinājuma nozīmes *vēl* piešķir niansējamam vārdam arī it kā laika nozīmes nokrāsu.

Labi vēl, ka bibliotekāre neatlocīja visus apvākus.

Laime vēl, ka uzauti garie ūdenszābaki. (MLLVG 1959, 790)

Minētajos piemēros gan par laika nozīmi jāšaubās. Tātad par *vēl* piederību pie vārdšķirām un *vēl* semantiku latviešu valodniecībā nav vienota viedokļa.

Lai veiktu *vēl* semantisko un distributīvo analīzi, aplūkosim vairākus *vēl* lietojuma gadījumus. 6. tabulā apskatīti piemēri, kuros *vēl* lietots blakus darbības vārdam vai divdabim.

(24) <i>Bet par to domāšu vēlāk, jo man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka, lai tā skaitītos atsevišķa būve.</i> (K)	(24a) <i>Bet par to domāšu vēlāk, jo man jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka, lai tā skaitītos atsevišķa būve.</i>
(25) <i>.. kad visapkārt valda steiga gan ikdienā – darbs, mājas, ģimene, bērni, gan darbā – padarītie un vēl darāmie darbi, projektu realizēšanā nosprausto termiņu ievērošana ..</i> (K)	(25a) <i>.. kad visapkārt valda steiga gan ikdienā – darbs, mājas, ģimene, bērni, gan darbā – padarītie un darāmie darbi, projektu realizēšanā nosprausto termiņu ievērošana ..</i>

6. tabula

6. tabulā sniegtajos tekstu korpusa piemēros *vēl* piemīt nozīme ‘papildus’, ‘arī’. Pastāv kāda pamata informācija, pamata darbība vai notikums, un *vēl* rāda pievienojumu pie šī pamata, piem., (25) piemērā vārdu savienojumā *padarītie un vēl darāmie darbi* vārds *vēl* rāda saistību starp to, kas ir izdarīts, pabeigts, un starp to, kas ir jādara papildus izdarītajam. 6. tabulas piemēros *vēl* piemīt pievienojuma nozīme laikā. Līdzīgi piemēri ir 7. tabulā.

(26) <i>Ā, mēs vēl tik tālu neesam tikuši, es vēl īsti nezīnu.</i> (K)	(26a) <i>Ā, mēs tik tālu neesam tikuši, es īsti nezīnu.</i>
(27) <i>Es gan vēl neesmu ķēries tam klāt, bet ceru, ka izdosies.</i> (K)	(27a) <i>Es gan neesmu ķēries tam klāt, bet ceru, ka izdosies.</i>

7. tabula

7. tabulas piemēros *vēl* piemīt nozīme ‘pagaidām’, ‘līdz šim (tam) laikam’. (27) piemērā vārds *vēl* norāda, ka darbība notiks, tikai pagaidām nav sākta, par to savukārt liecina otrā teikuma daļa *ceru, ka izdosies*. Tā kā šajos piemēros *vēl* var aizstāt ar apstākļa vārdu *pagaidām* vai vārdu savienojumu *līdz šim* (*Es gan pagaidām neesmu ķēries tam klāt, bet ceru, ka izdosies; Ā, mēs līdz šim tik tālu neesam tikuši, es pagaidām īsti nezīnu*), *vēl* var uzskatīt par apstākļa vārdu, tomēr izteikumos, kuros *vēl* lietots blakus citiem apstākļa vārdiem, tas desamentizējas, jo ar šiem apstākļa vārdiem izteikta tāda pati vai līdzīga nozīme. (26) piemērā vārdi *tik*

tālu neesam tikuši norāda, ka kaut kas ir uzsākts, bet darbība pagaidām nav veikta līdz kādam konkrētam posmam, par kuru runāts izteikumā. Kā iepriekš minēts, *vēl* šajā piemērā arī lietots ar nozīmi ‘pagaidām’ un blakus *tik tālu* desemantizējas.

8. tabulā piemēros arī *vēl* lietots blakus *kad*, kas kopā ar darbības vārdu pagātnē norāda uz laiku pirms runas brīža.

(28) .. <i>kad par līnijas pievilksanu vēl nebija jāmaksā tik traka nauda kā tagad.</i> (K)	(28a) .. <i>kad par līnijas pievilksanu nebija jāmaksā tik traka nauda kā tagad.</i>
(29) <i>Kad Buda vēl nebija Buda.</i> (K)	(29a) <i>Kad Buda nebija Buda.</i>
(30) <i>Kad man vēl nebija Pavasara studijas.</i> (K)	(30a) <i>Kad man nebija Pavasara studijas.</i>

8. tabula

Pārveidotajos piemēros *kad* norāda, ka runas brīdī situācija ir pretēja, proti, (28) piemērā *kad* norāda, ka runas brīdī *par līnijas pievilksanu ir jāmaksā traka nauda*, (29) piemērā *kad* norāda, ka runas brīdī *Buda ir Buda*, savukārt (30) piemērā *kad* norāda, ka runas brīdī *Man ir Pavasara studija*. Vārds *vēl* arī norāda saistību ar runas brīdi, *vēl* tāpat kā *kad* norāda, ka runas brīdī situācija ir pretēja. Pārveidosim tekstu korpusa piemērus, neminot *kad*:

(28b) .. *par līnijas pievilksanu vēl nebija jāmaksā tik traka nauda kā tagad.*

(29b) *Buda vēl nebija Buda.*

(30b) *Man vēl nebija Pavasara studijas.*

(28b), (29b), (30b) piemēros *vēl* norāda, ka runas brīdī *par līnijas pievilksanu jāmaksā traka nauda*, *Buda ir Buda* un *Man ir Pavasara studija*. Vārds *vēl* šādos gadījumos izsaka to pašu nozīmi, kādu izsaka *kad*, tāpēc autore uzskata, ka *vēl* blakus *kad* desemantizējies un uzskatāms par partikulu.

9. tabulā redzama *vēl* saistība ar runas brīdi.

(31) <i>Stokholmā vēl līdz februāra vidum redzams Raiņa „Jāzeps un viņa brāļi” iestudējums.</i> (K)	(31a) <i>Stokholmā līdz februāra vidum redzams Raiņa „Jāzeps un viņa brāļi” iestudējums.</i>
---	--

9. tabula

(31) piemērā vārdkopa *vēl līdz februāra vidum* norāda, ka iestudējums jau ir skatāms un iestudējuma rādīšanas laiks nebūs ilgs, proti, *februāra vidus* nav tālu. Pamatā ir runas brīdis, kuram tiek pievienots laiks *līdz februāra vidum*. Piemērs bez *vēl* nenorāda, ka iestudējums ir skatāms šobrīd, *līdz* viens pats nenorāda, vai *februāra vidus* ir tālu vai ne.

Aplūkosim *vēl* pievienojuma nozīmi telpā 10. tabulā.

(33) <i>Bet olu industrija izjauc šo dabisko kārtību, iespundējot to šaurā stieplu būrī kopā ar vēl 4–8 dējējvistām.</i> (K)	(33a) <i>Bet olu industrija izjauc šo dabisko kārtību, iespundējot to šaurā stieplu būrī kopā ar 4–8 dējējvistām.</i>
(34) <i>Vēlāk Sidi atzinās, ka šīs slepenās takas tuksnesī bez viņa zinot tikai vēl divi turienieši.</i> (K)	(34a) <i>Vēlāk Sidi atzinās, ka šīs slepenās takas tuksnesī bez viņa zinot tikai divi turienieši.</i>

10. tabula

(33), (34) piemērā *vēl* lietots ar nozīmi ‘papildus’, *vēl* norāda pievienojumu telpā. Līdzīgi kā iepriekšējos piemēros, kur *vēl* paskaidro darbības vārdus ((24) *Bet par to domāšu vēlāk, jo man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka*; (27) *Es gan vēl neesmu ķēries tam klāt ..*), (33), (34) piemērā *vēl* paskaidro skaitļa vārdus. *Vēl* norāda, ka kādam pamata skaitam tiek pievienots kāds vienību skaits. (33) piemērā *iespundējot to* [dējējvistu – aut.] .. ar *vēl 4–8 dējējvistām* pamata skaits ir viena dējējvīsta, un *vēl* norāda, ka šim pamata skaitam tiek pievienotas 4 līdz 8 vienības – dējējvistas. (34) piemērā savukārt pamata skaits ir viens (*Sidi*) un *vēl* norāda, ka šim pamata skaitam tiek pievienotas divas vienības – *divi turienieši*. Reizēm pamats, pie kura *vēl* rāda pievienojumu, netiek nosaukts, piem.:

(35) *Man, lūdzu, vēl vienu kafiju!*

No vārda *vēl* izriet, ka iepriekš tikusi lūgta vismaz viena *kafija*. Kā minēts iepriekš, slēptais saturs, kas izriet no viena vārda, ir uzskatīts par konvencionālo implikatūru, un šo slēptā satura veidu izsaka partikulas (sk. nod. *Slēptā satura veidi un partikulu nozīme slēptā satura izteikšanā*). Tātad *vēl* blakus skaitļa vārdam uzskatāms par partikulu.

Vārda *vēl* funkcijas ir ļoti daudzveidīgas. *Vēl* nozīmē būtiski, ka ir kāds pamats telpā vai laikā, un *vēl* rāda pievienojumu – arī telpā vai laikā. Blakus darbības vārdiem *vēl* lietots laika nozīmē ((24) *Bet par to domāšu vēlāk, jo man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka ..*; (27) *Es gan vēl neesmu ķēries tam klāt ..*; (29) *Kad Buda vēl nebija Buda*), norādot runas brīža saistību ar laiku pirms vai pēc tā.

Secinājumi

1. Vieta teikumā

Vārdi *maz, tad* un *vispār* bieži atrodas aiz jautājamā vārda vai teikuma priekšmeta, piem., *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?*; *Ko mēs vispār zinām par pasauli un par sevi?* u. c. *Maz* un *vispār* jautājumos bieži var aizstāt vienu ar otru, piem., *Vai maz/vispār iespējams nomest lieko svaru?* *Maz* šādos jautājumos lietots partikulas nozīmē, tāpēc jautājumos *vispār* tāpat kā *maz* un *tad* uzskatāms par partikulu.

Gadījumos, kuros vārdi *tad* un *vēl* tradicionāli uzskatīti par apstākļa vārdiem, blakus citiem apstākļa vārdiem tie desamentizējas. Šādos izteikumos *tad* un *vēl* blakus *kad* var neminēt, nemainot izteikuma nozīmi, piem., *Kad Buda (vēl) nebija*

Buda vai Viņi runās (tad), kad būs tam gatavi .. Tāpēc blakus apstākļa vārdiem tad un vēl uzskatāmi par partikulām.

2. Slēptais saturs

Jautājumi, kuros *maz, tad* un *vispār* norāda uz kādu iepriekšēju runātāja pieņēmumu, piem., *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?* norāda uz pieņēmumu *Kanāda ir zem Amerikas*; *Vai maz/vispār iespējams nomest lieko svaru?* norāda uz pieņēmumu *lieko svaru nomest nav iespējams*. Tā kā šāds saturs var izrietēt ne tikai no *maz* un *tad*, bet arī *vispār* nozīmes, šie vārdi uzskatāmi par partikulām.

Vārdam *vēl* būtiska ir saistība ar pamata informāciju telpā vai laikā, kurai tiek pievienota jauna informācija, piem., *Man, lūdzu, vēl vienu kafiju!* norāda uz pievienojumu telpā, proti, pamata skaitam tiek pievienots kāds skaits, savukārt *Ā, mēs vēl tik tālu neesam tikuši ..* rāda pievienojumu laikā – pamata vienība ir darbība runas brīdī, pievienojamā informācija – pirms vai pēc runas brīža. Tātad *vēl* nozīmē ietilpst gan pamata skaits vai runas brīdis, gan pievienojamā informācija telpā vai laikā. Arī *vēl* bagātā satura dēļ aplūkotajos gadījumos būtu uzskatāms par partikulu.

Saturs, kas izriet no partikulas nozīmes, tradicionāli tiek saukts par konvencionālo implikatūru, taču implikatūra neizriet no viena vārda nozīmes, bet gan no plašāka konteksta, turklāt ne vienmēr ar partikulām izteiktais slēptais saturs saglabājas noliegumā. Raksta autore uzskata, ka ar partikulām izteikto slēpto saturu var uzskatīt arī par presupozīciju vai implikāciju veidu.

Saīsinājumi

K	<i>Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss; miljons-2.0</i>
LLVV	<i>Latviešu literārās valodas vārdnīca</i>
LVV	<i>Latviešu valodas vārdnīca</i>
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>

Avoti

1. <http://apollo.lv>
2. <http://attiecibas.jautajums.lv>
3. <http://ir.lv>
4. <http://kasjauns.lv>
5. <http://la.lv>
6. <http://mammamuntetiem.lv>
7. <http://politika.lv>
8. <http://tezaurs.lv>
9. <http://vegan.lv>
10. <https://twitter.com>
11. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>
12. *Latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/lvv/>
13. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss; miljons-2.0*

Literatūra

1. Bach, Kent. 1999. The myth of conventional implicature. *Linguistics and Philosophy*. 22. Pieejams: <http://userwww.sfsu.edu/~kbach/Myth.htm>
2. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1989. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
3. Croft, William. 1996. *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Grice, Paul. 1991. *Studies in the way of words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
5. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA.
7. Kalnača, Andra. 2001. Vārdšķiru sinkrētisms latviešu valodā. *Baltu filoloģija*. X. Rīga: Latvijas Universitāte, 51–58.
8. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 126–131.
9. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>.
10. *Latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>.
11. Levinson, Stephen. 2000. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Mey, Jacob. 2001. *Pragmatics: an introduction*. Malden: Blackwell.
13. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I daļa. 1959. Rīga: LPSR ZA.
14. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. II daļa. 1962. Rīga: LPSR ZA.
15. Nau, Nicole, Ostrowski, Norbert (red.). 2010. *Particles and Connectives in Baltic*. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
16. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
17. Plaude, Ilze. 2004. *Pragmatika*. Rīga: Jumi.
18. Poříte, Tamāra. 1954. Par vārdu kārtu latviešu literārās valodas vienkāršā teikumā. *Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti*. 3. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 77–112.
19. Rozenbergs, Jānis. 1986. Teksta lingvistika un valodas prakse. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 22. laidziens. Rīga: Avots, 36–51.
20. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
21. Yule, George. 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

Summary

There is the desemanticization and transition into particles of the words *maz*, *tad*, *vēl* and *vispār* analyzed in this article. Since the functions of adverbs and particles in the sentence are similar, there are two criteria set for separation of adverbs and particles: locality of the word in the sentence and the implicit content.

Locality in the utterance is an important criterion in the aspect of grammaticalization: an adverb next to another adverb loses its meaning becoming a particle – it is desemanticized. For example, in the utterances *Vīņi runās tad, kad būs tam gatavi* (..). ‘They will speak

(then), when they are ready for that (..)'; *Kad Buda vēl nebija Buda* 'When Buda was not Buda yet' the words *tad* and *vēl* next to the adverb *kad* are desemanticized.

It is considered that particles utter conventional implicatures – implicit content that is uttered by the meaning of one word. The words *maz*, *tad* and *vispār* in interrogative sentences show the relation with a prior speaker's assumption, e. g. *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?* 'Canada is under America, isn't it?' shows the assumption: *Canada is under America*. The words *maz* and *vispār* can be switched in interrogative sentences, without changing its meaning, e. g. *Vai maz/vispār iespējams nomest lieko svaru?* 'Is it possible to lose weight at all?' have the same assumption *lieko svaru nomest nav iespējams* 'it is not possible to lose weight'. The word *vispār* should be considered as an adverb which has been desemanticized in interrogative questions.

There is not one common opinion on the meaning of the word *vēl* and which part of the words it belongs to. A point of reference and the added information both are important in the meaning of *vēl*. For example, the utterance *Ā, mēs vēl tik tālu neesam tikuši* (..). 'Oh, we are not that far yet (..)' shows an addition in time – the action is happening during the speech moment but one has not reached the particular point of action that the speaker is talking about. Whereas the utterance *Man, lūdzu, vēl vienu kafiju!* 'One more coffee for me, please!' shows the addition in space. There has been at least one coffee requested before this request.

Prievārdu pētīšanas metodes¹

Methodology for describing prepositions

Egle Žilinskaite-Šinkūniene (*Eglē Žilinskaitē-Šinkūniēnē*)

Viļņas Universitāte
Universiteto g. 5, Viļņa, LT-01513
E-pasts: *egle.zilinskaite@ff.vu.lt*

Rakstā aplūkotas dažādas pieejas prievārdu analīzē, kas tika un tiek izmantotas gan baltu, gan ārzemju valodniecības tradīcijā. Ņemot vērā nozīmes izpratnes maiņu, teorētiskais pārskats sākas ar deskriptīvās un strukturālās valodniecības darbiem, pēc tam pievēršoties kognitīvās lingvistikas ieguldījumam prievārdu apraksta paņēmienos, kā arī semantiskas tipoloģijas pētījumiem.

Atslēgvārdi: prievārds, komponentu analīze, kognitīvā lingvistika, prototips, ideālā nozīme, leksiskie tīkli, attēlu shēma, radiālā kategorija.

1. Ievads

Prievārdu analīzes paņēmienus hronoloģiski vispārskatāmāk ir iedalīt divās daļās, vispirms aplūkojot prievārdiem veltītos darbus un to metodoloģiju pirms kognitīvās lingvistikas rašanās, pēc tam – kognitīvās lingvistikas ieguldījumu prievārdu aprakstā. Kognitīvo zinātņu sākumu 20. gs. 70. gados var uzskatīt par būtisku pagrieziena dažu nozaru metodoloģijā. Valodniecībā kognitīvisms rodas kā pretstats strukturālismam, kas nespēj atspoguļot to, kā cilvēki uztver pasauli un kategorizē apkārtējos priekšmetus. Priekšplānā tiek izvirzīta valodas vienību semantika: katrs valodas elements sastāv no divām būtiskām daļām – fonoloģiskās un semantiskās – un nepastāv tādi elementi, kam būtu tikai forma, bet nebūtu nozīmes (no tā izriet galvenie kognitīvistu postulāti: *grammar is meaningful* (Langacker 2008, 3) un *meaning is what language is all about* (Langacker 1987, 12). Baltu valodu un agrākā citu valodu prievārdu analīzē visvairāk tiek izmantoti deskriptīvi un strukturāli paņēmieni, ar kuriem arī sāksies šis teorētiskais pārskats, pakāpeniski pārejot pie kognitīvās metodoloģijas principiem.

Pirms aplūkojam darbus par prievārdiem un prievārdu pētīšanas metodes, iepazīsimies ar dažiem rakstā lietotiem terminiem. Teikumi ar prievārdiem, kam piemīt vietas nozīme, apzīmē kāda objekta atrašanās vietu attieksmē pret citu objektu, līdz ar to pirmais objekts tālāk tiek saukts par *figūru*, bet otrais – par

¹ Autore sirsnīgi pateicas 2011. gada 26. oktobra semināra *Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā* dalībniekiem par interesantām un ierosinošām diskusijām. Liels paldies Guntai Nešporei par šī raksta latviešu valodas rediģēšanu (visas neprecizitātes neapšaubāmi paliek autores atbildībā).

fonu (ang. *Figure un Ground*), reizēm arī par *orientieri*. Figūras un fona terminu no geštaltu psiholoģijas valodniecībā ieviesa Leonards Talmijs (*Leonard Talmy*) (Talmy 1972, 11).

2. Prievārdu analīze

2.1. Deskriptīvie darbi

Līdz 20. gs. 70. gadiem prievārdu semantikai un tās apraksta metodēm netika veltīts daudz uzmanības un interese par prievārdu nozīmēm visvairāk izpaudās deskriptīvajos darbos. Piemēram, tālaika ārzemju lingvistikā raksturīgi ir Karla Gunara Lindkvista (*Karl-Gunnar Lindkvist*) darbi par angļu valodas prepozīcijām. Tajos autors sniedz piemēru sarakstus prievārdu lietošanai dažādās nozīmēs (Lindkvist 1972; Lindkvist 1976). Latviešu valodniecībā var minēt Dainas Nītiņas monogrāfiju par latviešu valodas prievārdiem (Nītiņa 1978). Monogrāfijas nodaļās, kas veltītas atsevišķiem prievārdiem, tiek aplūkota to etimoloģija, formālie varianti, nozīmes un semantikas pārmaiņas no latviešu rakstu valodas pirmsākumiem līdz monogrāfijas uzrakstīšanas gadam. Arī jaunākos autores darbos viņa aplūko prievārdu semantikas maiņu dažādos latviešu rakstu valodas attīstības posmos (Nītiņa 2007, 31–99) vai apspriež prievārdu semantikas apraksta metodes (Nītiņa 2010, 197–202)². Deskriptīvo darbu virknē ietilpst arī prievārdu apraksti gan lietuviešu, gan latviešu akadēmiskajās gramatikās. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* (Grabis 1959, 720–748) prievārdus apraksta

1. pēc morfoloģiskā sastāva:

- 1.1. vienkāršie prievārdi, kurus iedala
  - a) pirmatnīgajos (*aiz, ar, ap, bez, dēļ, iz, no, pa, par, pār, pie, uz*),
  - b) deadverbiālajos (*apakš, zem, iekš, pēc, pirms, priekš, virs, gar, pret, starp, caur, līdz*),
- 1.2. saliktie prievārdi
  - a) ar otro komponentu *pus-* (*ārpus, augšpus, apakšpus, leļpus, otrpus, šaipus, viņpus, virspus*),
  - b) prievārds *labad*, kas cēlies no savienojuma *laba dēļ*;

2. pēc pārvaldījuma jeb rekcijas:

- 2.1. prievārdi, kas vienskaitlī pārvalda ģenitīvu (*aiz, apakš, bez, dēļ, iekš, iz, kopš, labad, no, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem* un visi saliktie prievārdi ar komponentu *-pus* otrajā daļā),
- 2.2. prievārds, kas pārvalda datīvu (*līdz*),
- 2.3. prievārdi, kas pārvalda vienskaitļa akuzatīva un instrumentāļa kopīgo formu (*ap, ar, caur, gar, par, pār, pret, starp*),
- 2.4. prievārds, kas vienskaitlī pārvalda datīvu un akuzatīvu (*pa*),
- 2.5. prievārds, kas vienskaitlī pārvalda ģenitīvu un akuzatīvu (*uz*);

3. pēc nozīmēm. Aprakstot prievārdu nozīmes, tie tiek grupēti pēc pārvaldījuma (sākot ar ģenitīvu pārvaldošajiem), nevis pēc kādām semantiskajām grupām. Katram prievārdam tiek sniegts nozīmju saraksts. Ja prievārdam

² Šis darbs principiālo paņēmieni ziņā saskan ar iepriekšminēto autores monogrāfiju (Nītiņa 1978).

ir vietas nozīme, saraksts sākas ar vietas nozīmi, pakāpeniski pārejot uz abstraktākām nozīmēm.³

No šī apraksta redzams, ka pirmajā plānā tiek izvirzītas prievārdu formālās, nevis semantiskās pazīmes. Prievārds tiek uzskatīts par palīgvārdu, kas galvenokārt norāda attieksmes starp patstāvīgiem vārdiem, tajās ienesot savu semantisku nokrāsu (Grabis 1959, 720). Līdzīgas domas par prievārdu funkcijām atrodamas arī lietuviešu valodas gramatikas trešajā sējumā (Ulvydas et al. 1976), kas ir veltīts sintakses aprakstam. Prievārdi tiek aplūkoti sadaļā par verbu savienojumiem ar locījumiem un prievārdiem (tās autore – Elena Vaļulīte (*Elena Valiulytė*), Valiulytė 1976, 79–162), vispirms tos grupējot atsevišķās nodaļās pēc rekcijas (prievārdi, kas pārvalda ģenitīvu, akuzatīvu, instrumentāli; savienojumi ar diviem prievārdiem). Katram prievārdam veltītā nodaļā tiek aplūkota prievārda lietošana pēc semantikas. Piemēram, prievārda *iš* ‘no’ savienojumi apzīmē telpiskas attieksmes (piem., *netrukus iš miško išbėgo didelis lokys* ‘drīz no meža izskrēja liels lācis’), norāda objektu attieksmes (*pyniau vainiką iš dobilėlių* ‘pinu vainagu no āboliņiem’), laiku (*tėvas iš vakaro prašė ką nors paskaityti* ‘tēvs vakarā lūdza kaut ko palasīt’), cēloni un veidu (*iš senumo nepaeina* ‘aiz vecuma nevar paiet’, *žmonės dirbo iš peties* ‘cilvēki strādāja ar visu spēku’) (op. cit., 90–94). Mūsdienu lietuviešu valodas gramatikas nodaļā par apstākļu izteikšanas līdzekļiem atsevišķi tiek aplūktas vietas, virziena un ceļa nozīmes un to izteikšanas līdzekļi (locījumi, prievārdi, adverbji), tomēr kādu plašāku komentāru par to lietošanu nav. Aprakstot vietas nozīmes prievārdu savienojumus (Valiulytė 1997a, 527–535), prievārdi arī vispirms tiek grupēti pēc pārvaldījuma (ar ģenitīvu, akuzatīvu, instrumentāli), atsevišķi grupējot tos pēc cilmes (pirmatnīgi/atvasināti). Piezīmes par figūras un fona pazīmēm atrodamas tikai reizēm: piemēram, tiek minēts – ja nomens apzīmē virsmu, prievārda *ant* ‘uz’ savienojumi ar ģenitīvu bieži vien ir lokatīva sinonīmi; prievārda *pas* ‘pie’ gadījumā – fons ir lietvārds, kas apzīmē dzīvu būtni, vai personu vietniekvārds. Šīs pašas gramatikas nodaļā par prievārdu (Valiulytė 1997b, 437–455) tie grupēti pēc rekcijas un tikai pēc tam seko piezīmes par to semantiku.

2.2. Loģiskā pieeja prievārdu analīzē balstās uz ģeometriju: tiek formulēti dažādi nosacījumi, kuriem prievārdam ir obligāti jāatbilst. Par raksturīgu šādas metodes piemēru var uzskatīt Glorijas Kūperes (*Gloria Cooper*) pētījumu, kurā tiek analizēta 33 angļu valodas prievārdu lietošana vietas nozīmē (Cooper 1968). Piemēram, prievārdiem *out of* un *in* viņa izvērza katram pa diviem nosacījumiem.

Izteiciens *X is out of Y* ir pareizs, ja

1. *X* ir mazāks par *Y*,
2. *X* un *Y* ir atsevišķi objekti.

Savukārt teikums *X is in Y* tiek atzīts par pareizu, ja

1. *X* ir mazāks par *Y*,
2. *X* atrodas *Y* iekšpusē.

³ Topošās *Latviešu valodas gramatikas* nodaļa par prievārdiem, kā var spriest pēc īsā izklāsta gramatikas prospektā (Jansone 2008; paredzētās nodaļas autore – D. Nītiņa, 45.–46. lpp.), tiks organizēta pēc tādiem pašiem principiem: pēc vispārīga prievārda kā vārdšķiras raksturojuma un semantisko funkciju apraksta tie tiks grupēti pēc pārvaldījuma.

Tomēr skaidri redzams, ka pirmajā gadījumā nosacījumi ir ļoti vispārīgi un tos varētu attiecināt arī uz citiem prievārdiem, savukārt otrajā – nosacījumi nespēj raksturot tādas nozīmes izteicienus, kuros lieto angļu valodas prievārdu *in*, kā *pīpe mutē, spieķis rokā, puķu pušķis vāzē, bērns cilvēka rokās* u. tml. Līdz ar to šī metode šķiet pārāk reducēta un formāla.

2.3. Strukturālajos aprakstos un komponentu analīzes metodē fonoloģijā lietoti principi tiek attiecināti uz valodas vienību nozīmju aprakstu. Strukturālā semantika uz nozīmi skatās kā uz semantisko sastāvdaļu jeb vienību kopumu, tāpēc prievārda nozīme tiek definēta, izmantojot semantiskās pazīmes. Šādus darbus pārstāv Deivida Beneta (*David Bennett*) angļu valodas prievārdu analīze (Bennett 1975), kurā par semantiskiem komponentiem viņš izmanto Čārlza Filmora (*Charles Fillmore*) locījumu gramatikas dziļos locījumus *LOCATIVE*, *SOURCE*, *PATH*, *GOAL*, *EXTENT* un telpiskos jēdzienus *interior*, *exterior*, *superior*, *inferior*, *posterior*, *anterior*, *higher*, *lower*, *surface*, *off*, *side*, *proximity*, *transverse*, *surround*, *length*, *wards*, *some*. Prievārda *in* nozīme tiek definēta kā *LOCATIVE interior*, *at* – *LOCATIVE*, *through* – *PATH LOCATIVE interior* u. tml. Komponentu analīzes metode ļoti izteikti tiek izmantota arī Jona Kiļus (*Jonas Kilius*) rakstos par prievārdu sistēmu lietuviešu valodā (Kilius 1977, 40–49; Kilius 1980, 34–56), viņam seko arī E. Vaļulītes pētījums par lietuviešu valodas sintaktiskajiem sinonīmiem (Valiulytė 1998).

2.4. Iepriekšminētos darbus vieno līdzīga nozīmes izpratne. Parasti tiek meklēta invariantā prievārda nozīme, kura bieži vien tiek definēta pēc nepieciešamajiem un pietiekamajiem nosacījumiem. Ja tiek minētas vairākas prievārda nozīmes, nav piezīmju par to, kura nozīme ir galvenā vai biežākā un kura atrodas kategorijas perifērijā. It īpaši tas ir redzams deskriptīvos darbos, kuros lasītājs atrod nozīmju sarakstus bez jebkādiem paskaidrojumiem par to savstarpējām attiecībām.

3. Prievārdu apraksts kognitīvajā lingvistikā

Izveidojoties kognitīvajām zinātnēm, mainījās skatījums uz nozīmi. It īpaši to ietekmējuši Eleanoras Rošas (*Eleanor Rosch*) darbi par kategorizāciju un viņas formulētā prototipu teorija (Rosch 1978). Pakāpeniski notika pāreja no klasiskās kategorijas uz dabisko kategoriju: proti, kategorijai ir labākais pārstāvis, ap kuru pulcējas pārējie tās locekļi. Līdz ar to vienas un tās pašas kategorijas locekļu semantiskais svars nav vienāds, tiem nav jāatbilst nepieciešamajiem un pietiekamajiem nosacījumiem, kā to prasa strukturālā semantika.

Kaut gan prototipu teorija un kognitīvā lingvistika parasti tiek uzskatītas par atsevišķām nozarēm, jo pirmā ir cēlusies no kognitīvās psiholoģijas, tomēr daudzu kognitīvistu darbos prototipu teorija ir kļuvusi par līdzekli valodas struktūru aprakstam. Valodas kategorijas cilvēka konceptuālajā sistēmā ir organizētas tāpat kā visas pārējās kategorijas, proti, ar savu centru, perifēriju un plūstošām robežām. Nozīme tiek pielīdzināta konceptualizācijai, tā balstās uz ekstralingvistiskām, enciklopēdiskām zināšanām, kā arī uz cilvēka pieredzi. Konceptuālā struktūra ir iemiesota (ang. *embodied*): cilvēka prāts un konceptualizācija funkcionē tāpat

kā ķermenis mijiedarbojas ar apkārtējo vidi (plašāk par to – Evans, Green 2006, 157, 27). Visi šie principi ļoti izteikti izpaužas prievārdu aprakstos.

3.1. Anete Herskovicā un telpas uztvere

Anetes Herskovicā (*Annette Herskovits*) pētījums ir viens no visvairāk citētiem telpas izteikšanas līdzekļu aprakstiem (Herskovits 1986). Autore ir analizējusi trīs angļu valodas topoloģiskos prievārdus: *in*, *on* un *at*. Tradicionālās semantikas piedāvātā invariants vietā A. Herskovicā balstās uz divu līmeņu abstrakcijām. Pirmkārt, viņa sniedz ideālo prievārda nozīmi (ang. *ideal meaning*), kura, dažādi to modificējot, atspoguļojas visos prievārda lietošanas gadījumos. Ideālā nozīme ir līdzīga prototipam tādā veidā, ka uz to balstās vesela prievārda kategorija. Tomēr prototipa jēdziens vairāk der, runājot par konkrētiem priekšmetiem, ko var skaidri iztēloties, un autore piedāvātā ideālā nozīme vairāk izriet no ģeometriskas figūras un fona attiecībām. Prievārda nozīmes izteicēji nav konkrēti priekšmeti, bet to ģeometriskās formas (punkti, līnijas, virsmas, tilpnes, kontūras, telpas daļas u. tml.). Otrkārt, A. Herskovicā sniedz prievārda lietošanas tipus (*use-types*), kas ir cēlušies no tās pašas ideālās nozīmes, balstoties uz četriem pragmatiskiem principiem (autore tos nosauc par *near-principles*): svarīguma (*salience*), derīguma (*relevance*), tolerances (*tolerance*) un tipiskuma (*typicality*) (op. cit., 18, 73tt.). Prievārdu *in* un *on* ideālās nozīmes un lietošanas tipus var redzēt tabulā.

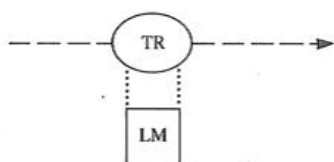
3.2. Attēlu shēmas (*image schemas*), leksiskie tīkli (*lexical networks*) un radiālās kategorijas – kognitīvistu darbos nostiprinājušies polisēmisku valodas vienību apraksta veidi. Klasiski to piemēri – Sjuzenas Dž. Lindneres (*Suzanne J. Lindner*) angļu valodas *up* un *down* adverbālo konstrukciju analīze (Lindner 1983) un Klaudivijas Brugmanas (*Claudia Brugmann*) prievārda *over* apraksts (Lakoff 1987, 416–461)⁴. Pēdējais guva tik daudz uzmanības, ka tam sekojošos pētījumus sauca par mūžīgo *over* stāstu (*the (everlasting) Story of Over*, Zlatev 2007, 323): bez Dž. Leikofa to modificēja Roberts B. Džuels (*Robert B. Dewell*) (Dewell 1994), Andrea Tailere (*Andrea Tyler*) un Vivjens Evanss (*Vivyan Evans*) (Tyler, Evans 2003, 64–106). *Over* kā atsevišķs šķirklis atrodams pat kognitīvās lingvistikas rokasgrāmatā (Evans 2007, 155–157). Vācu valodas ekvivalentu *über* analizēja Elena Belavija (*Elena Bellavia*) (Bellavia 1996), R. B. Džuels (Dewell 1996) un Brigita Mēksa (*Brigitta Meex*) (Meex 2001). K. Brugmana šķir vairāk nekā 100 prievārda *over* (kas funkcionē arī kā adverbs, priedēklis, predikatīvais adjektīvs, postverbs) nozīmju, kas veido radiālo kategoriju.

Prievārda nozīmes K. Brugmanas pētījumā tiek sniegtas kā attēlu shēmas (*image schemas*), proti, abstraktas shēmas veida izpausmes, kas balstās uz cilvēka ķermeņa pieredzi un izriet no percepcijas (ir perceptuāla, proti, pirmskonceptuāla). Centrālo (galveno, prototipisko) *over* nozīmi jeb shēmu (1.) K. Brugmana raksturo kā *virš un pār* (*above-across*, piem., *The plane flew over* ‘lidmašīna pārlidoja pāri’, sk. 1. att.).

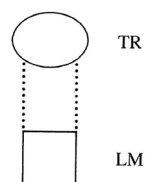
⁴ K. Brugmanas maģistra darbs, kuru, mazliet modificējot rezultātus, aplūko darba vadītājs Džordžs Leikofs (Lakoff 1987, 416–461).

Prievārds	IN	ON
Ideālā nozīme	<p>in: inclusion of a geometric construct in one-, two- or three-dimensional geometric construct.</p> <p>‘in: ģeometriska ķermeņa ietveršana/ iekļaušana citā ģeometriskā ķermenī, kam ir viena, divas vai trīs dimensijas’</p>	<p>on: for a geometrical construct X to be contiguous with a line or surface Y; if Y is the surface of an object O_y, and X is the space occupied by another object O_x, for O_y to support O_x.</p> <p>‘on: ģeometrisks ķermenis X atrodas uz līnijas vai virsmas Y; ja Y ir objekta O_y virsma un ja X ir vieta, kuru aizņem cits objekts O_x, tad O_x balstās uz O_y’</p>
Lietošanas tipi	<ol style="list-style-type: none"> Spatial entity in container: <i>milk in the glass</i> ‘Telpisks ķermenis tvertnē/tilpnē: <i>piens glāzē</i>’ Gap/object „embedded” in physical object: <i>the nail in the board</i> ‘Atvere vai objekts, kas atrodas fiziskā objektā: <i>nagla dēlī</i>’ Physical object „in the air”: <i>the bird is in the air</i> ‘Fizisks objekts gaisā: <i>putns gaisā</i>’ Physical object in outline of another, or a group of objects: <i>the bird in the tree</i> ‘Fizisks objekts citā objektā vai objektu grupā: <i>putns kokā</i>’ Spatial entity in part of space or environment: <i>he lives in the vicinity</i> ‘Telpisks ķermenis telpas daļā vai apkārtnē: <i>viņš dzīvo tuvumā</i>’ Accident/object part of physical or geometric object: <i>a page in a book</i> ‘Fiziska vai ģeometriska objekta daļa: <i>grāmatas lapa</i> (burtiski – <i>lapa grāmatā</i>)’ Person in clothing: <i>a man in a red hat</i> ‘Cilvēks apģērbā: <i>cilvēks sarkanā cepurē</i>’ Spatial entity in area: <i>a line in the margin</i> ‘Telpisks ķermenis kādā laukumā: <i>svītra lappuses malā</i>’ Physical object in a roadway: <i>There is a truck in the road</i> ‘Fizisks objekts ceļā: <i>kravas mašīna ceļā</i>’ Person in institution: <i>the man in jail</i> ‘Cilvēks institūcijā: <i>cilvēks cietumā</i>’ Participant in institution: <i>My son is in college</i> ‘Dalībnieks institūcijā: <i>mans dēls</i> [mācās] <i>koledžā</i>’ 	<ol style="list-style-type: none"> Spatial entity supported by physical object: <i>the man on the chair</i> ‘Telpisks ķermenis balstās uz kādu fizisku objektu: <i>vīrietis uz krēsla</i>’ Accident/object as part of physical object: <i>the carving on the stone</i> ‘Fiziska objekta daļa: <i>grebums uz akmens</i> resp. <i>grebums akmenī</i>’ Physical object attached to another: <i>the pairs on the branch</i> ‘Fizisks objekts, kas piestiprināts vai turas pie cita objekta: <i>bumbieri pie zara</i>’ Physical object transported by a large vehicle: <i>the children on the bus</i> ‘Fizisks objekts, kas tiek transportēts ar lielu transporta līdzekli: <i>bērni autobusā</i>’ Physical object contiguous with another: <i>the shadow on the wall</i> ‘Fizisks objekts, kas ir blakus citam objektam vai ar to sakrīt: <i>ēna uz sienas</i>’ Physical object contiguous with wall: <i>on the left wall, there is a chest of drawers</i> ‘Fizisks objekts pie sienas: <i>pie kreisās sienas atrodas kumode</i>’ Physical object on part of itself: <i>the man on his back</i> ‘Fizisks objekts uz savas daļas: <i>vīrietis, guļošs uz muguras</i>’ Physical object over another: <i>the dark clouds on the island</i> ‘Fizisks objekts virs cita objekta: <i>tumši mākoņi virs salas</i>’ Spatial entity located on geographical location: <i>the players on the football field</i> ‘Fizisks ķermenis uz ģeogrāfiska laukuma: <i>spēlētāji futbola laukumā</i>’ Physical or geometrical object contiguous with a line: <i>a village on the boarder</i> ‘Fizisks vai ģeometrisks objekts uz līnijas: <i>ciemats uz valsts robežas</i>’ Physical object contiguous with edge of geographical area: <i>a garden on the lake</i> ‘Fizisks objekts uz ģeogrāfiska laukuma malas: <i>dārzs pie ezera uz ezera krasta</i>’

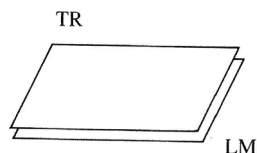
Tabula. Angļu valodas prievārdu *in* un *on* ideālās nozīmes un lietošanas tipi (pēc Herskovits 1986, 148–155).

1. attēls. Centrālā prievārda *over* shēma (no Lakoff 1987, 419)⁵.

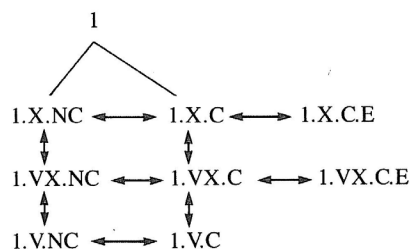

2. attēls. Otrā prievārda *over* shēma (no Lakoff 1987, 425).

3. attēls. Trešā prievārda *over* shēma (no Lakoff 1987, 427).

Centrālajai shēmai ir 8 konkretizācijas jeb lietošanas tipi (ang. *instances*), un tās tiek definētas pēc pazīmju kombinācijām (piem., vai starp figūru un fonu pastāv vai nepastāv kontakts; vai fons stiepjas horizontāli vai vertikāli u. tml.). Tātad centrālo shēmu ar apakšshēmām vieno konkretizāciju sakars (*instance link*), savukārt apakšshēmas saista līdzības sakars (*similarity link*), sk. 4. att.

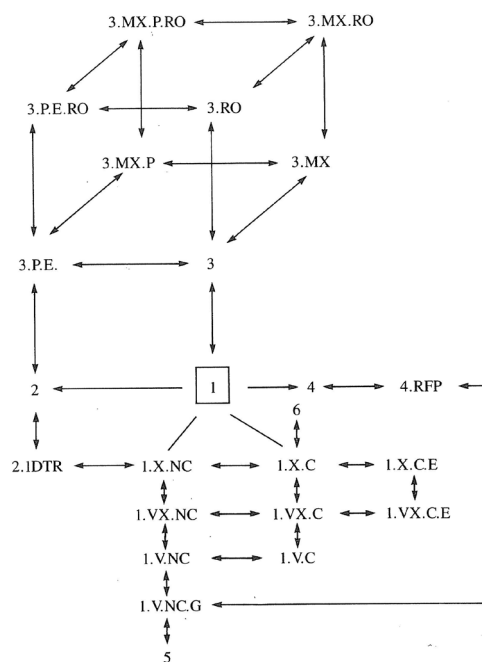
4. attēls. Centrālā prievārda *over* shēma ar apakšshēmām (no Lakoff 1987, 424).

Otrā nozīmju grupa (2.) ir *virš* (*above*, piem., *Hang the painting over the fireplace* ‘pakar gleznu virs kamīna’, sk. 2. att.), ko no pirmās atšķir divi kritēriji – nav ceļa nozīmes un starp figūru un fonu nav kontakta – un vieno figūras novietojums attieksmē pret fonu – tā atrodas virs fona. Trešā nozīmju grupa (3.) – segšanas nozīme (*covering*, piem., *The board is over the hole* ‘dēlis ir uz cauruma’, sk. 3. att.), kurā figūrai noteikti jābūt divu dimensiju; kā arī starp figūru un fonu ir iespējams kontakts. Ceturtā nozīme (4.) – atgriezeniskā (*reflexive*, piem., *Roll the log over, turn the paper over* ‘apgriezt papīru uz otru pusi’); šādos *over* lietošanas gadījumos figūra un fons sakrīt un to veiktais ceļš tiek saukts par refleksivo ceļu. Piekto nozīmju grupu (5.) K. Brugmana sauc par pārsniegšanas nozīmi (*excess*, piem., *The bathtub overflowed* ‘vanna pārplūda’), *over* šādos gadījumos funkcionē kā darbības vārdu piedēklis. Un pēdējā, sestā, *atkārtošanas* shēma (*repetition*,

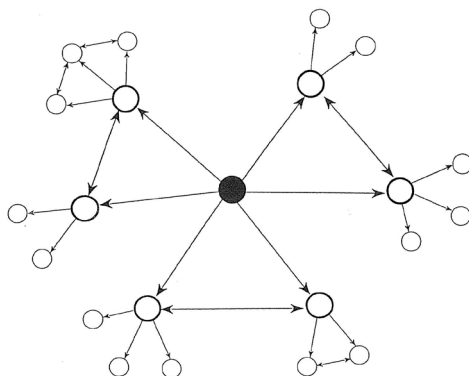
⁵ Attēlu shēmās TR (ang. *trajectory*) apzīmē figūru un LM (ang. *landmark*) – fonu (R. V. Langakera ieviesti termini, ko lieto arī daži lietuviešu valodnieki, – liet. *trajektorius* un *riboženklis*, – piem., Mikulskas 2009).

piem., *Do it over* 'atkārto to vēlreiz') tiek saistīta ar pirmās grupas apakšshēmu, kurā figūra kustas pa horizontāli garenu fonu. Figūras ceļš ir uztverams kā metaforiska darbība, balstoties nevis uz shēmu transformācijām, bet vairāk uz konceptuālo metaforu NODARBOŠANĀS IR CEĻOJUMS (*ACTIVITY IS A JOURNEY*).

Īsi aplūkotās K. Brugmanas analīzes rezultāts – radiālā prievārda kategorijas struktūra, kas realizēta ar leksisko prievārda *over* tīklu, kura centrā ir 1. shēma un tās konkretizācijas (sk. 5. att.). Sakarus starp nozīmēm motivē Ludviga Vitgenšteina formulētais radnieciskās līdzības princips (*family resemblance principle*), tomēr apakšshēmas ne vienmēr vieno tikai kopīgi atribūti, reizēm arī dabiskas shēmu transformācijas vai konceptuālās metaforas.

5. attēls. Pilns prievārda *over* tīkls (no Lakoff 1987, 436).

6. attēls. Vispārināts leksiskā tīkla skats (no Rice 1996, 137).

3.3. Leksisko tīklu priekšrocības un kritika

Tīkls ir ērts deskriptīvs līdzeklis, kas ir saskaņā ar dabisko kategoriju uzverti – tās ir struktūras ar centru un perifēriju, prototipu un tā modifikācijām. Prototips nav kategorijas kopējā nozīme, jo bieži vien perifērie kategorijas locekļi nav ar to saistīti tieši, proti, bez citu blakuslocekļu starpniecības. Tātad dabiskajām kategorijām nav stingru robežu, to locekļiem ir dažāds semantiskais svars un daži no tiem ir līdzīgāki kaimiņkategoriju locekļiem, – tas noteikti ir tuvāk psiholoģiskajai kategoriju uzverti. Milzīgs solis uz priekšu vēl ir arī tas, ka nozīmes leksiskajā tīklā nav patvaļīgas, tās motivē dažādi iepriekšminētie principi.

Tomēr aplūkoto pieeju prievārdu aprakstam pētnieki kritizē dažādu iemeslu dēļ (Sandra, Rice 1995, 91–92). Pirmkārt, metodoloģiskas nenoteiktības dēļ: K. Brugmana un Džordžs Leikofs (*George Lakoff*) vienā vietā ņem vērā figūras un fona trajektorijas pazīmes, citur – vairs ne; līdz ar to var nojaust, ka dažādi pētnieki nošķirs dažādas nozīmes un piedāvās dažādus leksiskos tīklus. Otrkārt, liela polisēmisko valodas vienību nozīmju apjoma dēļ (tā sauktās maksimālistu pieejas, ang. *maximalist/fine-grained approach*). Viņuprāt, tik liels savstarpēji saistītu nozīmju tīkls visticamāk pastāv tikai pētnieka, nevis runātāja apziņā. Īpaši sarežģīts ir sīkāku nozīmju nošķiršanas jautājums: cik to vajag un pēc kādiem principiem tām jābūt norobežotām. Treškārt, rodas jautājums par centrālās nozīmes vai prototipa nošķiršanu (prototips kognitīvajos pētījumos tiek definēts ļoti dažādi): kādiem kritērijiem – piemēram, biežuma vai psiholoģiskās pamatotības, – tam ir vairāk jāatbilst.

3.4. Principiālās polisēmijas metode

Kā iepriekšminētās problēmas risinājumu A. Tailere un V. Evanss piedāvā principiālo polisēmiju (*principled polysemy approach*), kuras mērķis – samazināt subjektivitāti, nosakot centrālo nozīmi un nošķirot pārējās nozīmes (Tyler, Evans 2003). Viņuprāt, prievārda kategorijas centru veido protoscēna, kas sastāv no kādas figūras un fona telpiskās konfigurācijas un funkcionālās īpašības. Centrālajai nozīmei jāatbilst pieciem kritērijiem:

- 1) tai jābūt pirmajai fiksētajai pētāmas valodas rakstu avotos;
- 2) leksiskajā tīklā tai ir jādominē (tās telpiskā konfigurācija atspoguļojas vairākumā citu shēmu);
- 3) ja prievārds funkcionē kā prefikss, tad prefiksam piemīt centrālā nozīme;
- 4) centrālo nozīmi ierobežo citi prievārdi, kas ar attiecīgo prievārdu veido kontrastīvu grupu (piemēram, *above, over, under* un *below*);
- 5) citas prievārda nozīmes tieši vai netieši ir saistītas ar centrālo nozīmi un no tās izriet.

A. Tailere un V. Evanss formulē arī pārējo nozīmju nošķiršanas kritērijus. Prievārdam atsevišķa nozīme ir tad, ja

- 1) tai ir semantiskais komponents, kura nav nevienai citai nozīmei (proti, ja prievārds ir telpisks, tā lietošanā parādās vairs ne vietas, bet, piem., laika, cēloņa, nozīme, vai arī atklājas kāda cita telpiskā konfigurācija);
- 2) tā nav atkarīga no konteksta, piem., jauna nozīme nav izveidojama no informācijas par citu nozīmi un konteksta; tai jābūt fiksētai atmiņā.

Kaut gan autoru mēģinājums ieviest stingrākus principus ir apsveicams, tomēr viņu piedāvātie kritēriji arī ne vienmēr iztur kritiku. Īpaši skaidri tas ir redzams, runājot par centrālās nozīmes nošķiršanu: kā jārikojas, ja prievārds pirmajā attiecīgās valodas rakstu avotos fiksētajā nozīmē vairs netiek lietots? Var atrast arī dažas līdzvērtīgas pirmās nozīmes. Kas jādara, ja agrākā nozīme un nozīme, kas dominē leksiskajā tīklā, atšķiras? Ir skaidrs, ka jāmeklē arī citi precizējumi.

3.5. Citas problēmas

Problemātiski ir arī tas, ka kognitīvā pieeja dažādos pētījumos parasti tiek piemērota tikai vienam vai diviem prievārdiem, līdz ar to vispārinoši vai sistēmiski darbi vēl ir ļoti vajadzīgi. Bieži vien par pētījuma objektu tiek izvēlētas analītiskās valodas (galvenokārt ģermāņu valodas, it īpaši – angļu valoda). Aprakstot fleksīvo valodu vietas nozīmes konstrukcijas ar prievārdiem, uzmanība jāpievērš ne tikai figūras un fona īpašībām, bet arī fonu izsakošā nomena locījumam, kuru prievārds pārvalda. Tādā gadījumā vajadzīgs gan prievārda, gan pārvaldāmā locījuma semantikas apraksts (viņiem abiem teorētiski jābūt līdzīgiem nozīmju ziņā). Viens no tādiem pētījumiem ir Lilianas Šaričas (*Ljiljana Šarić*) grāmata par dienvidslāvu (bosniešu, horvātu un serbu) valodu prievārdiem un attiecīgajiem locījumiem (Šarić 2008). Prievārda un locījuma nozīmēm kognitīvā aspektā uzmanību ir pievērsis Sturla Bergs-Olsens (*Sturla Berg-Olsen*) (Berg-Olsen 2005, 101–107; 160–162), latviešu valodas ģenitīva un datīva semantikas aprakstā balstoties uz kognitīvās gramatikas paņēmieniem. Lietuviešu valodniecībā līdzīgu prievārdu analīzes darbu pagaidām nav, jānorāda tikai metodiski pārskati un ierosinājumi (Malesa 2003; Mikulskas 2009)⁶.

4. Semantiskā tipoloģija

Beidzot nedrīkst nepieminēt vēl vienu prievārdu apraksta iespēju, kam ir vairāk onomasioloģisks raksturs un kas jāierindo semantiskās tipoloģijas darbu virknē: tie ir Stīvena Levinsona (*Stephen Levinson*) un Maksa Planka (*Max Plank*) psiholingvistikas institūta pārējo pētnieku darbi par vietas izteikšanas līdzekļiem dažādās pasaules valodās (Levinson 1992, 2003; Levinson et al. 2003; Levinson, Wilkins 2006). Autori atsevišķi apraksta statiskus un dinamiskus kontekstus. Pirmie tiek iedalīti divos tipos – topoloģiskajos (ang. *topological*) un leņķa (ang. *angular*), bet pēdējie tiek analizēti galvenokārt pēc L. Talmija verba un satelītu valodu tipoloģijas (*verb-framed* un *satellite-framed languages*, Talmy 2000, 102). Topoloģiskie konteksti raksturo situācijas, kurās figūras un fona novietojums sakrīt vai tie atrodas pavisam netālu viens no otra. Autori analizē, kā informanti ir raksturojuši 71 attēlā uzzīmētas situācijas, atbildot uz jautājumu *kur?*⁷. Leņķa nozīmes kontekstos figūra atrodas konkrētā fona pusē: tā priekšā, aizmugurē, pa kreisi vai pa labi. Šādu situāciju aprakstam ir izmantota S. Levinsona formulēto

⁶ Te būtu jāpiemin arī divi bakalaura darbi, kuri uzrakstīti Viļņas Universitātē un kuros sistēmiski tika izmantota kognitīvā pieeja (proti, leksiskie tīkli): viens no tiem analizē prievārdu liet. *per* un latv. *pār* semantiku (Gaigalaitē 2012), bet otrais – verbālo prefiksu liet. *at-* un latv. *at-* nozīmes (Dzikaras 2011).

⁷ Pētījuma materiāls un rezultāti ir atrodami darba grupas mājaslapā. Pieejams: <http://fieldmanuals.mpi.nl/volumes/1992/bowped/>.

triju atskaites sistēmu (ang. *reference frames*) – iekšējās, relatīvās un absolūtās sistēmas – tipoloģija. Pētījuma rezultāti – 12 areāli un ģenētiski atšķirīgu valodu dati – apkopoti grāmatā *Grammars of Space* (Levinson, Wilkins 2006).

Secinājumi

Apkopojot aplūkotos prievārdu analīzes paņēmienus, jāsecina, ka kognitīvo zinātņu sākums, pāreja no klasiskās kategorijas izpratnes uz dabisko izpratni un semantikas lomas aktualizācija ļoti spēcīgi mainījusi polisēmisko valodas vienību analīzes veidus, kas jau apmēram 40 gadu tiek izmantoti ārzemju valodniecības tradīcijā. Jācer uz prievārdu apraksta pieeju daudzveidības palielināšanos baltu valodniecībā: gan kognitīvajā lingvistikā, gan semantiskajā tipoloģijā.

Literatūra

1. Bellavia, Elena. 1996. *The German über*. Pütz Martin, Dirven René (eds.). *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 73–107.
2. Bennett, David C. 1975. *Spatial and Temporal Uses of English Prepositions*. London: Longman.
3. Berg-Olsen, Sturla. 2005. *The Latvian Dative and Genitive: A Cognitive Grammar Account. Doctoral Dissertation*. Oslo: University of Oslo.
4. Cooper, Gloria S. 1968. *A Semantic Analysis of English Locative Prepositions*. Cambridge, New York, Chicago, Los Angeles: Bolt Beranek and Newman Inc.
5. Dewell, Robert B. 1994. *Over Again: Image-schema Transformations in Semantic Analysis. Cognitive Linguistics*. 5 (4). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 351–380.
6. Dewell, Robert B. 1996. *The Separability of German über-: A Cognitive Approach*. Pütz Martin, Dirven René (eds.). *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 109–133.
7. Dzikaras, Laimonas. 2011. *Lietuvių ir latvių veiksmažodžių priešdėlio at-semantinė analizė remiantis kognityvine lingvistika. Bakalauro darbas*. Vilniaus universitetas, Baltistikos katedra.
8. Evans, Vyvyan, Green, Melanie. 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
9. Evans, Vyvyan. 2007. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
10. Gaigalaitė, Sandra. 2012. *Lietuvių kalbos prielinksnio per ir latvių kalbos prielinksnio pār semantinė analizė. Bakalauro darbas*. Vilniaus universitetas, Baltistikos katedra.
11. Grabis, Rūdolfs. 1959. Prievārds. Sokols Ēvalds (atb. red.). *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1: Morfoloģija*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 720–748.
12. Herskovits, Annette. 1986. *Language and Spatial Cognition. An Interdisciplinary Study of Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Jansone, Ilga (red.). 2008. *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
14. Kilius, Jonas. 1977. *Orientacinių reikšmių struktūra lietuvių kalboje (Apie vietos prielinksnių ir linksnių reikšmes)*. *Kalbotyra*. 28 (1). Vilnius: Mokslas, 40–49.

15. Kilius, Jonas. 1980. Slankumo reikšmių struktūra lietuvių kalboje (Apie vietos prielinksnių ir linksnių reikšmes). *Kalbotyra*. 31 (1). Vilnius: Mokslas, 34–56.
16. Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
17. Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
18. Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
19. Levinson, Stephen C. 1992. Primer for the Field Investigation of Spatial Description and Conception. *Pragmatics*. 2 (1). Antwerp: International Pragmatics Association, 5–47.
20. Levinson, Stephen C. 2003. *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Levinson, Stephen C., Meira, Sérgio. The Language and Cognition Group. 2003. 'Natural concepts' in the spatial topological domain – adpositional meanings in crosslinguistic perspective: an exercise in semantic typology. *Language*. 79 (3). USA: Linguistic Society of America, 485–516.
22. Levinson, Stephen C., Wilkins, David P. 2006. *Grammars of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Lindkvist, Karl-Gunnar. 1972. *The Local Sense of the Prepositions Over, Above, and Across Studied in Present-Day English*. Stockholm: Tofters tryckeri ab Östervåla.
24. Lindkvist, Karl-Gunnar. 1976. *A Comprehensive Study of Conceptions of Locality in which English Prepositions Occur*. Stockholm: Tofters tryckeri ab Östervåla.
25. Lindner, Susan J. 1983. *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb Particle Constructions*. Trier: Reproduced by L. A. U. T. (Linguistic Agency University of Trier).
26. Malesa, Krzysztof. 2003. Some Preliminary Remarks on Spatial Distinctions in Lithuanian. *Acta Linguistica Lithuanica*. 48. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 59–70.
27. Meex, Brigitta. 2001. The Spatial and Non-spatial Senses of the German Preposition *Über*. Cuyckens Hubert, Zawada Britta (eds.). *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–35.
28. Mikulskas, Rolandas. 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. Artūras Judžentis (sud.). *Kalba ir žmonės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 39–80.
29. Nītiņa, Daina. 1978. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne.
30. Nītiņa, Daina. 2007. Prepozīcija (prievārds). Pokrotniece Kornēlija (atb. red.). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: nelokamās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 31–99.
31. Nītiņa, Daina. 2010. Prievārdu semantika. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14 (1). *Fonētika, gramatika, leksika, stilistika. Vārda diahroniskais un areālais aspekts*. Liepāja: LiePA, 197–202.
32. Rice, Sally. 1996. Prepositional Prototypes. Pütz Martin, Dirven René (eds.). *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 135–165.
33. Rosch, Eleanor. 1978. Principles of Categorization. Lloyd Barbara B., Rosch Eleanor (eds.). *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 27–48.

34. Sandra, Dominiek, Rice, Sally. 1995. Network Analyses of Prepositional Meaning: Mirroring Whose Mind – the Linguist's or the Language User's? *Cognitive Linguistics*. 6 (1). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 89–130.
35. Šarić, Ljiljana. 2008. *Spatial Concepts in Slavic: A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
36. Talmy, Leonard. 1972. *Semantic Structures in English and Atsugewi*. University of California at Berkeley.
37. Talmy, Leonard. 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 2. Cambridge: MIT Press.
38. Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan. 2003. *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
39. Ulvydas, Kazys, Ambrazas, Vytautas, Valeckienė, Adelė (red.). 1976. *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*. Vilnius: Mokslas.
40. Valiulytė, Elena. 1976. Veiksmažodžių junginiai su linksniais ir prielinksniais. Ulvydas, Kazys, Ambrazas, Vytautas, Valeckienė, Adelė (red.). *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*. Vilnius: Mokslas, 79–162.
41. Valiulytė, Elena. 1997a. Aplinkybių raiška. Vietos (erdvės) reikšmės. Ambrazas, Vytautas (red.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. 3 pataisytas leidimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 527–535.
42. Valiulytė, Elena. 1997b. Prielinksnis. Ambrazas, Vytautas (red.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. 3 pataisytas leidimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 527–535.
43. Valiulytė, Elena. 1998. *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai. Vietos, laiko ir priežasties raiška*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
44. Zlatev, Jordan. 2007. Spatial Semantics. Geeraerts, Dirk, Cuyckens, Hubert (eds.). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 318–350.

Summary

The article presents various approaches to semantic analysis of prepositions. It starts with the descriptive and structural methods (e.g., Grabis 1959; Lindkvist 1972, 1976; Nitiņa 1978, 2007; Valiulytė 1976, 1997a, 1997b, 1998), taking into account componential analysis (Bennett 1975; Kilius 1977, 1980) and logical approach to prepositional semantics (Cooper 1968). The abovementioned works are mostly concerned with defining the semantic invariant or presenting the lists of the uses of the preposition without any additional information about the relations among the senses.

Prepositional semantics received a fair amount of attention from the beginning of cognitive sciences in the early eighties of the 20th century. Rosch's principles of categorization (Rosch 1978) and prototype theory led to understanding of the preposition as a natural category with the prototypical (or ideal) member, fuzzy boundaries and well interrelated senses (or use types, e.g., Herskovits 1986), which were represented as image-schemas or lexical networks (Lakoff 1987; Lindner 1983; Bellavia 1996; Dewell 1994, 1996; Meex 2001; Tyler, Evans 2003).

Another approach to prepositional semantics was proposed by Steven C. Levinson and the Language and Cognition group at the Max Planck Institute for Psycholinguistics (Levinson 1992, 2003; Levinson et al. 2003, 2006). It is an onomasiologically based method to investigate spatial description and conception, in which the locational situations are described according to either topological or angular (i.e., intrinsic, relative or absolute frames of reference) information, while the dynamic contexts – according to Talmyan typology of the verb-framed and satellite-framed languages (Talmy 2000) and other criteria.

Valoda: nozīme un forma 3.
Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā, 2013

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests
SIA „Latgales druka”